ORTAQ TÜRK TARİXİ 8

Ən qədim dövrlərdən XV əsrə qədər

DƏRSLİK

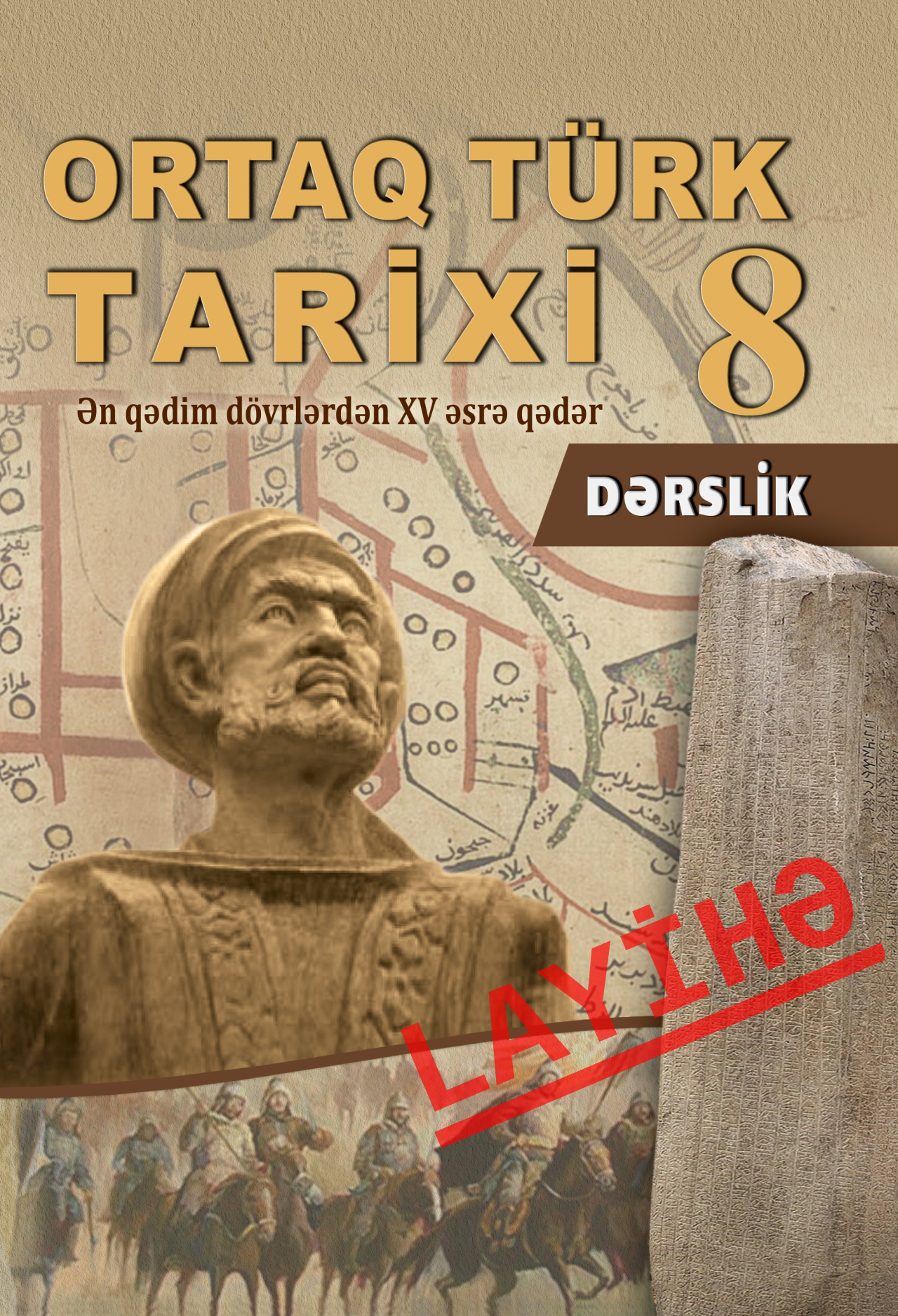

LAYİHƏ

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

Musiqisi ***Üzeyir Hacıbəylinin,***
sözləri ***Əhməd Cavadındır.***

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hərbə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştaqdır!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

LAYİHƏ

Darxan KIDIRƏLİ
Qaybulla BABAYAR

Ümumtəhsil məktəblərinin

Ortaq türk tarixi

8-ci sinfi üçün fakültativ fənni üzrə DƏRSLİK

(Ən qədim dövrlərdən XV əsrə qədər)

© Beynəlxalq Türk Akademiyası, 2019

Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Lisenziya ilə bağlı ətraflı məlumat aşağıdakı linkdə (ingilis dilində) verilir:
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

LAYİHƏ

Bu dərslik Türk Şurası dövlət başçılarının Zirvə görüşü qərarına uyğun olaraq Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyənin təhsil nazirlikləri tərəfindən razılaşdırılmışdır.

Dərsliyi Beynəlxalq Türk Akademiyası hazırlamışdır.

LAYİHƏ

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ
TÜRK DÜNYASI BƏŞƏR TARİXİ KONTEKSTİNDƏ

Ön söz 5
1. Türk xalqlarının dünya tarixində yeri 8
2. Türk dilləri 8
3. «Türk» adının mənası 12
4. Türk xalqlarının yayıldığı ərazilər 13
5. Türk xalqlarının ilk ulu vətəni 14
6. Türk xalqlarının köçetmə (miqrasiya) səbəbləri və nəticələri 15
7. Mərkəzi Asiyanın ən qədim mədəniyyətləri 16
8. Prototürk tayfaları 17
9. Sakların sosial, iqtisadi və mədəni həyatı 18

II BÖLMƏ
HUN İMPERİYASI VƏ SONRAKI TÜRK DÖVLƏTLƏRİ

1. Asiya Hun imperiyası.....22
2. Kanquy dövləti.....24
3. Kuşan imperiyası 25
4. Avropa Hun imperiyası 26
5. Cənub-Qərbi Hun dövləti.....28
6. Ağ Hun (Eftallılar) dövləti 29
7. Juan-Juan xaqanlığı.....30
8. Hun imperiyası və sonrakı türk dövlətlərində iqtisadi və mədəni həyat 31

III BÖLMƏ
TÜRK XAQANLIQLARI

1. Göytürk xaqanlığı 34
2. Avar xaqanlığı 38
3. Xəzər xaqanlığı 39
4. Türkeş xaqanlığı.....41
5. Uyğur xaqanlığı 42
6. Koço Uyğur dövləti.....44
7. Qırğız xaqanlığı 45
8. Kimak və Qıpçaq dövlətləri 47
9. Qədim türk xaqanlıqları dövründə sosial, iqtisadi və mədəni həyat.....50

LAYİHƏ

IV BÖLMƏ
İLK TÜRK-MÜSƏLMAN DÖVLƏTLƏRİ

1. Mərkəzi Asiyada ərəb hakimiyyəti 54
2. Qarluq yabquluğu....55
3. Oğuz yabquluğu 56
4. Qaraxanlı xaqanlığı....58
5. Sacilər dövləti 64
6. Volqa Bulqar dövləti 65
7. Qəznəvilər dövləti....66
8. Böyük Səlcuqlu dövləti....68
9. Eldənizlər dövləti 73
10. Xarəzmşahlar dövləti 76
11. İlk türk-müsəlman dövlətlərində sosial, iqtisadi və mədəni həyat....78

V BÖLMƏ
TÜRK-MONQOL DÖVLƏTLƏRİ

1. Monqol imperiyası 84
2. Qızıl Ordu dövləti 86
3. Çağatay xanlığı 89
4. Moğolustan (Şərqi Çağatay) xanlığı 91
5. Elxanilər (Hülakülər) dövləti 92
6. Xubilay xanlığı....93
7. Türk-monqol dövlətlərində sosial, iqtisadi və mədəni həyat 95

VI BÖLMƏ
TÜRK DÜNYASI (XIII–XV ƏSRLƏR)

1. Hindistan Türk-Məmlük sülalələri....100
2. Misir Türk-Məmlük dövləti 102
3. Osmanlı imperiyası 104
4. Teymurilər dövləti 113
5. Qaraqoyunlu dövləti....122
6. Ağqoyunlu dövləti....124

VII BÖLMƏ
TÜRK DÜNYASININ ORTAQ MƏNƏVİ VƏ MƏDƏNİ İRSİ

1. Türk xalqlarının ortaq dastanları....128
2. Türk xalqlarının ortaq mənəvi dəyərləri 132
3. Türk xalqlarının ortaq maddi mədəniyyəti 141
4. Türk xalqlarının ortaq milli oyunları 143

LÜĞƏT 148
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT 157

LAYİHƏ

ÖNSÖZ

Türk dünyası – unikal çöl sivilizasiyasını və inkişaf etmiş şəhər mədəniyyətini yaradaraq bəşər tarixində silinməz iz qoymuş böyük tarixi birlikdir. Türklər qədim zamanlardan Avrasiya məkanında məskunlaşaraq, böyük imperiya və qüdrətli dövlətlər yaradan ulu millətdir.

1991-ci ildə türk dövlətləri öz müstəqilliklərini əldə etdikdən sonra Türk dünyası məkanında mədəni, siyasi və iqtisadi əlaqələr sürətlə möhkəmlənməyə başladı. Buna müvafiq olaraq, türk ölkələri arasında əməkdaşlığın möhkəmlənməsi və davamlı inkişafı üzrə birgə fəaliyyət göstərilməsinə obyektiv tələbat yarandı. Əsas məsələlərdən biri kimi qarşıda «Ortaq türk tarixi» dərsliyinin hazırlanması və onun Türk dünyasının təhsil ocaqlarında tədris edilməsi dururdu.

Türk dövlətləri başçılarının 1992-ci il oktyabrın 30-da Ankarada keçirilən görüşündə qəbul edilmiş qərarlar çərçivəsində bu məqsədlə dərsliyin yazılması qəbul olundu. 1994–1995-ci illərdə qardaş türk dövlətlərinin tarixçiləri «Ortaq türk tarixi» nəşrinin mətninin layihəsi üzərində işə başladılar.

2012-ci il avqustun 23-də Türk Şurasının Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekdə keçirilmiş II Zirvə görüşündə Şuranın üzvləri olan dövlət başçıları (Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə) tərəfindən «Ortaq türk tarixi» fənninin ümumtəhsil məktəblərində tədrisi haqqında qərar qəbul edildi. Həmin qərar Türk Şurasının 2013-cü il avqustun 16-da Qəbələ şəhərində (Azərbaycan) və 2014-cü il iyunun 5-də Bodrum şəhərində (Türkiyə) keçirilmiş Zirvə görüşündə təsdiq edilmişdir.

2014-cü ildə Türk Şurasının qərarı ilə «Ortaq türk tarixi»nin yazılması məsələsi Beynəlxalq Türk Akademiyasına həvalə olundu. Burada türk dövlətlərinin nümayəndələri – mütəxəssislərdən ibarət işçi qrup yaradıldı.

«Ortaq türk tarixi» fənninin tədrisində məqsəd gənc nəsildə türk xalqlarının ümumi keçmişi, vahid dil və mədəniyyəti haqqında təsəvvür formalaşdırmaq və bununla da onlara Türk dünyasında vəhdətlik və qarşılıqlı hörmət hisslərini aşılamaqdır.

Dərslikdə türk tarixinin qədim zamanlardan XV əsrə qədər olan dövrü əhatə olunur. Burada əsas diqqət türk dövlətləri və sülalələrinin tarixinə yetirilir.

Beynəlxalq Türk Akademiyası tərəfindən hazırlanmış «Ortaq türk tarixi» dərsliyi orta məktəblərin 8-ci sinfində tədris üçün tövsiyə olunur. Dərslik orta təhsil üzrə dövlət standartlarına uyğun şəkildə hazırlanaraq, Türk Şurası üzvləri olan ölkələrin təhsil nazirlərinə təqdim olunmuş, ekspertizadan keçmiş və müsbət rəy almışdır.

Bununla əlaqədar biz Türk Şurasının üzvləri olan ölkələrin təhsil nazirliklərinə, ekspert qruplarının üzvlərinə, Türk Şurasına və Türk Şurasının Birinci Baş katibi, səfir Xəlil Akıncıya öz təşəkkürlərimizi bildiririk.

LAYİHƏ

TÜRK DÜNYASININ XƏRİTƏSİ

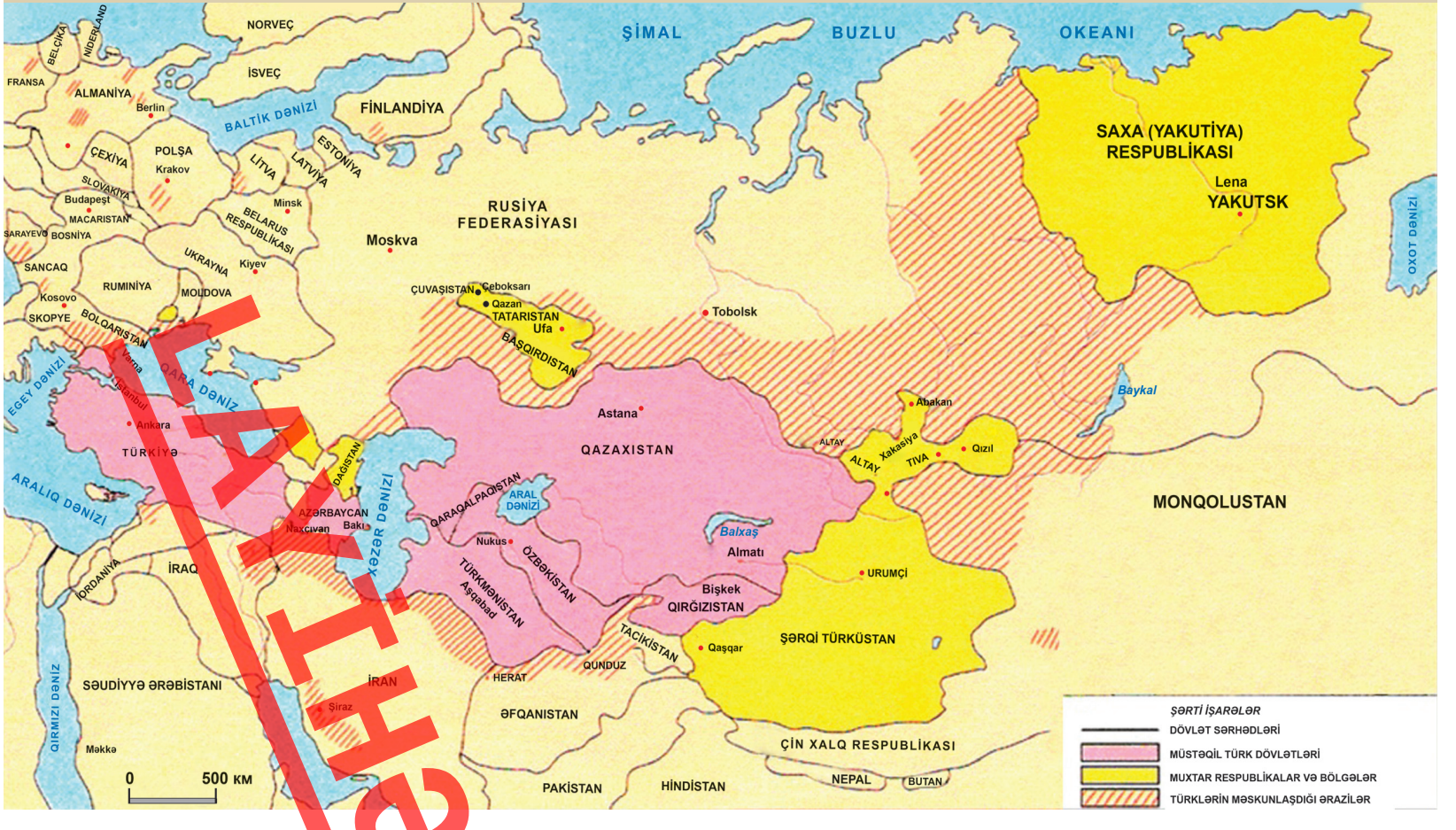

I BÖLMƏ

TÜRK DÜNYASI BƏŞƏR TARİXİ KONTEKSTİNDƏ

ƏSAS MÖVZULAR

- Türk xalqlarının yayıldığı ərazilər
- Türk dilləri
- Mərkəzi Asiyanın ən qədim mədəniyyətləri
- Türk xalqlarının ilk ulu vətəni
- Qədim türk xalqları

LAYİHƏ

1. TÜRK XALQLARININ DÜNYA TARİXİNDƏ YERİ

Dünya tarixinin ümumi kontekstindən türk tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, sayı 30-dan artıq olan türk etnosu bütün dövrlərdə Asiya və Avropa əhalisinin xeyli hissəsini təşkil etmişlər və indi də edirlər. Türk xalqları bu iki qitənin birləşdiyi ucsuz-bucaqsız Avrasiya məkanında geniş yayılmış, burada və bu bölgə ilə qonşu olan ölkələrdə öz parlaq izlərini qoymuşlar. Təxminən üç minillik ərzində türklər ayrı-ayrı dillərdə danışan xalqları birləşdirən onlarla müxtəlif dövlət yaratmış, Asiya, Avropa və Afrika arasında mədəniyyət ötürücüləri rolunu oynamışlar. Bu missiyanı, ilk növbədə, öz malları ilə birgə mədəni dəyərləri də türk sülalələrinin güvənli himayəsi altında Çindən və Hindistandan Şərqi Avropaya, Uzaq Şərqdən Yaxın Şərqə daşıyan tacirlər və başqa ictimai qrupların nümayəndələri həyata keçirmişlər. Bundan əlavə, Avrasiyanın bir başından o biri başına hərəkət edərək yeni torpaqlara yiyələnən və orada öz dövlətlərini quran türklər, bəllidir ki, mütləq mədəni nailiyyətlərini də özləri ilə gətirmişlər.

Türk xalqları qədim zamanlardan onları əhatə edən qonşu etnoslarla – monqollar, çinlilər, hindlilər, İran və Qafqaz xalqları, yunanlar, slavyanlar, germanlar, fin-uqorlar və Sibirin qədim xalqları ilə mədəni mübadilə və qarşılıqlı əlaqələrdə olmuşlar.

2. TÜRK DİLLƏRİ

Türk dilləri və ləhcələri geniş bir ərazidə yaşayan 180 milyona yaxın insanın doğma dilidir. Bu dildən ikinci dil kimi istifadə edən insanları da nəzərə alsaq, türk dilinin daşıyıcılarının sayı təxminən 250 milyon nəfər olar.

Türk dilləri və ləhcələrinin sayı 30-dan artıqdır. Bunlardan bir çoxu bu gün istifadə olunmayan, ölü dillər hesab edilir. Danışanların sayına görə birinci yerdə Türkiyə türkcəsi dayanır, ardınca Azərbaycan türkcəsi, özbək, qazax, uyğur, türkmən, tatar və qırğız dilləri gəlir.

LAYİHƏ

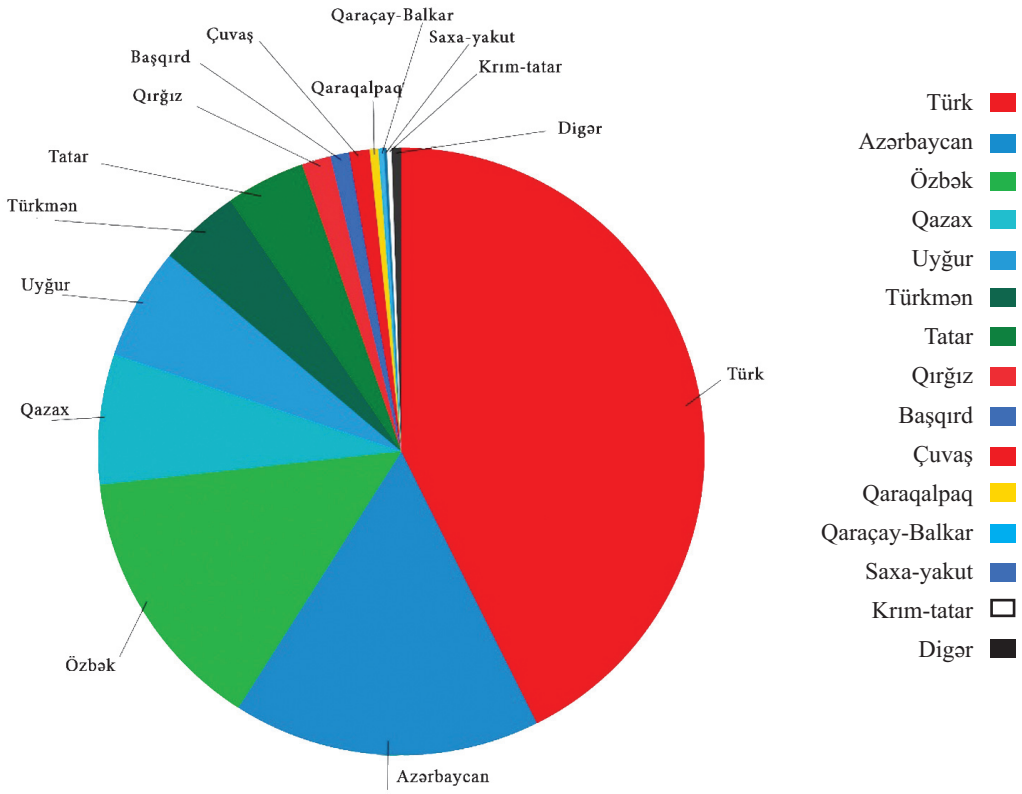

Türk dillərinin statistik yayılma diaqramı

TÜRK DİLLƏRİNİN YAYILMA COĞRAFİYASI

Türk dilinin ünsiyyət vasitəsi olduğu məkan şərqdən qərbə doğru – Uzaq Şərq, Sibir və Qərbi Çindən Şərqi Avropa və Kiçik Asiyaya (Anadoluya) qədər, şimaldan cənuba doğru – Ural-Volqaboyu və Cənub-Qərbi Sibirdən Şərqi Türküstan, Şimali Əfqanıstan, Şimali İran və Qafqaza qədər uzanır.

Türk dilləri üç böyük qola ayrılır: qıpçaq dili, oğuz dili və qarluq dili. Bununla yanaşı, nisbətən azsaylı Şimal-Şərqi Sibir, Cənubi Sibir və türk ləhcələri, həmçinin bulqar dilindən yaranmış müasir oqur (çuvaş) dili də mövcuddur.

LAYİHƏ

Qıpçaq qrupuna aid olan dillərdə qədim türk sözlərinin əvvəlində işlənən *y* səsi *c* səsinə, sözün sonundakı *ğ* samiti *v* samitinə çevrilmişdir. Məsələn, qədim türkcə *yürük* (ürək) sözü *cürek; tağ* (dağ) sözü isə *tav/tau* kimi tələffüz edilir.

Oğuz qrupundakı dillər üçün qədim türk sözlərindəki *k* səsinin *g* səsinə, *t* səsinin isə *d* səsinə çevrilməsi xarakterikdir. Məsələn, qədim türkcədə *kel* (gəlmək) sözü *gəl, tiş* (diş) sözü *diş* kimi tələffüz edilir.

Qarluq qrupundakı dillərdə qədim türk sözləri olduğu kimi qalmış, yalnız fonetik baxımdan dəyişikliklərə uğramışdır. Bu qrupa daxil edilən dillərin fərqli xüsusiyyəti sözlərdə bəzi samit səslərin ikiləşməsidir. Məsələn, qədim türk sözü olan *yeti* (yeddi) sözü *yetti; katıg* (bərk, sərt) sözü *kattık* şəklindədir.

Cənubi Sibirin türk ləhcələri ümumən yuxarıda sadalanan üç qrupa yaxındır, lakin onlarda arxaik ünsürlər üstünlük təşkil edir. Məsələn, əksər türk dillərində işlənən *ayak* sözü tıva dilində *adak,* yakut dilində *atah* kimi səslənir, yalnız halaç dilində bu söz *hadak* şəklindədir.

Çuvaş dili türk dillərindən nisbətən uzaq qalan qədim bulqar dilinin varisi sayılır. Digər türk dillərində *z* samiti ilə qurtaran sözlərin çuvaşcada *r* samiti ilə bitməsi bu dilə xas olan xüsusiyyətlərdən biridir. Məsələn, qədim türk dilində olan *tokuz* (doqquz) sözü çuvaş dilində *tahar*; *kız* (qız) sözü isə *hır* kimi səslənir.

Digər qohum türk dillərindən uzaq düşmüş bir dil də Sibir ləhcələrinə aid olan yakut (saxa) dilidir.

Bu dildə sözün əvvəlində verilən *y* samit səsi, bir qayda olaraq, *s* səsinə çevrilir. Məsələn, qədim türk sözü *yıl* (il) yakut dilində *sil* kimi səslənir.

LAYİHƏ

Türk dillərinin inkişaf dövrləri
Ön türk (prototürk) dili (bütün türk dillərinin qaynağı; e.ə. – b.e. IV əsri) **Qədim türk dilləri:** Göytürk, qədim uyğur (V–IX əsrlər) **Orta əsr dövr türk dilləri:** Qaraxanlı, Çağatay (X–XV əsrlər)
Müasir türk dillərinin təsnifatlandırılması
Qıpçaq qrupu (türk dilinin şimal-qərb qolu): *Qərb:* Krım tatarcası, qumuq, qaraçay-balkar, karaım *Şimal:* tatar, başqırd *Cənub:* qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay
Oğuz qrupu (türk dilinin cənub-qərb qolu): *Qərb:* Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, qaqauz *Şərq:* türkmən, Xorasan türkcəsi
Qarluq qrupu (türk dilinin cənub-şərq qolu): *Qərb:* özbək *Şərq:* uyğur
Şimal-Şərqi Sibir ləhcələri: yakut, dolqan
Cənubi Sibir ləhcələri: xakas, şor, altay, tıva, tofa, çulım.
Arqu ləhcəsi: halaç
Oqur ləhcəsi (yaxud qədim bulqar dili): çuvaş

LAYİHƏ

3. «TÜRK» ADININ MƏNASI

Bu gün Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Türkiyə, Özbəkistan dövlətlərində, həmçinin bir sıra muxtar respublika və ayrı-ayrı ölkələrdə 30-a yaxın türk etnik qrupu mövcuddur. Keçmişdə bu xalqların əcdadları *Sak (İskit)*, *Hun*, *Türk* kimi fərqli adlarla adlandırılmışdır. Bununla belə, öz üç minillik tarixinin böyük bir qismində türk xalqları ümumi adla – *Türk* adı ilə tanınmışlar.

Türk sözünün hansı mənaya gəldiyini aydınlaşdırmaq üçün çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Bu ad qədim uyğur mətnlərində «güc, qüdrət», Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğat-it-türk» əsərində «yetkinlik, kamillik», qədim Çin mənbələrində isə «dəbilqə» mənası verən *Tu-jüe* şəklində verilmişdir.

Alimlərin fikrincə, *Türk* adı «törüg», yəni «qanun, dövlət, qayda-qanuna malik olan» mənasını daşıyır.

Çin mənbələrində, çox ehtimal ki, *Türk* adı ilə bağlı olan *Ti* (qədim oxunuşu *Tiek*) adına rast gəlinir. Çinin şimal-qərbindəki geniş çöllərdə köçəri həyat tərzi keçirən bu tayfa Çin mənbələrində *Tinq-linq*, yaxud *Te-le* də adlandırılır və türklərin əcdadı kimi təqdim edilir.

Türk adının zərdüştilərin müqəddəs kitabı «Avesta»da köçərilərin yaşadığı bölgə olaraq qeyd edilən *Turan* və atlı döyüşçü tayfası olan *Tur* adlarından yaranması barədə də fərziyyələr vardır.

Hazırda hamı bu adın ilk dəfə tam aydın və dəqiq şəkildə erkən orta əsrlərdə meydana çıxması qənaətindədir. VII–VIII əsrlərdən başlayaraq, Tibet, Hind, Bizans, İran və Ərəb mənbələrində türk dilində danışan və tayfa halında yaşayan xalqların hamısı *Türk* adlandırılır. Bu o deməkdir ki, Şimal-Qərbi Çindən tutmuş Qara dənizin şimal sahillərinədək olan böyük bir məkanda məskunlaşan və hər birinin öz adı olan tayfa və qəbilələr üçün *Türk* adı ümumi, bir-ləşdirici bir ad idi.

Türklərin yaşadığı yer, ölkə mənasını verən *Türküstan* və *Türkiyə* adları ilk dəfə Mərkəzi Asiya və onun ətraflarına şamil edilərək etnosiyasi, coğrafi terminlər kimi VI əsrdə istifadə olunmağa başlamışdır. Sonrakı dövrlərdə *Türküstan* adı İdil (Volqa) çayı və Xəzər dənizindən şərqdə yerləşən ölkələri də adlandırmaq üçün istifadə edilməyə başladı. *Türkiyə* adına gəldikdə isə, bu ad türk tayfalarının nüfuz dairəsi genişləndikcə IX–X əsrlərdə Volqa çayından Şərqi Avropaya (xüsusilə Macarıstana), XI əsrdən etibarən isə Anadoluya (Kiçik Asiyaya) qədər uzanan bölgəni adlandırmaq üçün istifadə edilmişdir.

LAYİHƏ

4. TÜRK XALQLARININ YAYILDIĞI ƏRAZİLƏR

Hal-hazırda türk xalqları altı müstəqil dövlətdə yaşayır:

1. Azərbaycan
2. Qazaxıstan
3. Qırğızıstan
4. Türkmənistan
5. Türkiyə
6. Özbəkistan

Bundan başqa, türk xalqları aşağıda sadalanan muxtar respublika və bölgələrin əsas əhalisidir:

I. Rusiya Federasiyasının tərkibində:

1. Altay Respublikası
2. Başqırdıstan (Başkordıstan) Respublikası
3. Dağıstan Respublikası
4. Kabarda-Balkarıstan Respublikası
5. Qaraçay-Çərkəz Respublikası
6. Saxa (Yakutiya) Respublikası
7. Tatarıstan Respublikası
8. Tıva Respublikası
9. Xakasiya Respublikası
10. Çuvaşıstan Respublikası

II. Çin Xalq Respublikasının tərkibində:

Sintszyan Uyğur Muxtar Rayonu

III. Moldova Respublikasının tərkibində:

Qaqauz Yeri Muxtar Ərazi Qurumu

IV. Özbəkistan Respublikasının tərkibində:

Qaraqalpaqıstan Respublikası

Türk əhalisi həmçinin Çinin başqa bölgələrində, İran, İraq, Suriya və Balkanlarda da yaşayır.

Türk xalqlarının əsas tarixi-coğrafi yaşayış bölgələri aşağıdakılardır:

1) Mərkəzi Asiya; 2) Sibir;
3) Ural-Volqaboyu; 4) Qafqaz;
5) Şimali Qara dəniz sahilləri;
6) Yaxın Şərq; 7) Türkiyə və Şimali Kipr;
8) Balkanlar; 9) Şimali Əfqanıstan

LAYİHƏ

Türk xalqlarının yaşadığı ərazilər

5. TÜRK XALQLARININ İLK ULU VƏTƏNİ

Qədim türklərin ilk ulu vətənlərindən biri Mərkəzi Asiya və ona bitişik bölgələrdir. Mərkəzi Asiya şərqdə Xinqan dağlarından (Şərqi Monqolustan) qərbdə Xəzər dənizi və İdil (Volqa) hövzələrinə qədər, cənubda Hindiquş (Əfqanıstan, Pakistan) və Qaraqorum (Şərqi Türküstanın cənub hissəsi) dağlarından şimalda Sibirə qədər uzanan geniş bir məkandır.

Ən qədim türklərin yaşadığı əsas bölgələr Cənubi Sibir, Monqolustan, Ordos (Şimali Çin), Tanrı dağının (Tyan-Şan) şimal ətəkləri, Yeddisu (Qırğızıstan, Qazaxıstanın cənub-şərqi), Sırdərya hövzəsi, Aral dənizi ətrafı, İdil və Yayık (Ural) çayları hövzələri, Qafqazın bəzi ərazilərı ilə Urmiya gölü ətrafları sayılır.

Mərkəzi Asiya və onun ətrafları geniş çöllər, səhralar, yüksək dağlar və tayqa meşəliklərinin olduğu bir bölgədir. Bu ərazinin əsas dağları Altay, Sayan, Ötükən, Tanrı və Ural dağlarıdır.

LAYİHƏ

Mərkəzi Asiya

Bölgədə Yenisey, Orxon, Selenqa, İrtış, İli, Talas, Çu, Sırdərya (Seyhun), Amudərya (Ceyhun), İdil (Volqa), Yayık (Ural) kimi iri çaylar axır.

Mərkəzi Asiya və ətraf ərazilərdə kontinental iqlim hakimdir, yay isti və quru, qış ayları isə soyuq keçir, lakin burada maldarlıq üçün əlverişli olan mülayim iqlimli vadilər də mövcuddur.

6. TÜRK XALQLARININ KÖÇETMƏ (MİQRASİYA) SƏBƏBLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Türk xalqları müxtəlif səbəblərə görə zaman-zaman öz torpaqlarından başqa bölgələrə köç (miqrasiya) etməyə məcbur olmuşlar. Məsələn, azadlıqlarına və müstəqilliklərinə təhlükə yarandıqda yadellilərə tabe olmaqdansa, onlar başqa torpaqlara köçməyi üstün tutmuşlar. Nəticədə, bir sıra türk xalqları zamanla Asiya ilə bərabər, Avropa və Afrika qitələrində də məskunlaşmağa başlamışlar. Keçmişdə və bu günümüzdə müxtəlif coğrafi bölgələrdə türk xalqlarının mövcudluğu bu tarixi səbəblərlə bağlıdır.

Türklərin öz ulu vətənlərindən ilk köçləri eramızdan əvvəl XV əsrdə başlamışdır.

LAYİHƏ

Mərkəzi Asiyadan türk köçləri

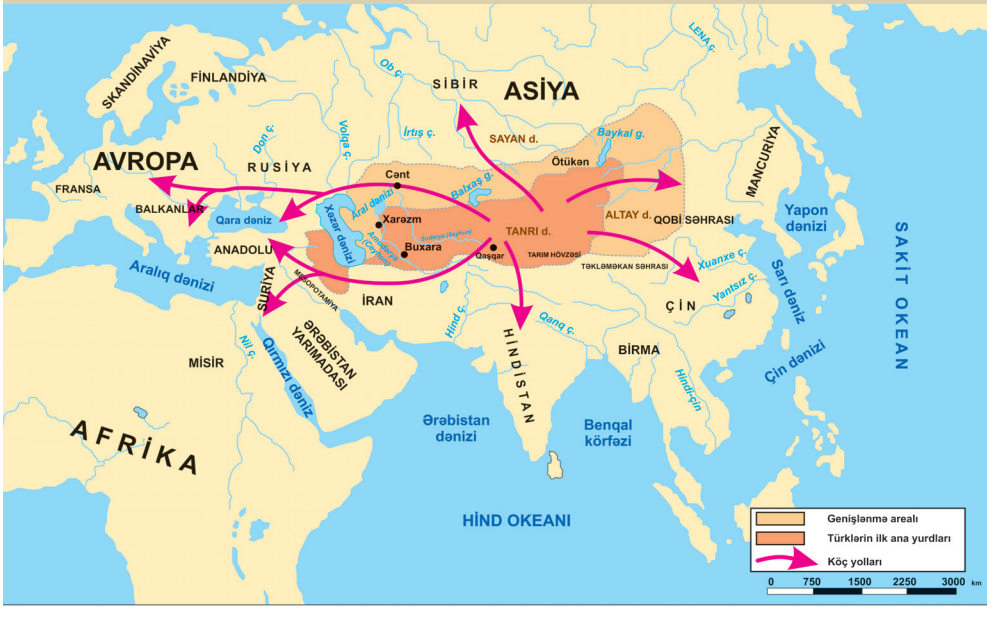

7. MƏRKƏZİ ASİYANIN ƏN QƏDİM MƏDƏNİYYƏTLƏRİ

Türklərin ən qədim yurdlarından biri olan Mərkəzi Asiyada türk xalqlarının olduğu düşünülən qədim mədəni bölgələr yerləşir. Bunlar, əsasən, Anav, Afanasyev və Andronov mədəniyyətləridir.

Anav mədəniyyəti eramızdan əvvəl IV minillikdə Mərkəzi Asiyanın cənub-qərbində, Şimali Xorasanda (indiki Türkmənistan) mövcud olmuş oturaq əkinçilik mədəniyyətidir. Aşqabad şəhəri yaxınlığında qədim Anav yaşayış məskənində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bu insanların suvarma arxlarından istifadə etdiyi və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olduğu müəyyən edilmişdir.

Afanasyev mədəniyyəti Altay və Sayan dağlarından şimal-qərbdəki çöllərdə formalaşmış tunc dövrü mədəniyyətlərindən biridir. Arxeoloji tədqiqatlar bu mədəniyyətə mənsub olan tayfaların kollektiv ovçuluqla, maldarlıqla, daşdan və tuncdan əşyalar düzəltməklə məşğul olduğunu ortaya çıxarmışdır. Sübut olunmuşdur ki, burada yaşayan tayfalar atları, iribuynuzlu heyvanları və dəvələri əhliləşdirmiş, həmçinin mis emalını bacaran ovçu və döyüşçülər olmuşlar.

LAYİHƏ

Andronov mədəniyyəti Altay və Tanrı dağları, Cənubi Sibir və Xəzər dənizinin şimal-şərq sahillərinə qədər uzanan geniş ərazidə formalaşmışdır. Bu mədəniyyətdə mis məmulatlarla bərabər, tunc, gümüş və qızıldan düzəldilmiş əşyalara da rast gəlinir. Əşyaları heyvan təsvirləri ilə bəzəyən bu toplum atları əhliləşdirmişdir.

Türklərin ilk vətənlərindən biri sayılan Altayda aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu mədəniyyətlərdə, xüsusilə ikincidə türk xalqları üçün səciyyəvi olan insan tipi formalaşmışdır. Bu mədəniyyətə malik olan döyüşkən (cəngavər) və köçəri toplumun e.ə. 1700-cü ilin sonlarında Altay dağları ilə Tanrı dağı arasındakı ərazidə kütləvi şəkildə məskunlaşdığı məlumdur. Beləliklə, onlar Mərkəzi Asiya mədəniyyətinin təməlini qoymuşlar.

8. PROTOTÜRK TAYFALARI

Prototürklərin (Ön türklərin) əcdadı Mərkəzi Asiyanın şimal və şimal-şərq hissəsinin köçəri sakinləri hesab olunur. E.ə. I minilliyin ortalarında Altay dağlarından Qara dənizin şimal sahillərinə qədər uzanan geniş ərazidə ilk siyasi birlik, yəni proto (ön) dövlət – *Sak (İskit)* tayfalar birliyi yarandı.

SAK TAYFALAR BİRLİYİ

Şərq mənbələrində *Sak*, qərb mənbələrində isə *İskit* kimi tanınan bu birlik Mərkəzi Asiya və onun ətraf bölgələrində yaşayan xalqların ilk hərbi-siyasi birliyi idi. Onlar eramızdan əvvəl VII–II əsrlər arasında Baykal gölündən Dunay çayı sahillərinə qədər uzanan geniş məkanda özlərinin mədəni və siyasi mövcudluğunu qoruyub saxlamış, yaşadıqları ərazinin coğrafi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, oturaq, yaxud köçəri həyat tərzi keçirmişlər. Bu tayfalar, əsasən, çadır şəklinə salınmış arabalarda yaşamış, bununla belə, Krım və Azov dənizinin sahilləri kimi məskunlaşmaq üçün əlverişli olan bölgələrdə kənd təsərrüfatı və ticarətlə məşğul olmuşlar.

Sakların həyatı haqqında məlumatlar sakların qonşuları və siyasi əlaqələrdə olduqları Əhəməni, Şərqi Roma (Bizans), Xan (Çin) kimi qədim dövlətlərə aid mənbələrə əsaslanır. Saklar Ön Asiyaya yürüşləri zamanı Anadoluya qədər gəlib çıxmışdılar. Tarixdə onların Əhəmənilərlə mübarizəsi məlumdur. Əhəməni

LAYİHƏ

şahları Kirin və Daranın yürüşləri, Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə yürüşü ilə bağlı yazılarda saklar haqqında, onların məşhur qadın hökmdarı Tomris barədə məlumatlar vardır.

Ön Asiyaya yürüş etmiş sak hökmdarı yunan tarixçisi Herodota görə, *Midias* adlandırılır. Firdovsinin «Şahnamə» əsərində *Əfrasiyab*, türk əfsanələrində isə *Alp Ər Tonqa* adı ilə təqdim edilir.

Qədim fars mənbələrində sakların üç böyük qrupa: xaoma varqalara (xaoma (bihuşedici içki) bişirən saklar), tiqraxaudlara (şişburun papaqlı saklar) və paradarayalara (çaydan (Sırdərya) o yanda yaşayan saklar) bölündüyü haqqında məlumatlar var.

Çin mənbələrində sakları *sai* adlandırırlar. Qədim yunan və fars mənbələrində sak tayfalarının bir hissəsi sayılan massagetlərin adı çəkilir. Bu tayfalar Aral dənizi ilə Xəzər dənizi arasında, Şimali Qafqaz və Azərbaycanda yaşamışlar.

Həyat tərzlərinə görə saklar islamdan əvvəlki dövrdə türk və Mərkəzi Asiya xalqları üçün səciyyəvi olan etno-mədəni tipin ilk nümayəndələrindən olmuşlar. Bu, onların geyimlərində, metal emalında, xüsusilə də atların qoşqusunda və başqa mədəniyyət elementlərində özünü büruzə verir.

9. SAKLARIN SOSİAL, İQTİSADİ VƏ MƏDƏNİ HƏYATI

Sak tayfaları daha çox çöllük ərazilərdə yaşayırdılar. Onlar geniş otlaq sahələrində ev heyvanları – at, inək, qoyun və dəvə saxlayırdılar. Bu heyvanların əti və südü sakların əsas qidasını təşkil edirdi, yunundan və dərisindən isə geyim hazırlayırdılar. Atlardan minik və qoşqu üçün istifadə edir, südündən qımız* düzəldirdilər. Bundan əlavə, saklar həm özlərinin qidası, həm də heyvanları yemləmək üçün bugda, arpa, darı və digər dənli bitkilər becərirdilər.

Keçmişdə İpək yolunun çox hissəsi sakların ərazisindən keçirdi və bu da beynəlxalq ticarətin böyük bir sahəyə yayılmasına imkan yaradırdı. Çin, Hindistan, İran və Romadan sakların ölkəsinə müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları, bəzək

LAYİHƏ

*Qımız – at südündən hazırlanmış içki

əşyaları gətirilir, saklar isə bu ölkələrə at və qoyun satırdılar. Bundan əlavə, Altay və Sibir sakları susamuru və sincab kimi xəzdərili heyvanları ovlayaraq, onların xəzlərini başqa ölkələrə ixrac edirdilər. Ayrı-ayrı dillərdə danışmalarına baxmayaraq, bu köçərilər ortaq mədəniyyət və inanc sisteminin daşıyıcıları idilər. Sibir, Monqolustan, Altay, Mərkəzi Asiya, Şimali Qafqaz və Şərqi Avropa ərazilərindəki kurqanlarda aşkar olunan müxtəlif arxeoloji tapıntılar sak incəsənətinin vahid mənbədən gəldiyini təsdiq edir. Silahlar, geyimlər, məişət əşyaları və maral, at, qoç, aslan kimi heyvanların təsvirləri verilmiş bəzək əşyaları «İskit sənəti», yaxud «İskit heyvan üslubu» kimi məşhurdur.

Sakların «heyvan üslubu»nda təsvir olunmuş Pazırık xalçası

Qazaxıstan və Qərbi Sibirdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı saklara aid qiymətli maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Bu tapıntılar onların mədəniyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərir. Məsələn, Almatı şəhərinin (Qazaxıstan) yaxınlığında İssık kurqanının ərazisində qızıldan hazırlanmış müxtəlif əşyalarla birlikdə üzərində naməlum yazı olan gümüş cam tapılmışdır.

Camın arxasında Göytürk yazısını xatırladan yazı vardır. Bundan başqa, Qazaxıstanda əldə edilən tapıntılar arasında sakların dövrünə aid qızıl geyimli kübar şəxsin məzarı da əhəmiyyətli hesab olunur.

«Qızıl adam». E.ə. V–IV əsrlər. İssık kurqanı. Qazaxıstan

İssık yazısı

LAYİHƏ

Hərbi yürüş zamanı Dara iskitlərdən quş, siçan, qurbağa və oxdan ibarət bir bağlama alır. Şah düşünür ki, iskitlər təslim olduqlarını bildirmək üçün ona öz torpaqlarının (siçan), sularının (qurbağa), səmalarının (quş) və ordularının (oxlar) simvollarını gətiriblər. Müdriklərdən biri isə bu bağlamanın mənasını başqa cür izah edir: «Əgər siz farslar quş kimi səmaya uçmasanız, siçan kimi torpağın altına soxulmasanız, ya da qurbağa kimi bataqlığa tullanmasanız, onda bu oxlarla vurulub, geriyə dönməyəcəksiniz».

Sonradan məlum oldu ki, müdrik adam haqlı imiş.

(Herodot. «Tarix». I fəsil)

Zərdüştilərin müqəddəs kitabı «Avesta»da yerin şimal hissəsinə sahiblik edən, Turanın baş hökmdarı, qüdrətli Faranqrasiyanın (Əfrasiyab) adı çəkilir.

Mahmud Kaşğarlının (XI əsr) «Divanü lüğat-it-türk» («Türk dilləri lüğəti») əsərində bütün türk xalqlarını birləşdirən bu qüdrətli hökmdar haqqında çoxlu hekayələr vardır.

Türklərin hökmdarı Əfrasiyab xanın titulu *Alp Ər Tonqa* pələng kimi güclü döyüşçü deməkdir. *Kaz* (Qaz) Əfrasiyabın qızının adıdır. O, Qəzvin şəhərinin əsasını qoyub. Şəhərin adı *Kaz oyunu* mənasını daşıyır (bura Kazın oyun sahəsi olub, çünki qız burada yaşayıb, oyunlar oynayırmış). Bu səbəbdən bəzi türklər Qəzvini öz ölkələrinin sərhədləri daxilində hesab edirlər.

Eyni zamanda Qum şəhərinin də bu sərhədlər daxilində yerləşdiyi hesab olunur, çünki *qum* türk sözüdür. Əfrasiyabın qızı tez-tez bu yerlərə gedər və burada ov edərmiş.

Digər türklər ölkələrinin Mərv əl-Şahicandan başladığını düşünürlər, çünki Kazın atası Alp Ər Tonqa (yəni Əfrasiyab) fars padşahı Təhmurazın bu şəhərin içəri qalasının əsasını qoymasından üç yüz il sonra Mərv şəhərini inşa etdirmişdir.

Mahmud Kaşğarlı. «Divanü lüğat-it-türk». III cild. Ankara, 1985, səh.149.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Türklərin ilk ana yurdları haralardır?
2. Mərkəzi Asiyanın ən qədim mədəniyyət bölgələri hansılardır?
3. Türk dilləri və dialektləri hansı qruplara bölünür?
4. «Türk» adının mənası ilə bağlı hansı fikirlər mövcuddur?

LAYİHƏ

II BÖLMƏ

HUN İMPERİYASI VƏ SONRAKI TÜRK DÖVLƏTLƏRİ

ƏSAS MÖVZULAR

- Asiya Hun imperiyası
- Kanquy dövləti
- Kuşan imperiyası
- Avropa Hun imperiyası
- Cənub-Qərbi Hun dövləti
- Ağ Hun (Eftallılar) dövləti
- Juan-juan xaqanlığı
- Hun imperiyası və sonrakı türk dövlətlərində iqtisadi və mədəni həyat

LAYİHƏ

1. ASİYA HUN İMPERİYASI

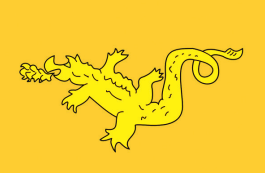

Çin mənbələrinə görə, bu dövlət *Hsiung-nu* adı ilə e.ə. III – b.e. III əsrləri arasında mövcud olmuşdur. İlk məlum hökmdarı **Tuman (Teoman)** olmuşdur.

Ərazisi Mərkəzi Asiya, Cənubi Sibir, Monqolustan, Şimali Çin, Şərqi Türküstanı əhatə etmişdir. Tumanın oğlu Mete Şanyunun (Mao-dun Tenqri Qut) hakimiyyəti zamanı bu dövlət özünün ən qüdrətli dövrünü yaşamışdır. Onun yüz minlərlə atlı qoşunu ətrafdakı *Yüeçi, Uysun, Tunq-hu* (Tunquz), *Kiyenkun* (Qırğız) və *Tinq-linq* tayfalarını öz hakimiyyəti altına almışdır. Bundan başqa, Mete Çin sülaləsinin qoşunlarını darmadağın edərək Şimali Çinin bir sıra ərazilərini tutmuşdur.

Hunlar Şərqi Türküstanın şəhərlərini özlərindən asılı vəziyyətə salmış, İpək yolunun Şimali Çinə və Uzaq Şərqə gedən xəttini nəzarət altına almışdılar. E.ə. 40-cı illərdə hunların hökmdarı Çi-çi Yeddisuda Talas çayının sahilində şəhər saldırmışdır.

Asiya Hun imperiyası çinlilərin müdaxiləsi və öz hökmdarlarının taxt-tac uğrunda gedən mübarizəsi nəticəsində III əsrdə parçalanıb süqut etmişdir. Hunların bir hissəsi Çinə gedib orada kiçik dövlətlər yaratmış, digər hissəsi Qərbə üz tutaraq Şərqi Avropada öz dövlətlərinin əsasını qoymuşlar.

Hunların dili haqqında

Dövrümüzə Asiya hunlarının dilinə aid az material gəlib çatmışdır. O dövrdə Talas (Taraz), Çaç (Daşkənd), Silis (Sırdərya), İdil (Volqa), Dayık (Yayık/Ural) kimi bölgə və çay adları mövcud idi. Bu sözlərin qədim türk dilində açıqlanması hunların dilinin, həqiqətən, türk dili olmasının sübutudur. Mahmud Kaşğarlı da türk ölkələrində böyük çayların *İdil* adlandırıldığını yazmışdır. Çin salnamələrində qeyd edilir ki, Hsiung-nu (Hun) dilində səmaya *Tenqli (Tenqri)* deyirdilər və bu söz bütün türk dillərində *Tanrı* mənasında işlədilir. Şimali Qafqazda yaşayan hunların *Tenqri-xan* adında tanrıya səcdə etmələri haqqında başqa mənbələrdə də məlumatlar var.

Hun adı uzun əsrlər boyu bütün qədim türk tayfaları üçün ümumi ad olmuşdur. Çinlilər *Tu-jüe (Göytürk)* və başqa türk tayfalarına *Hsiung-nu* deyirdilər. III–IV əsrlərə aid olan soqdi dilində yazılmış «Köhnə məktublar»da da Çinin şimal-qərbində yaşayan atlı köçəriləri çinlilər *Hun* adlan-

LAYİHƏ

dırmışlar. Eləcə də Pəncikənddə (Tacikistan) aşkar edilən və VIII əsrin əvvəllərinə aid olan Muq dağının Soqd arxivində Göytürk xaqanlığı (552–744-cü illər) *Hun* («xwn») adı ilə qeyd olunur.

Hunların Vətən sevgisi

E.ə. II əsrə aid qədim Çin salnamələrinin birində, «Han-şu» («Xan sülaləsinin tarixi») adlı əsərdə hunların hökmdarı haqqında belə bir rəvayət söylənilir: «Hunların hökmdarı Mete (Mao-dun) çox güclü orduya malik olmasına baxmayaraq, müharibə etmək istəmirdi. Qonşuluqda yaşayan Tunq-hu tayfası isə hunları zəif hesab edirdi.

Bir gün Tunq-hu tayfasından elçi gəlib Metedən öz sevimli atını verməyi tələb etdi. Müharibə olmasın deyə Mete atını Tunq-hu başçısına bağışladı. Tung-hular bununla kifayətlənmədilər. Növbəti dəfə onlar Metedən qadınlarından birini istədilər. Mete Tunq-hu başçısının istədiyi qadını ona göndərdi.

İstədikləri yerinə yetdikcə tunq-hular həvəsləndilər və ondan öz ərazilərinə bitişik olan şoran torpaqların kiçik bir hissəsini tələb etdilər. Bax, bu istək Metenin şəxsi qəzəbini milli qəzəbə çevirdi. O, dərhal qurultay çağıraraq dedi: «Mən Tunq-hu tayfasının iki tələbini yerinə yetirdim, çünki at və qadın mənə məxsus idi, millətimin əmin-amanlığı üçün onları verdim... İndi istədikləri torpaq isə dövlət torpağıdır. Bu torpaq mənim deyil, bütün hunlarındır. Şoran da olsa, vətən torpağı verilməz!»

Beləliklə, hunlar düşmənin üzərinə yeriyib qələbə çaldılar».

Pazırık kurqanı

Cənubi Sibirdə Altay dağlarının ətəklərində aşkar olunmuş Pazırık kurqanı e.ə. V–III əsrlərə aiddir. Bu kurqan buzlar içərisində qaldığından orada min illər ərzində çürüməmiş insan və heyvan qalıqları tapılmışdır. Pazırık kurqanında aşkar olunmuş və Ermitaj muzeyində (Sankt-Peterburq şəhəri) nümayiş etdirilən əşyalar arasında xalça, parça, rəngbərəng keçə, həmçinin üzərində heyvan və bitki təsvirləri olan toxuculuq məmulatlarının nümunələri vardır. Əksəriyyəti saklarla bağlı olan bu tapıntı-

Pazırık kurqanından tapılmış təkərli araba. Ermitaj muzeyi. Sankt-Peterburq, Rusiya

LİTHƏ

ların bir hissəsi Hun incəsənətinə aiddir. Pazırık kurqanında tapılmış yəhər, qarınaltı tapqır və digər at qoşqusu ləvazimatları hunların orijinal sənəti ilə bağlıdır. Qoşqu əşyalarında və atların qulaqlarında qədim türk damğaları vardır.

2. KANQUY DÖVLƏTİ

Kanqlı, yaxud Kanqha dövləti adlandırılan bu dövlət e.ə. II əsrdən b.e. III əsrinə qədər mövcud olmuşdur. Onun ərazisi Sırdəryanın (Seyhun) orta hövzələrini və Qərbi Yeddisu bölgəsini (Cənubi Qazaxıstanı) əhatə edirdi. Mərkəzi Asiyanın oturaq və köçəri tayfalarını birləşdirən Kanquy dövləti Qərbi Yeddisu, Orta Sırdərya, Çaç (Daşkənd), Xarəzm, Soqd kimi beş bölgə bəyliyindən ibarət idi.

Hun imperatoru Çi-çi Kanquy hökmdarı ilə müttəfiq olaraq Çinin Xan sülaləsinə qarşı vuruşmuşdu. Kanquy dövləti dövründə Sırdərya hövzəsindən İssıkgölə qədər olan min kilometrdən artıq ərazidə Mərkəzi Asiyadakı onlarla şəhərin təməli qoyulmuşdur. Yesi (Otrar), Kanka (Daşkənd bölgəsi), İsficab (Sayram), Taraz kimi şəhərlər İpək yolunun şimal xəttində ən qabaqcıl mədəniyyət və ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdi. Kanquy hökmdarları Çaç (Daşkənd) bölgəsində bürünc pullar zərb etdirmişdilər.

Kanquy dövləti bir müddət Asiya Hun imperiyasının hakimiyyəti altında olmuşdur. Çin dövləti böyük təhlükə halına gələn Hun axınlarının qarşısını almaq və onların müttəfiqlərini öz tərəfinə çəkmək istəmişdir. Bu məqsədlə e.ə. 139-cu ildə Çanq Çien elçi kimi Qərb bölgələrinə (Mərkəzi Asiyaya) göndərilmişdir. O, əvvəl yüeçilər (e.ə. 139–126-cı illər), daha sonra uysunlarla (e.ə. 119–115-ci illər) ittifaq quraraq hunlara qarşı ortaq bir hücum planlaşdırmışdı, lakin Kanquy və digər Mərkəzi Asiya dövlətləri bu təhrikə qoşulmadığı üçün çinlilərin planı gerçəkləşməmişdi.

Kanquy dövlətinin mis pulu. Çaç (Daşkənd)

III əsrdə daxili çəkişmələr nəticəsində zəifləyən Kanquy dövləti bölgədəki bəzi bəyliklərin müdaxiləsi ilə süqut etmişdir. Bu dövlətin yerləşdiyi ərazidə – Sırdəryanın orta hövzəsində qədim dövrdən bu

LAYİHƏ

günə kimi Kanqlı adlı türk boyu yaşayır. Azərbaycan, qazax, qaraqalpaq, qırğız və özbəklərin bir boyu olan kanqlılar (Kanger – Kəngər) hətta yakutlar arasında da vardır. Onların qədim Kanquy dövlətinin əhalisi ilə bağlı olduğu zənn edilir.

3. KUŞAN İMPERİYASI

Bu dövlət e.ə. II – b.e. III əsrləri arasında mövcud olmuşdur. Qurucusu **Kujula Kadfizdir**. Dövlətin ərazisi Mərkəzi Asiyanın cənub-qərb hissəsini (qədim Baktriya / Yuxarı Amudərya hövzəsi), Xorasanı, tarixi Şimali Hindistanı (Əfqanıstanın bir hissəsi və Pakistan) və Şərqi Türküstanı əhatə etmişdir.

Yabqu titulu daşıyan Kuşan hökmdarları Parfiya və Sasani dövlətləri ilə uzun illər mübarizə aparmışdılar.

Kuşanlar Hindistanın şimal torpaqlarını ələ keçirərək İpək yolunun cənub xəttini nəzarət altına almışdılar.

Kuşanlar dünyada məşhur olan Qandhara (Peşəvər/Pakistan) mədəniyyətinə öz töhfələrini vermiş, Amudəryanın şimal sahillərində onlarla şəhər salaraq burada buddizm mədəniyyətinin ən parlaq nümunələrini yaratmışlar. Kuşan dövrünün heykəlləri zahiri görünüşcə qədim türkləri xatırladır.

Kuşanlılara aid heykəl. Xalçayan sarayı. Cənubi Özbəkistan

Kuşan imperiyasının ən parlaq dövrü hökmdar **Kanişkanın** (I–II əsrlər) zamanında olmuşdur. Onun adından qızıl və bürünc pullar kəsilmişdir. Kuşan pullarının üzərindəki yazılar yunan mənşəli Baktriya yazısıdır.

Əbu Reyhan əl-Biruni (973–1048) kuşanlardan bəhs edərkən onların hökmdarı Kanişkanın adını Kanık şəklində yazmış, onu qədim türk sülaləsi kimi tanıtmışdır.

Alimlər kuşanların mənşəyinin Tanrı dağının şimal-şərq bölgəsindəki köçəri Yüeçi boyları ilə bağlı olmasını güman edirlər.

Kuşan imperiyası III əsrə doğru zəifləməyə başlamışdır. Qərbdə Xorasan vasitəsilə Sasani imperiyası ilə qonşu olan kuşanlar bu imperiyanın müdaxiləsi nəticəsində tarix səhnəsindən silinmişdir.

Kuşan hökmdarı Kanişkaya aid qızıl pul

LAYİHƏ

Kuşan imperiyası

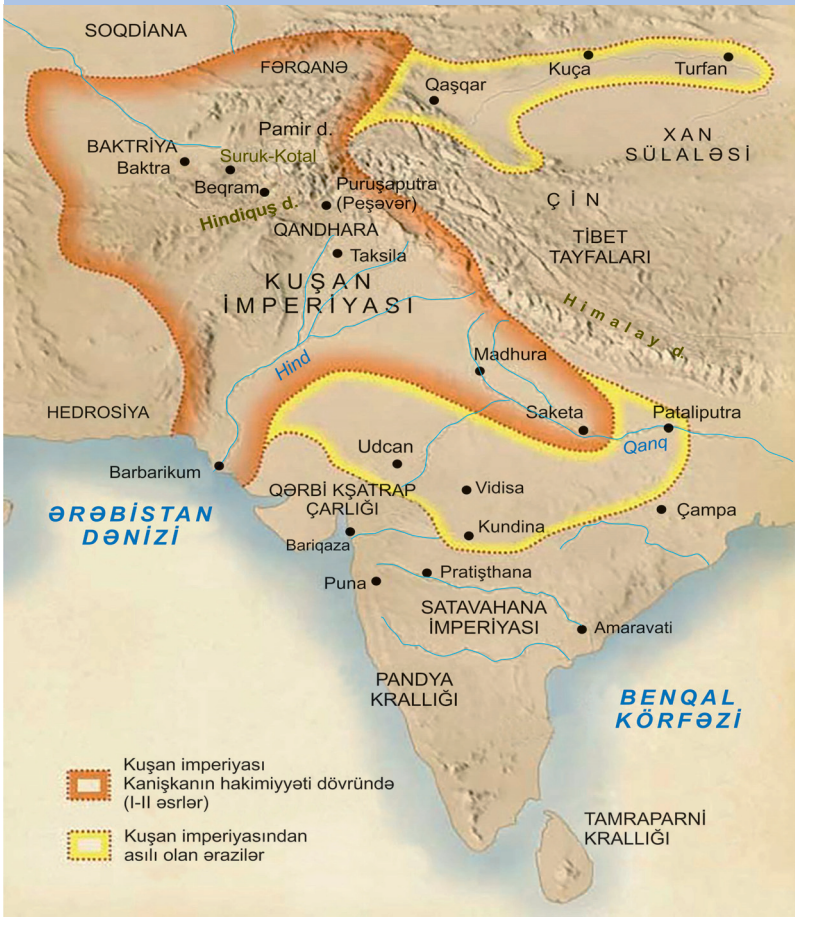

Buddizm inancını mənimsəyən kuşanlar hind və yunan yazısı ilə bərabər, formasına görə türk-run yazısına bənzəyən «naməlum yazı»dan da istifadə etmişlər.

4. AVROPA HUN İMPERİYASI

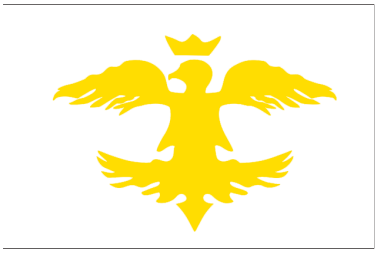

Hun dövləti IV–V əsrlərdə mövcud olmuşdur. İlk hökmdarı **Balamir** olan bu dövlətin ərazisi Şimali Qafqazı, Qara dənizin şimal sahillərini və Şərqi Avropanı əhatə etmişdir. Hun əsgərləri Roma imperiyasına qarşı müharibələr apara-apara Balkan yarımadasını keçmiş, Fransaya qədər gedib çıxmışdılar.

LAYİHƏ

Avropa Hun imperiyası

Hunlar Mərkəzi Asiyadan yola çıxaraq Şərqi Avropaya gələndə, yəni IV əsrin ikinci yarısında Şimali Qafqaz alanların, Qara dənizin şimal sahillərindəki düzənliklər isə german tayfaları olan qotların işğalı altında idi. Hun hökmdarı Balamirin başçılığı altında hunlar əvvəlcə şərq qotlarını (374-cü il), sonra isə qərb qotlarını (375-ci il) məğlub etdilər.

Beləliklə, hunların hərbi gücü müxtəlif tayfaları yerindən oynadaraq torpaqlarından uzaqlaşdırmışdır. Roma imperiyasının şimal əyalətləri alt-üst edilmiş, İspaniyaya qədər uzanan və Avropanın etnik simasını dəyişən tarixi *«Xalqların böyük köçü»* başlamışdır.

Hunlar ilk dəfə 378-ci ilin yazında alanlar, qotlar və başqa german tayfalarından təşkil etdikləri əlavə qüvvələrlə Dunay çayını keçmiş və romalıların müqaviməti ilə qarşılaşmadan Frakiyaya qədər irəliləmişdilər.

Ən qüdrətli Hun hökmdarı **Atillanın** (434–453) dövründə Hun dövləti böyük imperiyaya çevrilmişdir. Atilla haqqında İtaliya, Qalliya, German torpaqlarında, Britaniya, Skandinaviya və bütün Mərkəzi Avropada əsrlərlə əfsanələr dolaşmışdır. O, yazıçıların, rəssam və heykəltəraşların yaradıcılığı üçün

Atillanın heykəli. Macarıstan

LAYİHƏ

mövzu olmuş, haqqında ən çox kitablar yazılan şəxsiyyətlərdən birinə çevrilmişdir.

Avropa hunları özlərindən sonra Şərqi Avropada türk əsilli (bulqar, avar, oqur), yaxud türklərlə qohum olan tayfaların (macar) siyasi birliklərinin əsasını qoymuşdular. Onların türk dilində danışdıqları məlum olmuşdur. Hökmdar ailəsinin üzvləri Karaton (qara don, qara rəngli geyim), Muncuk (muncuq, yaxud bayraq), Atilla, İlek, Dengizik (dengiz – dənizdən), İrnek, Aybars, Oktar, Arıkan (Arıqhan), Basık, Kursık, Atakam, Eşkam adlarını daşımışdılar.

5. CƏNUB-QƏRBİ HUN DÖVLƏTİ

IV–V əsrlərdə mövcud olmuş bu dövlət tarixdə daha çox *Hionit* adı ilə tanınır. Onun ərazisinə Baktriya (Mərkəzi Asiyanın cənub-qərbi), həmçinin Xorasan və Şimali Hindistan (Əfqanıstan, Pakistan) daxil idi.

III əsrdə Asiya hunlarının imperiyası dağılandan sonra hunların böyük bir hissəsi qərbə, Şərqi Avropaya köç etdiyi zaman bir hissəsi də, çox güman ki, cənub-qərbə, Amudərya və Sırdərya çayları arasına üz tutmuşdur.

IV əsrin sonuna doğru Səmərqəndi tutan hunlar daha sonra Sasanilərə tabe olan bölgələr – Baktriya (Toharıstan) və Kabil vadisi üzərində nəzarəti ələ keçirmişdilər. Onlar burada mərkəzi Toharıstan olan dövlət yaradaraq Sasanilərə qarşı mübarizədə üstünlük qazanmış və Şimali Hindistanda da öz mövqelərini gücləndirmişdilər.

Cənub-qərb hunlarının Baktriya yazıları həkk olunmuş möhürü. Şimali Əfqanıstan

Bu dövrdən başlayaraq, fars (Pəhləvi) mənbələrində *Spet-Hyon* (Ağ Hun) və *Karmır Hyon* (Qırmızı Hun), qədim hind mənbələrində isə *Huna, Sveta Huna* (Ağ Hun) və *Hara Huna* (Qırmızı Hun) adlarına rast gəlinir. Adıçəkilən prototürk tayfaları sonralar Xorasan və Şimali Hindistanda türk əhalisinin artmasında mühüm rol oynamışdılar.

Kuşanlar kimi cənub hunları da üzərində Baktriya yazısı olan pullar zərb etdirmiş və möhürlərində bu yazıdan istifadə etmişlər. Pulların üzərindəki *Al-Hon* ifadəsi, çox güman ki, qədim türkcədə *Kızıl Hun* (al-qırmızı) mənasın-

LAYİHƏ

dadır, çünki qədim türklərdə üfüqün cəhətləri şərti olaraq dörd əsas rənglə ifadə olunurdu. *Ak* (ağ) – Qərbi, *kök* (göy, səma) – Şərqi, *kızıl* (qırmızı) – Cənubu, *kara* (qara) – Şimalı bildirirdi.

6. AĞ HUN (EFTALLILAR) DÖVLƏTİ

Bu dövlət IV–VI əsrlərdə mövcud olmuşdur. Dövlətin qurucusu **Eftalandır.** Ərazisi Mərkəzi Asiyanın cənub-qərb ətrafları (qədim Baktriya), Xorasan, Şimali Hindistan və Şərqi Türküstanın cənub-qərb hissəsini əhatə edirdi. Bizans mənbələrində *Eftallılar*, ərəb və fars dilində yazılmış əsərlərdə *Haytal*, Çin salnamələrində isə *Ye-da*, yaxud *Yen-ta* adlandırılır.

Cənub hunlarının davamçıları olan eftallılar, yaxud ağ hunlar Bizans və Çin mənbələrində həm də *hunlar* adı ilə verilir. Onların *eftallılar* adlandırılması dövlətdə hakimiyyətə gəlmiş Eftalanın adı ilə bağlıdır.

Cənub hunları kimi, eftallılar da Sasanilər (İran) üzərində bir çox qələbələr qazanmış, Şimali Hindistan və Kabil vadisini nəzarətləri altında saxlamışdılar.

Eftallılar *yabqu*, *tigin*, *tarxan* kimi qədim türk titulları daşıyırdılar. Hökmdarların adları Toraman, Mihiraqula, Günxan, Nizek Tarxan kimi türk və fars dilində olan qarışıq sözlərdən ibarət idi.

Orta əsrlərə aid Bizans mənbələrində Şimali Qafqazın türk tayfaları arasında *Abdel* və *Eftal* kimi şəxs adlarına rast gəlinir, Çin mənbələrində isə Altay dağlarının cənub-qərb yamaclarında yaşayan *Ye-da* (*Eftallılar*) türk tayfasından bəhs olunur. Bu, eftallıların hun əsilli, ilk vətənlərinin Mərkəzi Asiya, daha dəqiq desək, Altay olduğunu göstərir. Adıçəkilən mənbələrdə Eftallılar dövlətində yaşayan *Avar* adlı tayfadan bəhs edilir. Eftallıların indiki Əfqanıstan ərazisində yerləşən inzibati mərkəzi mənbələrdə Varvalik (Avarların şəhəri) kimi təqdim edilir. Avarlar, yəqin ki, eftallıların başqa adı, yaxud bir boyu olmuşdur.

Eftallılar dövrünə aid Baktriya dilində yazılmış sənəd. Şimali Əfqanıstan

Ərəb mənbələrində Haytal, yaxud Haftal kimi qeyd olunan Eftallılar uzun illər ərzində indiki Əfqanıstanın Kabil, Qəznə və Qəndəhar kimi bölgələrində siyasi

LAYİHƏ

Ağ Hun imperiyası

hakimiyyəti əllərində saxlamışlar. Hindlilər və ərəblərə qarşı müharibələrdə üstünlük qazanan eftallıların nəsilləri – abdallar, halaçlar, qarluqlar və kəncinə türkləri orta əsrlərə kimi öz siyasi varlıqlarını qoruya bilmişlər.

Orta əsrlərdə türk sülalələrinin Hindistan, Əfqanıstan və İran ərazisində qurduğu dövlətlərin hərbi qüvvələri ağ hunların törəmələrindən təşkil olunurdu.

7. JUAN-JUAN XAQANLIĞI

Bu dövlət V–VI əsrlərdə mövcud olmuşdur. Onun ərazisi Mərkəzi Asiyanın şimal-şərq torpaqlarını (Monqolustan, Altay, Şərqi Türküstanın şimal-şərq hissəsi, Cunqariya) əhatə etmişdir. Çinlilər onları *Juan-juan*, Göytürklər *Apar* adlandırmışdılar. Eftallılarla dost münasibətlərdə olan juan-juanların mənşəyinin avarlara söykənməsi haqqında fikir hakimdir.

Məlum olduğu kimi, *Avar* tayfa adı eftallılarda da mövcud idi, ona görə də hər iki dövlət qurucusunun eyni soydan olduğu iddia edilir.

LAYİHƏ

Çinin üzərində üstünlük əldə edən juan-juanlar həm də Yüeban və Qaoçe kimi türksoylu tayfaları və Şərqi Türküstandakı şəhərləri özlərinə tabe etmişdilər.

Tərkibində müxtəlif türk və monqol tayfaları olan Juan-juan dövlətinin hökmdarı Şelun tərəfindən ilk dəfə *xaqan* titulu qəbul edilmişdir.

Juan-juan dövləti VI əsrin birinci yarısında Monqolustan, Şimali Çin və Koreyaya qədər əraziləri əhatə edən imperiyaya çevrilmişdi.

552-ci ildə bu dövlətin tabeliyində olan Aşina tayfasının türkləri juan-juanların hökmranlığına son qoydular. Bundan sonra juan-juan tayfaları qərbə köç etdilər. Şərqi Avropada yaranmış Avar xanlığının əsasını da məhz onların qoyduğu güman edilir.

8. HUN İMPERİYASI VƏ SONRAKI TÜRK DÖVLƏTLƏRİNDƏ İQTİSADİ VƏ MƏDƏNİ HƏYAT

Bu tarixi dövrdə türksoylu sülalələr hakimiyyətləri altında olan, müxtəlif dinlərə, etiqadlara və mədəniyyətlərə mənsub xalqları tolerantlıq prinsipi əsasında idarə edirdilər. Avrasiya məkanında müxtəlif dil və mədəniyyətlərin təmsilçisi olan xalqlar: türk, monqol, tunquz, ket, samoyed xalqları, çinlilər, toharlar, iranlılar (soqdilər, baktriyalılar, xotanlılar), Hindistan və Qafqaz xalqları, o cümlədən slavyanlar, fin-uqorlar və s. xalqlar yaşayırdılar. Bu xalqların əksəriyyəti (türk, monqol və tunquz xalqları) Altay dil ailəsinə, toharlar, iranlılar, hindlilər, slavyanlar isə Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub idilər. Bu tayfa və etnoslar uzun müddət bir siyasi sistemdə yaşamaları nəticəsində ortaq mədəni dəyərlər yaratmışdılar.

Bu dövrdə türklərin əcdadları, əsasən, çöl və meşəlik bölgələrdə yaşayırdılar. Onların həyatında atların əhəmiyyəti böyük idi. Altay və Tanrı (Tenqri) dağı arasındakı geniş otlaqlarda hunlar çoxlu sayda at ilxıları, qoyun və iribuynuzlu heyvan sürüləri otarır, həmçinin dənli bitkilər becərirdilər.

Yaşadıqları dövrə uyğun olaraq hunlar tərbiyə məsələlərinə böyük diqqət yetirirdilər. Onlar cavan nəsli elə tərbiyə edirdilər ki, övladları cəmiyyətin tələblərinə uyğun böyüsünlər. Daim

LAYİHƏ

müharibə təhlükəsi altında yaşadıqlarından hunlar döyüş bacarıqlarına və hərbi təlimlərə böyük önəm verirdilər. Uşaqların yaxşı əsgər kimi yetişməsi əsas məqsədlərdən biri idi. Hələ ata minməzdən əvvəl onlar qoyunların belinə minir, quş və siçanları ovlayırdılar. Müəyyən yaşa çatdıqdan sonra isə at yarışlarında iştirak edir, silahla yaxşı davranan bacarıqlı atıcılar olurdular.

Şərqi Avropadan Çinə, Sibirə və Uzaq Şərqə qədər uzanan İpək yolunun şimal xəttinin hunların nəzarəti altında olması Mərkəzi Asiyanın iqtisadi və mədəni inkişafına imkan yaratmışdır. Bu yol hunların Çin, Hindistan, İran, Şərqi Avropa, Şimali Asiya ölkələri ilə mədəni əlaqələr qurmasına vasitə olmuşdur.

Kanquy dövlətinin tərkibinə Aral dənizi hövzəsindən Yeddisuya qədər uzanan ərazidə yaşayan oturaq və köçəri xalqlar sdaxil idi. Bu dövrdə Sırdərya hövzəsindən Talas və Çu çaylarına qədər uzanan əkinçilik üçün əlverişli olan bölgələrdə Çaç (Daşkənd), Otrar, İsficab (Sayram), Taraz kimi ilk böyük şəhərlər meydana gəldi.

Kuşan imperiyasının və cənub hunlarının (hionitlər, ağ hunlar, eftallılar) hakimiyyəti altında olan Mərkəzi Asiyanın cənubunda və Şimali Hindistanda, əsasən, əkinçiliklə məşğul olan oturaq xalqlar yaşayırdılar. Baktra (Bəlx), Mərv, Termiz, Qaşqar, Xotan, Kabil kimi şəhərlər ticarət və mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilmişdi.

Cənub Hun və Eftallılar dövlətləri çərçivəsində Şimali Hindistanda (Əfqanıstanın bir hissəsi, Pakistan) və Mərkəzi Asiyanın cənub-qərbində türk, fars və hind mədəniyyətləri sıx əlaqədə olmuşdur. Bu əlaqələrə uyğun olaraq hakim sülalələr yerli etiqadlara sayğı göstərərək buddizm məbədləri tikdirir, heykəltəraşlıq, saray bəzəmələri və başqa təsviri incəsənət növlərində bu dinin ənənələrinə söykənirdilər.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Bu gün hansı dövlətlər Hun imperiyasının ərazisində yerləşir?
2. Türklərin yaşadıqları ərazilərin təbii-coğrafi şəraiti türk mədəniyyətinə necə təsir göstərmişdir?
3. Atilla Şərqi Avropada hansı qələbələr əldə etmişdi?
4. Hansı bölgələr Hionit və Eftallılar dövlətlərinin tərkibinə daxil idi?

LAYİHƏ

III BÖLMƏ

TÜRK XAQANLIQLARI

ƏSAS MÖVZULAR

- Göytürk xaqanlığı
- Avar xaqanlığı
- Xəzər xaqanlığı
- Türkeş xaqanlığı
- Uyğur xaqanlığı
- Qırğız xaqanlığı
- Kimak və Qıpçaq dövlətləri

LAYİHƏ

1. GÖYTÜRK XAQANLIĞI

Bu dövlət 552–744-cü illərdə mövcud olmuş ilk Mərkəzi Avrasiya imperiyası kimi məlumdur. Dövlətin əsası 552-ci ildə Altay dağlarının cənub-qərb ətəklərində yaşayan Aşina türk tayfasından olan **Bumın** və **İstəmi** qardaşları tərəfindən qoyulmuşdu. Göytürk hökmdarları *xaqan* titulu daşıyırdı. Dövlətin sərhədləri Uzaq Şərqdən Qara dənizin şimal sahillərinə qədər, Cənubi Sibirdən Xorasana və Şimali Hindistana qədər uzanırdı. İmperiya Çin, Bizans və Sasanilər üzərində üstünlük qazanmaq üçün mübarizə aparırdı.

Göytürk xaqanlığının tərkibində onlarla Mərkəzi Asiya tayfası ilə bərabər, Şərqi Türküstan, Amudərya və Sırdərya hövzəsi, Xorasan və Şimali Hindistanda yerləşən iyirmidən çox dövlət vardı. Ötükən bölgəsi (indiki Monqolustan), Ordu, Suyab və Taraz (Yeddisu), Cabqukənd və Çaç (Daşkənd), Ağ-Tağ və Beşbalıq (Şərqi Türküstan) şəhərləri əsas inzibati mərkəzlər idi.

Göytürk imperiyası Asiya Hun imperiyasından sonra Mərkəzi Asiyada yaranmış ikinci böyük türk dövlətidir. *Türk* adının tarixdə ilk dəfə dövlət adı kimi işlənməsi bu dövrə təsadüf edir və Göytürklərlə bağlıdır.

Kül tiginin heykəlinin baş hissəsi. Monqolustan

VII əsrə aid mənbələrə görə, İdil (Volqa) və Xorasandan Çinə qədər uzanan bölgələr üçün *Türküstan* adı Göytürk xaqanlığı dövründə istifadə olunmağa başlamışdı. Başqa sözlə, Göytürk xaqanlığı dövründə Mərkəzi Asiya və ətrafları bu adla tanınırdı.

Göytürk xaqanlığının **Bumın** (552–553), **Muğan** (553–572), **İstəmi yabqu** (568–576), **İltəris qutluq** (682–692), **Qapağan** (692–716) və **Bilgə xaqan** (716–734) kimi qüdrətli hökmdarları olub. Muğan xaqanın və İstəmi yabqunun hakimiyyətdə olduğu dövr xaqanlığın ən qüdrətli çağları idi. Bunlarla yanaşı, 682–725-ci illərdə üç xaqana *ayquçı* (baş vəzir) olmuş **Tonyukuk**, ordu başçısı şahzadə **Kül tigin** (731-ci ildə vəfat etmişdir) və digərləri dövlətin yüksəlişində böyük xidmətlər göstərmişlər.

LAYİHƏ

Xaqanlıq mərkəzi Ötükən (Orxon vadisi, Monqolustan) olan *Şərqi Göytürk xaqanlığı* (552–630; 682–744) və mərkəzi Suyab (Yeddisu) olan *Qərbi Göytürk xaqanlığı* (568–740) kimi iki qanaddan idarə olunurdu.

Bumın xaqanın varisləri Cənubi Sibir, Monqolustan, Uzaq Şərq və Şimali Çini *Şərq Göytürkləri* adı altında idarə edirdilər.

Orxon çayının vadisində, qədim türklərin müqəddəs saydıqları Ötükən vilayətində Tonyukuk, Bilgə xaqan və Kül tiginin türk xalqına (bodun) müraciəti həkk olunmuş çoxlu daşlar (bitikdaş) qoyulub. Bu daşların üzərindəki yazılarda vurğulanır ki, ayrı-ayrı türk tayfaları öz birliklərini qorumalıdırlar, onlar yalnız bu birlik sayəsində *Bengü ili* (Əbədi eli) qoruyub saxlayacaq və millət kimi var ola biləcəklər.

Xaqanlığın Qara dəniz və Don çayından Tyan-Şan dağlarının şərq silsiləsi və Şimal-Şərqi Hindistana qədər olan hissəsini isə İstəmi yabqunun nəsilləri *Qərb Göytürkləri* adı altında idarə edirdilər. Dövlət Yeddisu bölgəsindəki on türk soyunun birliyindən yarandığına görə Qərbi Göytürk xaqanlığı *On ok* (On ox) adlandırılmışdı.

Qərbi Göytürk xaqanlığı Çaç (Daşkənd) bölgəsində üzərində soqdi yazısı ilə *Türk xaqan*, *Tardu xaqan*, *Tun cabqu-xaqan* kimi hökmdar adları və *cabqu*, *cabqu-xaqan* və *xaqan* titulları yazılmış pullar zərb etdirmişdi.

Göytürklər Suy və Tan kimi Çin sülalələri, Bizans imperiyası və Sasanilər kimi o dövrün ən böyük dövlətləri ilə əlaqələr qurmuşdular. Onlarla həm dinc münasibətlər saxlamış, həm müharibələr aparmış və çox vaxt da qələbə çalmışdılar. Xaqanlıq Çindəki Suy sülaləsini bir müddət özündən asılı etmiş və xaqanlara Çin sarayından xatunlar göndərilmişdi. Sasanilərlə Göytürklər əvvəlcə dost münasibətində olmuş, lakin türk tacirlərinin apardığı mallar farslar tərəfindən yandırıldıqdan sonra onların arasında müharibə başlanmışdı. Göytürk orduları Herata (Əfqanıstan) və İsfahana (İran) qədər irəliləmişdi.

Göytürk atlıları. Şimal-Qərbi Çində tapılmışdır. Mixo muzeyi. Yaponiya

Xaqanlıq və Bizans arasında isə münasibətlər, əsasən, mülayim olmuşdu. Onlar qarşılıqlı olaraq

LAYİHƏ

Kara-Kaba kurqanından tapılmış qədim türk qopuzu. VII–VIII əsrlər. Altay, Qazaxıstan

Qərbi Göytürk xaqanlığının «yabqu» titulu ilə zərb olunmuş pul. VI əsrin sonu. Daşkənd

bir-birinə elçilər göndərmiş, Sasanilərə qarşı birgə vuruşmuşdular. İstəmi yabqu və onun nəvəsi Tun yabqu-xaqanın dövründə Göytürk elçiləri davamlı olaraq Bizansın paytaxtı Konstantinopola (İstanbul) gedib-gəlmişdilər. Bu dövrdə Krım və Azərbaycan torpaqları da Göytürk sərhədlərinə daxil edilmişdi.

Qərb Göytürklərinə bağlı olan Amudərya və Sırdərya arası və ona bitişik ərazilərdə VII–IX əsrlərdə Çaç (Daşkənd) tiginləri, Fərqanə Aşina sülaləsi, Toharıstan yabquları və Kabil tigin-şahları kimi sülalələr hökmranlıq etmişdilər. Onların mənşəyi Aşina sülaləsinə gedib çıxır. Bu dövrdə Xəzər dənizinin cənub-şərqində yerləşən Dehistan, Gürqan və Mərv (indiki Türkmənistan) torpaqları da Göytürklərin tabeliyində idi.

Kül tigin kitabəsi. Monqolustan

Kül tigin kitabəsi

Yuxarıda mavi səma, aşağıda qara torpaq yaradıldığında onlar arasında insan oğlu yaradıldı. İnsan oğlunun üzərində əcdadlarım Bumın xaqan və İstəmi xaqan hakim oldu. Onlar türk xalqının dövlətini və qanunlarını ələ alıb nizama saldılar.

Tanrı kimi göylərdən doğulan mən, Bilgə xaqan indi türklərə hakim oldum. Sözlərimi sonadək dinləyin!

Kiçik qardaşımın oğlu, oğlum, bütün soyum, millətim, sağdakı Şad, Apa bəyləri, soldakı Tarxanlar, Buyruq bəyləri, Otuz Tatar.., Doqquz Oğuz bəyləri! Sözlərimi yaxşıca eşidin, ağılla dinləyin: Şərqdə günçıxandan cənubda günortasına, qərbdə günbatandan şimalda gecəyarısına qədər hüdudların daxilində olan millət həmişə mənə tabedir!..

LAYİHƏ

Türk xaqanı Ötükən meşəsində oturmuşsa, vilayətdə çətinlik olmaz. Şərqdə Şantunq ovalığına (Şimal-Şərqi Çin) qədər qoşun yeritdim, dənizə çatmağıma az qaldı. Cənubda Doqquz Ərsinə qədər qoşun yeritdim, Tibetə çatmağıma az qaldı. Qərbdə İnci çayını (Sırdərya) keçərək Dəmir Qapıya (Amudərya/Toharıstan) qədər, Şimalda Yir Bayırkuya (Baykal gölü) qədər qoşun yeritdim.

Ergin M. «Orxon abidələri». İstanbul, 2013, səh.12

Tonyukuk kitabəsi

Türk Bögü xaqan üçün... Türk Bilgə xaqan üçün... Qapağan xaqan üçün... gecələr yatmadım, gündüzlər dincəlmədim. Qızıl qanımı tökərək, qara tərimi axıdaraq gücümü bütünlüklə ona sərf etdim. Öncülləri yenə uzaqlara göndərdim, hasarları, gözətçiləri çoxaltdım, xaqanım ilə səfərlərə çıxdım. Tanrı qorusun, türk millətinin içində mən silahlı düşmən dolaşdırmadım, damğalı at gəzdirmədim.

Əgər İltəris xaqan (dövlət və müharibələri) qazanmasaydı, onun ardınca da mən qazanmasaydım, dövlət və millət yox olacaqdı. O, döyüşlərdə qazandığı üçün, ardınca da mən qazandığım üçün dövlət yenə dövlət, millət yenə millət oldu.

Tonyukuk kitabəsi. Monqolustan

Mən artıq yaşlandım, qocaldım. Hər hansı bir yerdə hər hansı millətin mənim kimi xaqanı olsa, o millətin nə sıxıntısı ola bilər?

Mən, Bilgə Tonyukuk bunları Türk Bilgə xaqanın vilayətində yazdırdım.

Ergin M. «Orxon abidələri». İstanbul, 2013, səh.42

Ergenekon dastanı

Fəzlullah Rəşidəddinin XIV əsrdə yazdığı «Cami-ət-təvarix» («Tarixlərin cəmi») adlı əsərinin «Türk və monqol qəbilələrinin tarixi» bölməsində və Əbülqazi Bahadır xanın «Şəcərə-i-türk» adlı əsərində Çin salnamələrində rast gəlinən Göytürk Törəyiş əfsanəsini xatırladan belə bir rəvayət verilir: «Oğuz xanın nəslindən olan İl xanın hökmdarlığı dövründə düşmənlərin hökmdarı Sevinc xan müharibə elan etdi.

LAYİHƏ

Düşmənlər İl xanın ölkəsindəki hər kəsi öldürdülər. Yalnız İl xanın kiçik oğlu Kıyan və qardaşı oğlu Nüküz qaçıb canlarını qurtara bildilər. Onlar dağ qoyunlarının açdığı yolla gedib Altay dağlarında dar bir keçidə çatdılar. Bu yeri «mədən yeri» mənasını verən *Ergene Kon* adlandırdılar.

Dörd yüz il sonra onların sayı və mal-qara sürüləri o qədər çoxaldı ki, artıq Ergenekona sığmadılar. Vaxtilə ulu babalarının buraya gəldikləri keçidin yeri isə unudulmuşdu. Bir dəmirçi dedi ki, əgər dağın dəmir hissəsi əridilsə, yol açıla bilər. Onlar dəmirin olduğu yerə çoxlu odun və kömür yığıb ocaq qaladılar. Dəmir əridi və yüklü bir dəvənin keçə biləcəyi qədər yol açıldı. İl xanın nəslindən olan türklər yenidən güclənmiş halda öz yurdlarına döndülər və ulu babalarının qisasını aldılar. Ergenekondan çıxdıqları günü isə hər il yazın əvvəlində bayram kimi qeyd etməyə başladılar.

Turan O. «Türk Cahan Hakimiyyəti Məfkurəsi». İstanbul

2. AVAR XAQANLIĞI

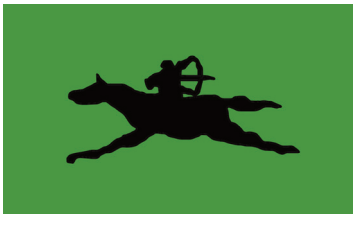

Bu dövlət VI–IX əsrdə mövcud olmuşdur. Avarların imperiyası Şərqi Avropada qalmış Hun tayfalarının Mərkəzi Asiyadan gələn digər türk nəsilləri ilə qaynayıb-qarışması nəticəsində yaranmışdı. Dövlətin qurucusu **Bayan xaqandır**. Avar xaqanlığının sərhədləri Dunay çayının orta hövzəsi, Transilvaniya, Panoniya (Macarıstan) və Karpat dağlarını əhatə edirdi. Avarlar Bizans imperiyasına qarşı uğurlu müharibələr aparmış, bir sıra german və slavyan tayfalarını özlərinə tabe etmişdilər.

Avar xaqanlığının əsasını qoyanlar, çox güman ki, juan-juanlar və ağ hunlarla (eftallılar) qohum olmuşlar. Belə ki, *Avar* tayfa adına bu iki dövlətə aid mənbələrdə rast gəlinir.

Avarların Mərkəzi Asiyadan gəlmələri və hunlardan törəmələri faktını o dövrün bəzi mənbələri də təsdiq edir. Avar xaqanlığı dövründə Şərqi Avropada türk mədəniyyətinin təsiri artmışdı. İndiki Macarıstan, Avstriya və Almaniyanın cənub-qərbində yaşayan xalqların formalaşmasında bu dövrün mühüm rolu olub. Xüsusilə fin-uqor və türk xalqlarının uzun əsrlər

LAYİHƏ

Qızıl qab-qacaqlar. Sent-Mikloş dəfinəsi. Avar xaqanlığı dövrü. Macarıstan

ərzində qaynayıb-qarışması nəticəsində formalaşmış macar xalqı üçün bu dövr ayrı bir tarixi əhəmiyyət daşıyır.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Macarıstan və onunla qonşuluqda yerləşən bölgələrdə Avar xaqanlığı dövrünə aid çoxlu sayda maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Tapılmış qızıl və gümüş qablar Mərkəzi Asiya türk üslubunda işlənmişdir (məsələn, Nagi Sent Mikloş məskənindən tapılmış sərvətlər). Bu əşyaların üzərində qədim Göytürk yazısına çox bənzəyən əlifba ilə yazıların olması maraq doğurur.

LAYİHƏ

3. XƏZƏR XAQANLIĞI

Bu dövlət VII–X əsrlərdə mövcud olmuşdur. Dövlətin əsası Aşina nəslinin Qərbi Göytürk xaqanlığını idarə edən nümayəndələri tərəfindən qoyulmuşdur. Mərkəzi əraziləri Aşağı Volqaboyu və Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərini əhatə etmişdir. Müxtəlif dövrlərdə dövlətin paytaxtı tarixi

Xəzər xaqanlığı

Xanbalıq (Səməndər, Dağıstan), İdil, Bələncər və Sarkel şəhərləri olmuşdur.

Ən qüdrətli çağlarında Xəzər xaqanlığı Qara dənizin şimalından Aral dənizinə, Azərbaycandan Ural dağlarına qədər uzanan ərazilərə hakim idi. Onun ərazisində müxtəlif türk, slavyan, fin-uqor, Qafqaz və İran etnosları yaşayırdı. Qərbi Avropanın adıçəkilən çöl bölgələrində Xəzər xaqanlığının təxminən üçəsrlik hökmranlığı bu bölgədə türk əhalisinin sayının daha da artmasına səbəb oldu. Xüsusilə Azərbaycan türklərinin, qumuq, qaraçay və balkarların, o cümlədən Krım tatarlarının formalaşması prosesində Xəzər xaqanlığı mühüm rol oynamışdır.

İ.Kafesoğlu qeyd edir ki, VII–IX əsrlər ərzində qüdrətli orduya malik olan Xəzər dövləti «Xəzər dincliyi»ni təmin etmişdi. Bu zaman Şərqi Avropada əmin-amanlıq, dinclik və təhlükəsizlik hökm sürürdü. Xaqanlığın geniş ərazisində müsəlmanlar, xristianlar, yəhudilər və köhnə türk dininə etiqad edənlər birlikdə yaşayırdılar.

Ərəb mənbələrində Xəzər xaqanlarının ölkəni ədalətlə idarə etdikləri xüsusi qeyd olunur. Ərəb tarixçisi Məsudinin sözlərinə görə, ölkədə yeddi baş hakim vardı, onlardan ikisi müsəlmanların, ikisi xristianların, ikisi yəhudilərin və biri də qədim türk

LAYİHƏ

dininə – tanrıçılığa etiqad edənlərin və rusların məhkəmə işlərinə baxırdı. Xaqanlar dini işlərə müdaxilə etmirdilər, şəhərlərdə bütün dinlərin ayin və mərasimləri sərbəst keçirilirdi. Müxtəlif millətlərə qarşı apardığı düşünülmüş siyasəti və dini tolerantlığı sayəsində xəzərlər Şərqi Avropada üç əsr mövcud olmuş imperiya yaratmış və onu uğurla qoruya bilmişdilər.

Xəzər mədəniyyəti rus və macar xalqlarının mədəniyyətinə təsir göstərmişdi.

İmperiya dövründə xəzərlər həddən artıq geniş bir əraziyə yayılaraq din, dil və mədəni birliklərini itirmişdilər.

Dövrümüzdə arxeoloqlar Şimali Qafqazda, o cümlədən Kuban və Don çaylarının hövzələrində yerləşən qədim şəhərlərin xarabalıqlarından qədim türk maddi mədəniyyət nümunələri tapmışlar. Bunlar Qərbi Göytürk və xüsusən də Xəzər xaqanlığı dövrünə aid, üzərində türk-run yazıları olan saxsı və metaldan hazırlanmış məmulatlar, daş heykəllər, qızıl və gümüşdən düzəldilmiş müxtəlif sənət əsərləridir. Həmin dövrün izləri qaraçaylılar, balkarlar, qumuqların və Şimali Qafqazın digər türk xalqlarının mədəniyyətində bu günə kimi qalmaqdadır. Qaraçaylılar və balkarlar arasında islamaqədərki dövrün inanclarına aid *Teyri* (Tenqri) və *Umay Ene* (qədim türk ilahəsi Umay) haqqında rəvayətlərin olması buna parlaq sübutdur.

4. TÜRKEŞ XAQANLIĞI

Bu dövlət Qərbi Göytürk xaqanlığının davamçısı kimi meydana gəlmiş və 699–766-cı illərdə mövcud olmuşdur. Əsası Qərb Göytürklərinin *On ox* tayfa birliyinə daxil olan Türkeş tayfasına mənsub **Uçele** (Yüzlüg) **xaqan** (699–705) tərəfindən qoyulmuş, idarəetmə mərkəzi Suyab şəhəri olmuşdur. Xaqanlığın sərhədlərinə Yeddisu və onun ətrafları daxil idi. Ən məşhur hökmdarı olan **Sulu xaqan** (715–738) Qərb Göytürklərindən asılı vəziyyətdə olan vahə dövlətləri üzərində öz siyasi nüfuzunu təmin etmişdi. Türkeş hökmdarları üzərində soqdi yazısı ilə *İlahi Türkeş xaqan* yazılmış tunc pullar zərb etdirmişdilər.

Türkeş xaqanlığı çinlilərə və ərəblərə qarşı müharibələr aparmış və qələbə çalmışdı.

LAYİHƏ

Qədim türk xaqanlıqları dövrünə aid balbal.
Jeysan ətrafları. Qazaxıstan

Qədim türk əsilzadələri. Pəncikənd sarayının divar rəsmi. Tacikistan

5. UYĞUR XAQANLIĞI

VIII–IX əsrlərdə mövcud olmuş Uyğur xaqanlığı Şərqi Göytürk xaqanlığının varisi idi. Siyasi mərkəzi Ötükəndə yerləşən dövlətin tərkibinə Monqolustan, Uzaq Şərq, Cənubi Sibir və Şimali Çin torpaqları daxil idi. Qurucusu **Qutluq Bilgə Gül xaqandır**. Uyğur xa-

LAYİHƏ

Uyğur xaqanlığı

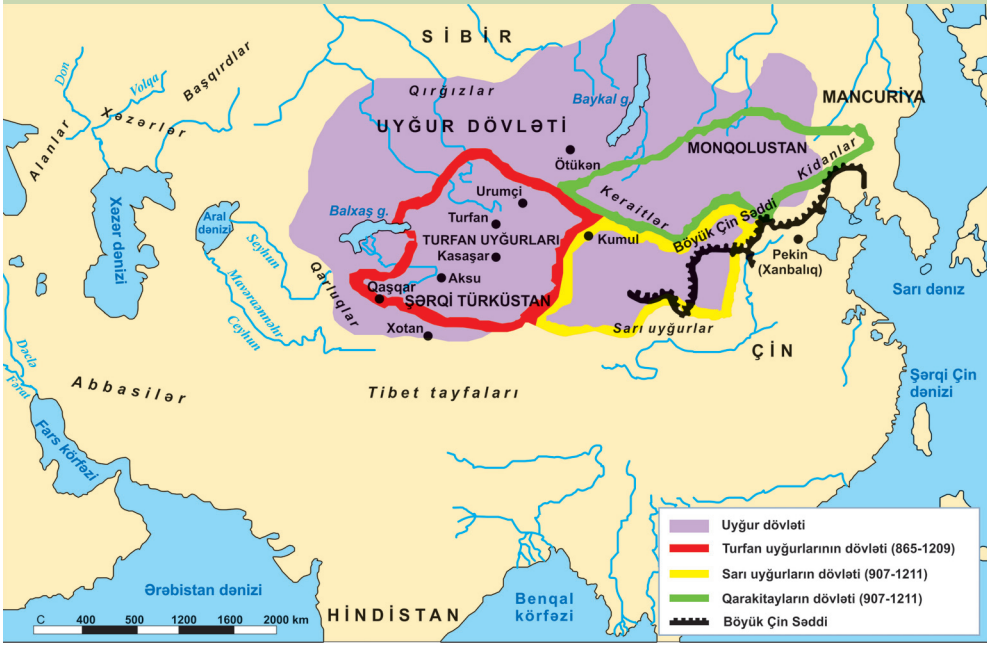

qanlığı Çinə qarşı uğurlu müharibələr aparmış, monqol və mancur əsilli tayfaları özünə tabe etmişdi.

Uyğur xaqanlığının tarixində **Moyun-Çor** (747–759), **Bögü xaqan** (759–780) və **Bağa Tarkan** (780–789) kimi məşhur hökmdarlar olmuşdur. Bögü xaqanın hakimiyyəti dövründə xaqanlığın Çin üzərində təsiri artmış, türk tacirləri Çin paytaxtında sərbəst ticarət aparmaq imkanı əldə etmişdilər.

Bögü xaqanın dövründə manilik dini geniş yayılmışdı. Ordu (Qarabalqasun) şəhərində Mani məbədi tikilmişdi.

Uyğur xaqanlığı dövründə Göytürk run hərfli və soqdi yazısı əsasındakı qədim uyğur əlifbası istifadə olunmuşdur. Göytürk run hərfləri ilə yazılan Moyun-Çor, Qarabalqasun və Şine-Usu abidələri Uyğur xaqanlığının tarixindən bəhs edir.

Uyğurlar sonradan qədim türk yazısının əvəzinə soqdi əlifbasından istifadə etməyə başlamışdılar. Orta əsr mənbələrində *türk bitikçiləri* (türk mirzələri) adı ilə tanınan mirzələr bu əlifba ilə əsərlər yazmışdılar.

Qansu (Kançou) Uyğur dövləti. Uyğur xaqanlığı dağılandan sonra uyğurların bir hissəsi Çinin şimal-qərbində yerləşən Qansu vilayətinə gələrək burada Qansu Uyğur dövlətini qurmuşdular. Qansu uyğurları Çinlə ticarət əlaqələri yaratmış-

LAYİHƏ

dılar. 940-cı ildə onlar əvvəlcə Şimali Çinə hakim olan kitanların (qarakitay), sonra tanqutların, daha sonra Çingiz xanın (1226) idarəsi altında monqolların hakimiyyətini qəbul etmişdilər.

6. KOÇO UYĞUR DÖVLƏTİ

Bu dövlət 861–1368-ci illərdə mövcud olmuşdur. Göytürk və Uyğur xaqanlıqlarının varisləri tərəfindən qurulan dövlət Şərqi Türküstanın Turfan və Qumul bölgələrini əhatə edirdi. Bura həmçinin Dunxuan ərazisi (Şimal-Qərbi Çin) daxil idi. Dövlətin qurucusu **Pan tigindir**.

Burada qədim türk mədəniyyəti ilə yanaşı, manilik və buddizm inanclarının inkişaf etdiyi bir mədəni mühit yaranmışdı. Koço Uyğur dövləti özündən sonra buddizm dininə aid məbədlər, divar rəsmləri, heykəllər, qədim türk, soqdi və pəhləvi dillərində yazılmış epiqrafik abidələr yadigar qoymuşdur. Din dəyişməsi təsiri altında bir sıra türk tayfaları tez bir zamanda oturaq həyat tərzinə keçməyə başladılar. Uyğur əsilzadələri yeni dinlərini xalqa öyrətmək məqsədilə çoxlu sayda kitab yazmışdılar. Bu kitabların çap edilməsində mətbəənin təməli sayıla biləcək qəliblərdən istifadə olunmuşdur.

Koço Uyğur dövrünə aid rəsmlər

LAYihə

Oturaq mədəniyyətə malik olan bu dövlət 500 il mövcud olmuşdur. Manilik, buddizm, xristian, Çin, yerli tohar və qədim türk mədəniyyətlərinin qaynayıb-qarışması nəticəsində rəngarəng və yüksək mədəniyyət ortaya çıxmışdır. Əsrlərlə Çin tacirləri və qaçqınları Koço Uyğur dövlətinə gəlib yerləşmiş, Ön Asiya, İran və Mərkəzi Asiyanın cənub-qərb sərhədlərindən gələn fars və soqdi tacirləri bu dövlətin inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Bunu qədim mağaraların divarlarına cızılmış, yerli türk və toharlarla bərabər, Çin, Soqd, Ön Asiya və Hindistandan olan insanların çoxsaylı təsvirləri də sübut edir. Bu toplumlara xas olan ənənələr, geyimlər və mədəni xüsusiyyətlərin bir arada olması Koço Uyğur dövlətinin tolerant bir dövlət olduğunu göstərir.

7. QIRĞIZ XAQANLIĞI

Mərkəzi Asiyanın ən qədim xalqlarından biri olan qırğızların yaratdığı bu dövlət e.ə. III – b.e. III əsrlərində mövcud idi. Qədim qırğızlar və onların yaratdığı Qırğız dövləti qədim ümumtürk tarixinin bir hissəsidir.

«Şi-tszi» («Tarixi yazılar») Çin əsərində deyilir ki, ilk dəfə *Qırğız*, yaxud *Qırğızların səltənəti* termini Çin mənbələrində

Böyük Qırğız xaqanlığı

LAYİHƏ

e.ə. III əsrin sonunda bu dövlətin Hun imperiyası tərəfindən zəbt edilməsindən sonra qeyd olunur. Qırğızlar bu dövlətin tərkibinə qatılandan sonra da öz daxili müstəqilliklərini itirməmiş və qədim hunların dövlətçilik ənənələrini mənimsəmişdilər. Bu dövrdə qırğızlar Şərqi Tanrı dağından, Boro-Horo dağ silsiləsindən şimalda və müasir Urumçidən qərbdə yerləşən ərazilərdə yaşayırdılar. Bu fakt Qırğız xaqanlığını yaratmış xalqın çox qədim tarixə malik olduğunu sübut edir.

Qırğız xaqanı Barsbəy

VI əsrdə qırğızlar Yeniseyin yuxarı axarında öz dövlətlərini yaratdılar, lakin 555-ci ildə onlar Türk xaqanlığından asılı vəziyyətə düşdülər. Xaqanlıq dağılandan sonra, 630-cu ildə qırğızlar yenə öz müstəqilliklərini bərpa etdilər. 648-ci ildə onlar özlərinin ilk səfirlərini Çin hökumətinə göndərdilər.

VII əsrin sonu – VIII əsrin əvvəlində qırğızların başında güclü öndər Barsbəy durdu. Göytürklər yenidən müstəqilliklərini qazandıqdan sonra qırğızlar onların hakimiyyəti altına keçdilər. Bununla belə, xaqanlığın başında yenə də qırğız xaqanı dururdu və o, yavaş-yavaş güc toplayırdı. VIII əsrin 20–30-cu illərində Qırğız xaqanlığının müstəqilliyi bərpa olundu.

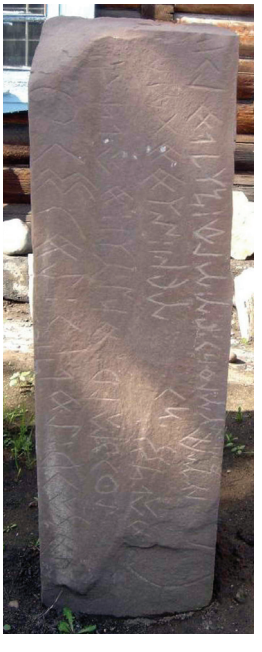

Qırğız xaqanlığı dövrünə aid, üzərində qədim türk yazıları olan kitabə. Cənubi Sibir

840-cı ildə qırğızlar Ötükəndə Uyğur dövlətini məğlubiyyətə uğratdılar və bunun nəticəsində, qüdrətli dövlət – Böyük Qırğız xaqanlığı yarandı. Bu dövr Yenisey qırğızlarının siyasi qüdrətinin, hərb sənətinin ən yüksək zirvəsi oldu. Tarixçi alimlər bu dövrü «Qırğız xaqanlığının epoxası», həmçinin qırğız tarixinin ən möhtəşəm məqamı adlandırırlar. 840–924-cü illərdə Qırğız xaqanlığının ərazisi Mancuriyanın qərb sərhədlərindən Tanrı dağına qədər uzanırdı. Bu dövlət Böyük İpək yolunda güclü nüfuza malik idi və bir sıra başqa ölkələrlə, ilk növbədə, Tan sülaləsi ilə əlaqə saxlayırdı. Həmin dövr qırğız mədəniyyətinin yüksəliş dövrü oldu. Bu dövrün hadisələri türk mədəniyyətinin ən möhtəşəm, həcminə və məzmun zənginliyinə görə nadir əsərlərindən biri olan «Manas» dastanında xatırlanır. Bu zaman qırğızlarda Orxon yazısı geniş yayılmışdı. Metallurgiyanın yüksəlişi baş vermişdi. Cürbəcür silahlar, bel və qoşqu ləvazimatları, qab-qacaq, qızıl və gümüşdən hazırlanmış bəzək əşyaları başqa köçəri mədəniyyətlər üçün örnək olmuşdu.

Cənubi Sibirə aid Çin salnamələrində Qırğız xaqanlığı dövründə kənd təsərrüfatının inkişaf etdiyi qeyd olunur. Bu dövrdə bir sıra şəhərlər salınmışdı. Xaqanlıq Çin, Tibet və başqa döv-

layihə

lətlərlə elçilik mübadiləsi edirdi. Bu məlumatlar Yenisey (Cənubi Sibir) bölgəsində tapılmış bir neçə yazılı türk mənbələrində əks olunmuşdur.

X əsrdə Böyük Qırğız xaqanlığı zəifləyib xırda hakimliklərə parçalanmağa başladı. XIII əsrdə qırğızlar monqolların hakimiyyəti altına keçdilər. Qırğızların bir hissəsi Cənubi Sibirdə qaldı, o biri hissəsi isə Altay dağlarının cənub-qərb bölgələrinə köç etdi.

8. KİMAK VƏ QIPÇAQ DÖVLƏTLƏRİ

Kimak xaqanlığı IX–X əsrlərdə Qərbi Altay və Balxaş gölünün şimal-şərqində yaşayan kimak türkləri tərəfindən qurulmuşdu. Bu dövlət cənubda və cənub-qərbdə Qarluq və Oğuz yabquluqları ilə, şimal-şərqdə isə Qırğız xaqanlığı ilə həmsərhəd idi. Bu dövrdə Mərkəzi Asiyanın adıçəkilən bölgələrində şəhər həyatı canlanmış, İpək yolunun Altay və Sibirə gedən xəttində beynəlxalq ticarət, xüsusilə xəz ticarəti genişlənmişdi.

Kimak türkləri də Göytürk xaqanlığına xas olan qədim türk dövlətçilik ənənələrini davam etdirmişdilər. Bu dövrdə Sibirə və Uzaq Şərqə gedən müsəlman tacirlər kimakların ölkəsindən keçirdilər. Ticarət karvanları ilə şimal ölkələrinə səyahət edən

Kimak xaqanlığı

LAYİHƏ

Kimak dövrünə aid daş heykəl. VIII–IX əsrlər.
Yereymentau, Qazaxıstan

ərəb və fars coğrafiyaçıları kimaklar haqqında çoxlu məlumatlar qoyub getmişlər. Bu məlumatlara görə, soyuq və sərt iqlim şəraitində yaşamalarına baxmayaraq, kimaklar yüksək mədəniyyətə malik olmuş, şəhər və kəndlər salmışdılar.

Qıpçaq dövləti isə XI–XIII əsrlərdə Avrasiya çöllərinin müəyyən bir hissəsini, yəni indiki Qazaxıstanın ətraf və çöl ərazilərini əhatə edirdi. Kimak xaqanlığı zəiflədikdən sonra qıpçaqlar onun ərazisində hakimiyyəti ələ keçirdilər. Sonralar, XI əsrin 2-ci rübündən başlayaraq, onlar Aral və Xəzər dənizləri arasındakı oğuzların yerini tutdular. *Mefedet el-Quzz* (Oğuz çölü) termini əvəzinə *Dəşti-Qıpçaq* (Qıpçaq çölü) termini işlənməyə başladı. XI əsrin ortalarına doğru çoxsaylı qıpçaq tayfaları İdil (Volqa) çayını keçib qərbə doğru hərəkət etdilər. Sonradan onlar Bizans və Bolqarıstan ərazisinə hücum edərək 1071–1080-ci illərdə Dunay çayının sahillərinə çatdılar. Bəzi qıpçaq tayfaları digər türk tayfaları ilə birlikdə Kiçik Asiyaya yayılmağa başladılar.

Qıpçaq dövləti

LAYİHƏ

Beləliklə, XI–XII əsrlərdə Altay dağlarından Karpat dağlarına və Dunay çayına qədər uzanan minlərlə kilometrlik ərazidə yaşayan tayfalar *Qıpçaq* adlandırıldılar. Bununla belə, bu geniş məkanda bir xanlıq deyil, bir neçə qıpçaq xanlığı vardı. Qıpçaq xanlıqları arasında ən nüfuzlusu *İl-Börili* sülaləsi idi. Bu sülaləyə mənsub olan hökmdarlardan **Abar xanın** adı tarixi əsərlərdə çəkilir.

XI əsrin sonuna doğru qıpçaqlar, əvvəllər olduğu kimi, Manqışlaqda və Xəzər dənizinin şərq sahilində hökmranlıq edirdilər. 1096-cı ildə, çox güman ki, İl-Börili sülaləsi tərəfindən idarə olunan Qıpçaq Birliyi **Uluq xanın** başçılığı altında Xarəzmə yürüş etmiş, lakin Səlcuqlular onların Manqışlaqa geri dönmələrinə nail olmuşdular.

Çingiz xanın qoşunlarının bu torpaqları zəbt etməsi ilə qıpçaq bəyliklərinin varlığına son qoyulmuşdur. Sonralar türkmonqol tayfaları ilə qarışan yerli qıpçaq tayfaları Qızıl Ordu və digər Çingizi sülalələrinin idarəçiliyinə qatılaraq bölgənin siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdılar.

Bizanslılar qıpçaqları *kun*, *kuman*, ruslar isə *polovets* adlandırırdılar. Bir çox qıpçaq nəsilləri, Toksoba və Borcoğlu tayfaları başda olmaqla, Cənubi Rusiya və Qara dəniz bölgəsindən Bizans sərhədlərinə, yəni Şərqi Avropaya qədər köç etmişdilər. Qıpçaq türklərinin arasında adları Bizans mənbələrində *Uz*, qədim rus salnamələrində *Torki* (Türk) kimi çəkilən Oğuz soyundan olan türklər də vardı. Onlar indiki Ukrayna ərazisində özlərinin siyasi təşkilatlarını yaratmışdılar.

Qərb qıpçaqları arasında olan *uz/torkilərin* bir hissəsi digər türk nəsilləri kimi, zamanla Ukrayna və onun ətrafında yaşayan yerlilərlə qaynayıb-qarışaraq slavyanlaşmış, bir hissəsi isə muzdlu əsgər kimi Bizans imperatorlarına xidmət etmişdi. Onlar sonralar Səlcuqlu–Bizans müharibələri zamanı oğuzlar tərəfə keçərək Səlcuqluların Anadolunu tutmasına yardımcı olmuşdular. Uzların bir hissəsi isə Mərkəzi Asiyaya geri qayıtmışdı. Özbəklər arasında *Uz* və *Kara Uz* kimi soyadlar o dövrlərdən qalmışdır.

Türklərin b.e. I minilliyinin ortalarından başlayan Şərqi Avropaya davamlı köçləri qıpçaqların Qərbə irəliləmələri ilə daha da sürətləndi. IV əsrdə Hun türklərinin dövründən başlayaraq, xüsusilə Macarıstana və onun ətrafına avarlar, bulqarlar, on oqur-

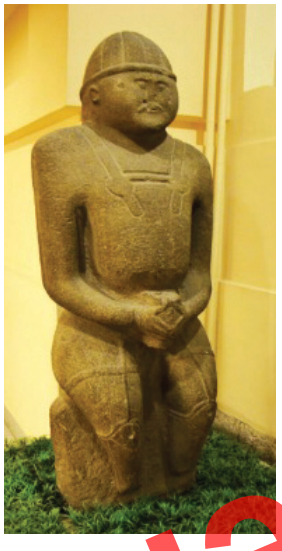

Qıpçaq heykəlləri. XI–XIV əsrlər. Dövlət Tarix muzeyi. Moskva, Rusiya

LAYİHƏ

lar, peçeneqlər, kunlar, kumanlar (qıpçaqlar) kimi türk tayfalarının gəlib yerləşməsi ilə burada türklərin sayı artdı. Macarıstan ərazisində fin-uqorlarla adıçəkilən türk tayfalarının qarışmasından indiki *macar* (madyar) xalqı formalaşdı. Macar dövlətinin adı *Hunqariya* isə türkcə *Hun*, yaxud *On oqur* etnik adlarından meydana gəldi.

Bizanslıların *Türkiyə* sözünü ilk olaraq macarlar üçün istifadə etmələri də maraq doğurur. Bizans mənbələrində *Tourkia* sözü Macarıstan bölgəsinə, *türk* sözü isə macarlara aid edilirdi.

Orta əsr macar tayfa adlarının bir neçəsinin türk tayfa adları ilə üst-üstə düşməsi ilə bərabər, bu gün də macar dilində çoxlu sayda türk sözlərinin işlənməsi o dövrün izləridir. Məsələn, *Gyurmatı*, *Yeno*, *Kese* kimi macar tayfa adları başqırd türklərində *Yurmatı*, *Eney*, *Keze* şəklində qorunmaqdadır. Qazax, qaraqalpaq və qırğız türklərində *Canay*, özbək və noqay türklərində *Macar* tayfa adının olması da türklərlə macarlar arasında tarixi qarşılıqlı əlaqələrin əyani sübutudur.

Qıpçaq dövlətinin yaranması və Avrasiya çöllərində onlarla qıpçaq tayfasının məskunlaşması türk dilinin qıpçaq ləhcəsinin geniş yayılmasına səbəb oldu. Sonradan ortaya çıxan və qazax, qırğız, tatar, başqırd, qaraqalpaq, noqay, özbək, qumuq, qaraçay-balkar dilləri kimi yazı dili halına gələn ləhcələr qıpçaq ləhcəsi əsasında formalaşmışdır.

9. QƏDİM TÜRK XAQANLIQLARI DÖVRÜNDƏ SOSİAL, İQTİSADİ VƏ MƏDƏNİ HƏYAT

Türk xaqanlıqları dövründə onların nəzarəti altında olan ərazilərdə müxtəlif dillərdə danışan bir çox xalqlar: türklər, monqollar, çinlilər, toharlar, soqdilər, baktriyalılar, hindlilər, farslar, Qafqaz tayfaları, yunanlar, slavyanlar və onlarla başqa tayfalar yaşamışdır. Fərqli mədəniyyətlərə sahib olan toplumların bir dövlətdə yaşaması onların ortaq dəyərlərinin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdır. Bu dövrdə yüzlərlə soydan ibarət olan və əsasən Mərkəzi Asiyada yaşayan türklər üstünlük təşkil edən qrup kimi ətraf bölgələrə yayılmağa başlamışdılar. Bir çox türk tayfaları Şimali Hindistana, Xorasana, Qafqaza və Qara dəniz sahillərinə köç edərək bu yerlərdə özlərinə yeni yurdlar salmışdılar.

LAYİHƏ

Qədim türk xaqanlıqları dövründə İpək yolunun həm cənub, həm də şimal xətlərinin əsas hissəsi türklərin nəzarətində olmuşdur. Bu xətlərdə təhlükəsizliyin təmin olunması sayəsində beynəlxalq ticarət canlanmışdır. Cənub xətti Atrek, Amudərya və Tarım çaylarının hövzələrindən, şimal xətti isə Sırdərya, Çu və Talas çaylarının hövzələrindən keçmiş və bu səbəbdən buralarda yeni ticarət şəhərləri yaranmışdır.

Bu dövrdə Ötükən vadisi və Ordu (Qarabalqasun), Ordos, Beşbalıq, Suyab, Taraz, Otrar, Çaç kimi şəhərlər xaqanlıqların həm inzibati, həm mədəni-iqtisadi mərkəzləri rolunu oynayırdı. 629-cu ildə buddizmin mərkəzi olan Hindistana ziyarət üçün yola çıxan tanınmış çinli rahib Hsüan-Tsanq Qərbi Göytürk xaqanlığının hakimiyyəti altında olan onlarla şəhər və bölgələrdən keçərək Hindistana çatmışdı. Bu rahibin yol qeydlərinə görə, 60-a yaxın ölkə Qərbi Göytürk xaqanlığının nəzarətində imiş.

Üzərində xaqan və xatun rəsmləri olan pul. Qərbi Türk xaqanlığı. VI–VII əsrlər. Çaç (Daşkənd)

Qədim türklərdə qadının mövqeyi

Qədim türklərdə qadınlar kişilərlə bərabər sayılmış, ictimai həyatın bütün sahələrində, xüsusilə də siyasətdə mühüm yer tutmuşdular. Sak dövründə qadın hökmdar Tomris çox məşhur idi. Asiya hunlarında imperator Şanyunun yanında dövlət işləri ilə məşğul olan *eçi* titullu xatunlar vardı.

Qədim türk xaqanlıqları dövründə isə mövqeyinə görə xaqanlardan sonra ikinci yeri *xatun* titulu daşıyan qadınlar tuturdu. Orxon kitabələrində Kül tiginin anası İlbilgə xatunun adı Şərqi Göytürk xaqanlığının qurucusu İltəris xaqanla eyni səviyyədə çəkilir.

Soqdda zərb olunan Qərb Göytürklərinin pullarında hökmdarla xatun yan-yana təsvir olunmuş, pulların arxa tərəfində isə *xatun* titulu yer almışdır.

Xaqanlar müharibəyə yollanan zaman xatunlar dövlət işləri ilə məşğul olmuş, səfirləri qəbul etmişlər. Bütün bu faktlar qədim türk cəmiyyətində qadının mövqeyinin yüksək olduğunun sübutudur.

LAYİHƏ

Bu dövrdə türklər tək Tanrıya inanmış və öz inanc sistemlərinə malik olmuşlar. Bu inanc sistemində *Umay* adlı ilahə uşaqların qoruyucusu, bolluq və bərəkət rəmzi sayılırdı. Bununla

Əcnəbi səfirləri qarşılayan türk zadəganları. Divar rəsmləri. Əfrasiyab (Səmərqənd), Özbəkistan

bərabər, Amudərya və Sırdərya arası ərazilərdə və Yeddisu bölgələrində yaşayan türklər arasında zərdüştilik dini də yayılmışdı. Şimali Hindistan və Şərqi Türküstandakı türklərin etiqad etdiyi dinlər arasında buddizm dini Monqolustan və Altaylara qədər gedib çıxmışdı.

IX əsrin əvvəllərində Uyğur xaqanlığının manilik dinini mənimsəməsi nəticəsində bu din Mərkəzi Asiyadan Sibirə və Uzaq Şərqə qədər ərazilərə yayıldı. Bu dövrdə təsviri incəsənət yüksək inkişaf etmişdi. Türk hökmdarları öz saraylarının divarlarını saray həyatı, dini ayinlər, əyləncə, ov və müharibə səhnələrini əks etdirən təsvirlərlə bəzəməyə cəhd göstərirdilər. Müxtəlif rənglərlə bəzədilən Əfrasiyab (Səmərqənd), Varahşa (Buxara), Pəncikənd (Tacikistan), Bəzəklik, Qızıl, Minq-üy (Şərqi Türküstan) kimi şəhərlərin saray və dini ibadətxanalarını buna nümunə göstərmək olar.

Bu təsvirlərdə türklər, soqdilər, hindlilər, çinlilər və digər xalqların bir arada olması onların qarşılıqlı mədəni əlaqələrindən xəbər verir.

LAYİHƏ

DƏYƏRLƏNDİRMƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Avar xaqanlığına hansı torpaqlar daxil idi?
2. Xəzər xaqanlığında hansı etnik qruplar yaşayırdı?
3. Qırğız xaqanlığı haqqında məlumat verin.
4. İpək yolu türk dövlətlərinin sosial və iqtisadi həyatına necə təsir edə bilirdi?

IV BÖLMƏ

İLK TÜRK-MÜSƏLMAN DÖVLƏTLƏRİ

ƏSAS MÖVZULAR

- Mərkəzi Asiyada ərəblər
- Qarluq yabquluğu
- Oğuz yabquluğu
- Qaraxanlı xaqanlığı
- Sacilər dövləti (Sacoğulları)
- Volqa Bulqar dövləti
- Qəznəvilər dövləti
- Böyük Səlcuqlu dövləti
- Eldənizlər dövləti
- Xarəzmşahlar dövləti

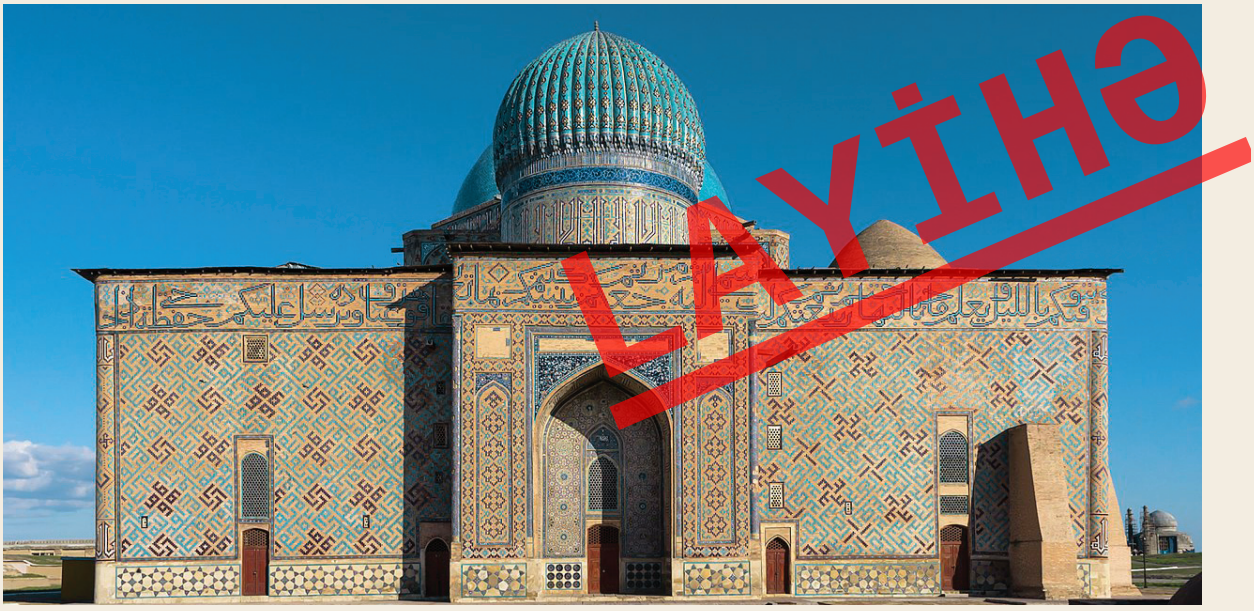

1. MƏRKƏZİ ASİYADA ƏRƏB HAKİMİYYƏTİ

VIII–IX əsrlər ərəblərin Mərkəzi Asiyanın müəyyən bir hissəsində hökm sürdüyü dövrdür. VII əsrin birinci yarısında Ərəbistan yarımadasında meydana gələn islam dini qısa bir müddətdə ətraf ölkələrə sürətlə yayılmışdı.

Müsəlman ərəblər VII əsrin 50-ci illərində Sasani dövlətinin mövcudluğuna son qoyduqdan sonra Qərbi Göytürk xaqanlığına bağlı olan türk əsilli Toharıstan yabquları (620–750) və Buxarxudatlar sülaləsi ilə mübarizəyə başlamışdılar. VII əsrin ortasından VIII əsrin ortasına qədər olan dövrdə ərəb qoşunları Buxara, Səmərqənd, Çaç (Daşkənd), Fərqanə və İsficabı (Sayran) ələ keçirmişdilər.

VIII əsrin əvvəllərində Göytürk xaqanlığının başı şərqdə Çinlə olan münasibətlərə qarışdığı üçün qərbdəki sərhədlərinə yetərincə nəzarət edə bilməmişdi. Bu isə ərəblərin onların ərazisinə doğru sürətlə irəliləməsinə imkan yaratmışdı. Göytürk xaqanlığı Mavəraənnəhrə İnel xaqan və Kül tiginin başçılığı ilə ordu göndərmiş, Soqd və Toharıstanda xaqanlıq hakimiyyətini nizama salmışdılar.

Mərkəzi Asiya VIII–IX əsrlərdə

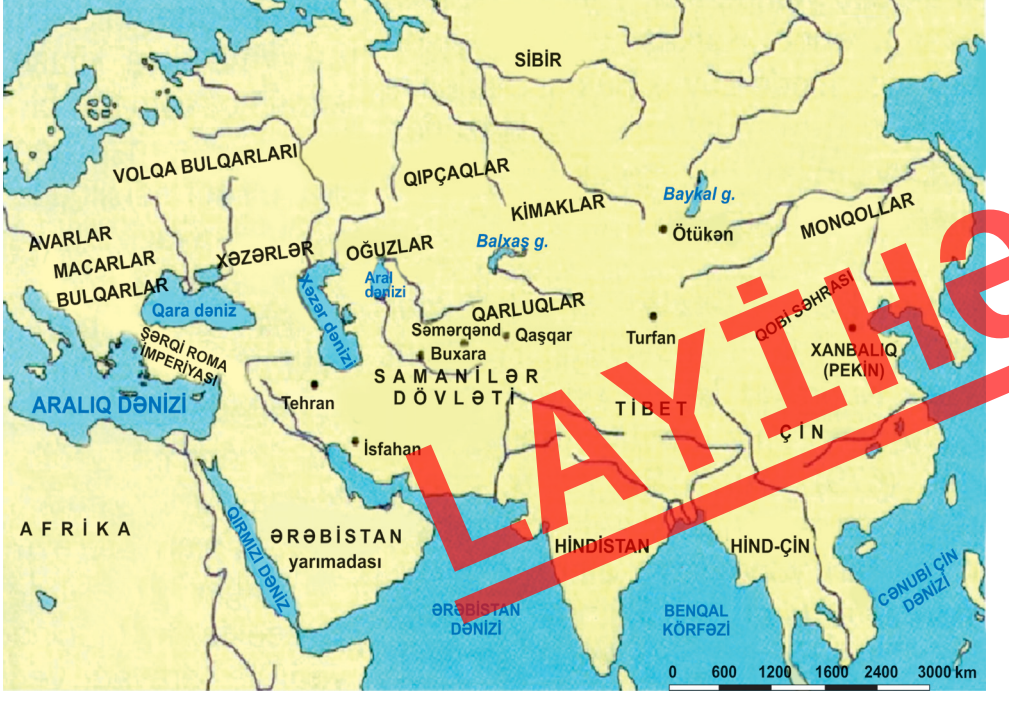

LAYİHƏ

Xaqanlıq ordusunun Ötükənə dönməsi ilə ərəb hücumları artmışdı. Düzdür, Türkeş hökmdarı Sulu xaqan (715–738) ərəblərə hücum edərək 731-ci ildə onları Mavəraənnəhrdən çıxarmağı bacarmışdı, lakin onun 738-ci ildə öldürülməsi ilə bölgədə ərəblərə qarşı dayanacaq siyasi güc qalmamışdı.

Ərəblərlə çinlilər arasındakı *Talas döyüşündə* (751-ci il) Qarluq türklərinin ərəbləri dəstəkləməsi nəticəsində Çin orduları məğlub edilmişdi. Beləliklə, Mərkəzi Asiyada islam dininin yayılması sürətlənmişdi. Talas döyüşündəki məğlubiyyət Çinin Mərkəzi Asiyadakı nüfuzunu zəiflətmişdi. İlk öncə Xorasan, Mavəraənnəhr və Yeddisudakı türk tayfaları müsəlmanlığı qəbul etməyə başlamışdılar. Daha sonra Xəzər və İdil Bulqar xaqanlıqları ərazilərindəki türklər arasında islam dini geniş yayılmışdı.

İslam dininin tolerant və universal bir din olması, onsuz da, çox hissəsi tək Tanrıya inanan türklərin müsəlmanlığı qəbul etməsini asanlaşdırırdı. Xüsusilə müsəlman tacir, elçi və din adamlarının Mərkəzi Asiya çöllərinə gedib türklər arasında islam dinini yaymalarının da böyük təsiri olmuşdu.

2. QARLUQ YABQULUĞU

VIII–IX əsrlərə təsadüf edən bu siyasi birlik qədim türk tayfalarından biri olan qarluqlar tərəfindən qurulmuşdur. Orxon bölgəsi (Monqolustan), Altaylar və Tarbaqatayda (Şərqi Qazaxıstan) yaşayan Qarluq türkləri cənub-qərbə köç edib, 766-cı ildə Yeddisudakı Türkeş xaqanlığının hakimiyyətinə son verərək mərkəzi Taraz (Talas) olan bir *yabquluq* qurmuşdular. Taraz və Suyab şəhərləri qarluqların həm inzibati, həm mədəni, həm də iqtisadi mərkəzləri rolunu oynamışdı. Bu dövrdə Yeddisu şəhərlərində müsəlman türklərin sayı artmışdı.

Üzərində «Qarluq xaqan» yazılmış mis pul. VIII–IX əsrlər. Yeddisu

Mərkəzi Asiyanın şərq hissələrində Uyğur xaqanlığı mövcud olduğu üçün Qarluq yabquluğu xaqanlıq səviyyəsinə çata bilməmişdi. VIII əsrin ortalarından qarluqlar güclənərək qısa bir müddət ərzində xaqanlıq səviyyəsinə qalxdılar. Yeddisudakı qədim şəhər xarabalıqlarında üzərində soqdi yazısı ilə *Qarluq xaqan* yazılmış pulların tapılması bunu sübut edir.

LAYİHƏ

3. OĞUZ YABQULUĞU

Oğuz yabquluğuna aid pul. IX əsr. Cənubi Qazaxıstan

Oğuz yabquluğu qədim türk tayfaları tərəfindən VIII əsrin ikinci yarısı – IX əsrin sonu arasında yaranan siyasi birlikdir.

Qədim türk xaqanlıqları dövründə Monqolustanda yaşayan Oğuz türkləri VII–VIII əsrlərdə qərbə irəliləyərək Sırdəryanın orta və aşağı hövzələri (Aral gölü ətrafı), Xarəzm və Xorasan bölgələrində məskunlaşmağa başlamışlar. Sırdəryanın orta hövzələrində VIII–IX əsrlərdə Oğuz Yabqu dövləti qurulmuşdur. Dövlətin sərhədləri şimal və şimal-şərqdə Qaraçuk (Qaratau) dağları və Yeddisunun qərbinə (İsficab bölgəsi) qədər, qərbdə isə Cənt (Aşağı Sırdərya) və Aral gölü ətrafına qədər uzanmışdır. Bu dövrdə Sırdərya sahilində yerləşən Südkənd, Yengikənd, Otrar, Cənt şəhərlərində türklərin sayı artmış, İpək yolunun şimal xəttində ticarət canlanmışdır.

Oğuz Yabqu dövləti öz pullarını zərb etdirmişdir. Aşağı Sırdərya və Aral gölü ətraflarında üzərində ərəb yazısı ilə *Cabquye el-i Quzziye* (Oğuz yabqusu) sözü yazılmış bürünc və gümüş pullar tapılmışdır. Ərəblər və farslar Oğuz türklərini *Quzz* adlandırmışlar.

«Oğuz xaqan» dastanına görə oğuzların boy şəcərəsi

LAYIHƏ

Oğuz yabquluğu bir müddət Xəzər xaqanlığının tərkibində olmuşdur. Getdikcə güclənən oğuzlar Mavəraənnəhrin daxili əraziləri (Nurata/Buxara), Xarəzm və Xorasan sərhədlərinə qədər yayılmağa başlamışdılar.

Mahmud Kaşğarlının yazdıqlarına görə, Daşkənd bölgəsindəki Benaket vadisi oğuzların məskəni olmuşdur. Oğuz Yabqu dövləti daha sonra qurulan Səlcuqlu dövlətinin (XI–XIII əsrlər) əsasını təşkil etmişdir.

Oğuz yabquluğunun yaranması Mərkəzi Asiyada türk dilinin Oğuz ləhcəsinin yayılmasına səbəb olmuşdur. Bu ləhcə sonradan meydana çıxan Anadolu türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, türkmən dili, özbək Oğuz dili (Xarəzm və Xorasan), qaqauz dili və digər Oğuz dil və ləhcələrinin yaranmasına zəmin yaratmışdır.

Dədə Qorqud

Dədə Qorqud

Oğuz yabquluğu dövründəki türk tayfalarının həyatını ən gözəl formada təsvir edən ədəbi əsər Oğuz türkcəsi ilə yazılan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanıdır. Əsərdə dilə gətirilən tarixi hadisələr Oğuz yabquluğu dövründə Sırdərya hövzələrindən başlayıb, Səlcuqlular dövrü ilə bağlı olan Azərbaycan və Anadoluda bitir. Dastanın baş qəhrəmanı Dədə Qorqud türk xalqlarının ortaq dahi şəxsiyyətidir. Onun həm keçmişdən, həm də gələcəkdən xəbər verən «kərəm sahibi bir övliya» olduğu irəli sürülür. Dədə Qorqud «Ozanların piri» və ya «Ozanların başı» olaraq da adlandırılır.

Bu kitab 12 dastan xarakterli hekayədən (12 boydan) ibarətdir və burada islamdan öncə və sonrakı dövrlərdə türklərin yaşayışı, dili, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti əks olunur. «Qorqud Ata» olaraq da bilinən Dədə Qorqud Azərbaycan türkləri, türkmən, qazax, özbək, başqırd və qaraqalpaq türkləri arasında çox məşhurdur. Dastanın ana mövzusu türk xalqlarının müharibələri və sülhləri ilə birlikdə, türk millətinə xas olan doğruluq, sözündə durmaq, müqəddəs amallar uğrunda can vermək kimi müxtəlif dəyərlərdir. Dədə Qorqud dastanındakı bütün qəhrəmanların ailə, cəmiyyət və insan sevgisini ön planda tutması, millət olaraq əxlaq və yaşam anlayışımızı əks etdirməsi baxımından bu əsər çox önəmlidir.

Dədə Qorqud haqqında rəvayətlər bir kitab şəklində orta əsrlərdə Anadolu və Azərbaycan türkləri arasında, şifahi olaraq da türkmən, qazax, qaraqalpaq və başqırd türkləri arasında qorunaraq bu günə qədər gəlib çatmışdır. Dədə Qorduq qədim türklərin əsas musiqi aləti olan *qopuzu* kəşf edən insan olaraq qəbul edilir. Qazax türklərində qopuzla ifa edilən «Korkut Atanın küyü» («Qorqud Atanın musiqisi») adı altında bir çox musiqi əsərinin olması faktı diqqəti cəlb edir.

LAYİHƏ

4. QARAXANLI XAQANLIĞI

Qaraxanlı dövləti 842–1212-ci illərdə mövcud olmuş ilk türk-müsəlman dövlətlərindən biridir. Onun əsası hakim türk Aşina nəslindən olan, islamı qəbul etmiş **Bilgə Kül Qədir xan** tərəfindən qoyulmuşdu. Qaraxanlı dövləti Şərqi Türküstan və Yeddisu torpaqlarında yaranmışdı və əvvəlcə dövlətin inzibati mərkəzləri Qaşqar, Balasaqun, Barsqan və Taraz şəhərləri olmuşdu.

999-cu ildə Qaraxanlılar Mavəraənnəhri zəbt edərək Samanilər dövlətinə son qoymuşdu. Bölgənin Üzkənd (Fərqanə vadisi), Səmərqənd və Buxara kimi şəhərləri dövlətin inzibati mərkəzlərinə çevrilmişdi. *Hakanitlər*, *Əfrasiyabın nəsilləri*, *Türk xaqanları*, yaxud *İlek xanlar* adları altında məlum olan bu siyasi birlik iki hissədən – mərkəzi Yeddisu və Şərqi Türküstan olan Şərqi Qaraxanlı (1040 – XIII əsrin əvvəli) və mərkəzi Mavəraənnəhr olan Qərbi Qaraxanlı dövlətlərindən (1040–1212) ibarət idi.

Qaraxanlılara aid mis pul. XI–XIII əsrlər

Bilgə Kül Qədir xanın ölümündən sonra onun yerini oğulları Bazır və Oğulcaq tutdu. Dövlətin qərb hissəsini idarə edən Oğulcaq Samanilər dövlətində baş verən daxili ziddiyyətlərdən yararlanaraq üsyan edən bir Samani şahzadəsinin sığınacaq tələbini qəbul etdi. Həmin Samani şahzadəsinin sayəsində Oğulcaqın qardaşı oğlu Satuk Buğra islamı qəbul edərək özünə Əbdülkərim adını götürdü. Sonralar Əbdülkərim (Satuk Buğra) əmisi Oğulcaqı (924–955) məğlub edərək dövlətin başçısı oldu

Qaraxanlı xaqanlığı

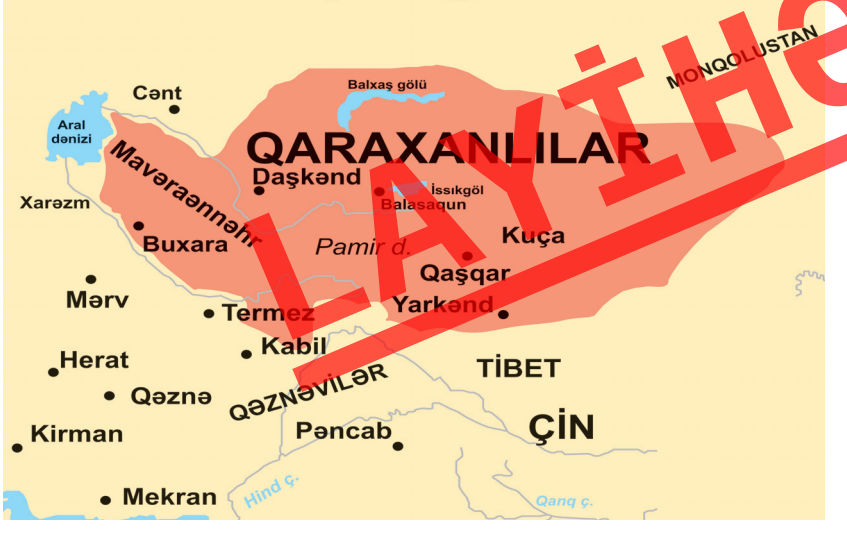

LAYİHƏ

və xan titulunu qəbul edib islamı rəsmi din elan etdi. Qaraxanlılar islamı qəbul edən ilk türk dövləti oldu.

Nəsr İliq xanın hakimiyyəti dövründə Qaraxanlılar 999-cu ildə Samanilərə qarşı yürüş edərək onların əsas şəhərləri olan Səmərqənd və Buxaranı tutdu. Beləliklə, onların sərhədləri Amudərya çayına qədər uzandı. Sol sahilindəki ərazilər Qaraxanlılara, sağ sahilindəki torpaqlar isə Qəznəvilərə məxsus olmaqla Amudərya çayı bu iki dövlət arasında sərhədə çevrildi.

Satuk Buğra xan türbəsi. Qaşqar, Şərqi Türküstan

Bu dövrdə Mərkəzi Asiyada hakimlik edən türk sülalələrinin tarixində mühüm siyasi hadisə baş verdi. 1025-ci ildə Qaraxanlıların hökmdarı **Yusif Qədir xan** (hakimiyyət illəri: 1024–1032) və Qəznəvilərin sultanı Mahmud Qəznəvi (hakimiyyət illəri: 998–1030) şəxsən görüşərək danışıqlar apardılar. Bu görüş zamanı Qaraxanlıları maraqlandıran məsələləri müzakirə etməklə yanaşı, onlar həm də Arslan bin Səlcuqun və ona tabe olan oğuz tayfalarının Xorasana köçürülməsi barədə razılığa gəldilər. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə dövlət başçılarının şəxsi görüşləri və təkbətək danışıqları nadir hadisə idi. Bu görüşdə İslam dünyasının iki qüdrətli türk hökmdarı bir-birinin dövlətinin ərazi bütövlüyünü tanıdı. Belə bir razılığa gəldilər ki, onların biri Mərkəzi Asiyanın böyük hissəsini, o biri isə Əfqanıstan, Şimali Hindistan və İranı idarə etsin.

Çox keçmədən başqa bir türk sülaləsi – Səlcuqluların meydana çıxması Asiyanın müsəlman hissəsində ciddi siyasi dəyişikliklərə səbəb oldu. Səlcuqluların böyük sultanı Məlikşah (1072–1092) 1082-ci ildə Mavəraənnəhri zəbt edərək Üzkənd şəhərinə (Fərqanə vadisi) girdi. Nəticədə, Şərqi Qaraxanlı hökmdarı Həsən xan onun hakimiyyətini tanıdı və Qaraxanlılar Səlcuqluların vassalına çevrildi. 1141-ci ildə Səmərqənd yaxınlığında Katvan səhrasında Səlcuqlularla Qaraxanlıların birləşmiş orduları qarakitaylarla döyüşdə məğlub oldu. Beləliklə,

LAYİHƏ

Qaraxan türbəsi. XI əsr. Taraz, Qazaxıstan

Qaraxanlılar qarakitayların təbəəliyinə keçdi. Paytaxtları Balasaqun şəhəri olan qarakitaylar Cunqariya və Yeddisu bölgələrini nəzarət altına aldılar.

Qaraxanlılar dövlətin idarə edilməsində qədim türk adətləri ilə bərabər, həm də müsəlman adət-ənənələrini tətbiq edirdilər. Onların istifadə etdikləri titullar və inzibati idarəçilik üsulları türk xaqanlığında olduğu kimi idi. Qaraxanlı hökmdarlarının *qara* (böyük), *arslan* (aslan), *tonqa* (bəbir), *buğra* (erkək dəvə) kimi titullarının kökləri Göytürk dövrünə gedib çıxır.

Müsəlman mənbələrində Qaraxanlı hökmdarlarını çox vaxt həm də *Əfrasiyabın oğulları* adlandırırdılar. Başqa sözlə desək, Qaraxanlılar öz mənşəyini ən qüdrətli türk hökmdarı olan əfsanəvi Əfrasiyabla bağlayırdılar. Mənbələrdə *Əfrasiyab* ləqəbi, yaxud onun türkcə *Alp Ər Tonqa* adına rast gəlinir.

Qaraxanlılar dövründə Mərkəzi Asiyada dünya sivilizasiyasının inkişafına böyük töhfə vermiş bir sıra müsəlman alim

LAYİHƏ

və mütəfəkkir yetişmiş, Qaşqar, Taraz, İsficab, Üzkənd, Buxara və Səmərqənd şəhərləri islam mədəniyyətinin mərkəzlərinə çevrilmişdi. Yusif Balasaqunlu, Mahmud Kaşğarlı, Əhməd Yasəvi kimi böyük türk mütəfəkkirləri bu dövrdə yaşayıb-yaratmışdılar.

Yusif Balasaqunlu (Yusif Has Hacib)

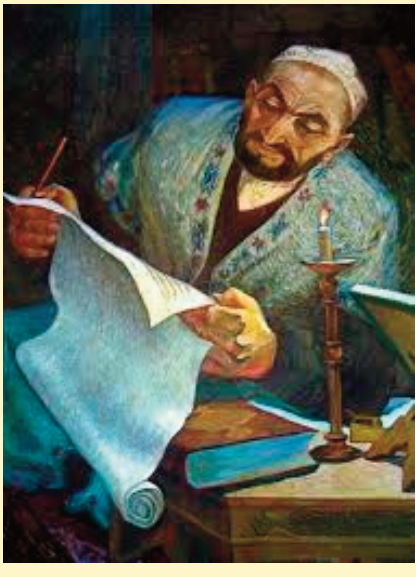

Yusif Balasaqunlu 1017-ci ildə anadan olmuşdur. O, dünyada məşhur olan «Qutadqu Bilik» («Səadət gətirən elm») əsərinin müəllifidir. Bu əsər türklər islamı qəbul etdikdən sonrakı dövrün ilk ədəbi məhsuludur və hökmdarlara məsləhətlər verən ilk «siyasətnamə» xüsusiyyətinə də malikdir. Yusif Balasaqunlu «Qutadqu Bilik» əsərini 1070-ci ildə Qaraxanlı hökmdarı Uluq Qara Buğra xana təqdim etmişdir. Xan kitabı oxuduqdan sonra ona *Uluq Has Hacib* (Baş vəzir) titulu vermişdir.

Yusif Balasaqunlu 1077-ci ildə vəfat etmişdir. Məzarı Qaşqardadır.

«Qutadqu Bilik» kitabından bir parça:

«Mən öz kitabımı «Qutadqu Bilik» adlandırdım ki, onu oxuyana xoşbəxtlik gətirsin, ona doğru yol göstərsin. Mən sözlərimi dedim, düşüncələrimi yazdım. Bu kitab hər iki dünya üçün düzgün yol göstərən bir rəhbərdir, yardımçı bir əldir. Sizə tam doğru sözlər söyləyim: dövlətlə birlikdə hər iki dünyanı əlində tuta biləcək insandan daha xoşbəxti yoxdur.

Öncə Gündoğdunu sizə tanıdım. O, hökmdardır, doğru qanunları təmsil edər. Aydoldu ilə xoşbəxtlik günəşi doğar, o da xoşbəxtliyin təmsilçisidir. Ögdülmüş idrakı, Ozğurmuş qənaəti təmsil edər. Mən sözlərimi bu dörd dəyər (ədalət, dövlət, idrak, qənaət) üzərində qurdum. Oxuduqda anlayacaqsan, diqqətli ol».

LAYİHƏ

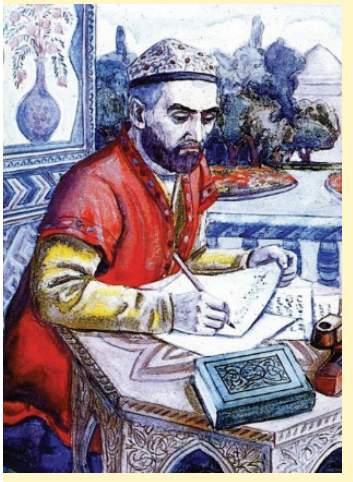

Mahmud Kaşğarlı

Mahmud Kaşğarlı 1029–1038-ci illər arasında Barsqan şəhərində (İssıkgöl hövzəsi / Qırğızıstan) doğulub. O, Qaraxanlı nəslindən olan Məhəmməd bin Hüseynin oğlu idi. Atası Barsqan şəhərində yaşayarkən məlum olmayan səbəbdən Qaşqara köçmüşdü. Həmin dövrdə Qaşqar mühüm elm və mədəniyyət mərkəzi idi.

Mahmud Kaşğarlı o dövrün bütün klassik elmlərinə yiyələnmişdi. O, ərəb və fars dillərini öyrənmiş və türk dili araşdırması ilə məşğul olmuşdu. Bu məqsədlə bütün Mərkəzi Asiyanı başdan-başa gəzərək Anadoluya, oradan da Bağdada gedib çatmışdı. On beş il ərzində türklərin yaşadığı bütün vilayətləri, şəhərləri, obaları, dağları və səhraları dolaşmışdı. Səyahətləri zamanı ana dili olan türkcənin hakaniyə, oğuz, qıpçaq, arqu, çigil ləhcələrini də araşdırmışdı.

Onun ən böyük əsəri olan *«Divanü lüğat-it-türk»* («Türk dillərinin divanı») 1072–1077-ci illər arasında Bağdadda yazılmışdır və o dövrdəki türk dilləri haqqında geniş məlumat verən ensiklopedik mənbə dəyərindədir. Bu əsər türk dilinin ən qədim lüğəti olmaqla bərabər, Mərkəzi Asiya və ətraflarında danışılan türk yazı dilləri və ləhcələrinin quruluşu, lüğət tərkibi ilə bağlı ən geniş məlumatları əhatə edir.

Divanü lüğat-it-türk

Mahmud Kaşğarlı özünün «Divanü lüğat-it-türk» əsərini bu sözlərlə başlayır:

«Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim (Rəhman və Rəhmdil Allahın adı ilə).

Allahın dövlət günəşini türk bürclərindən əmələ gətirdiyini və türklərin ölkəsi üzərində göylərin bütün dairələrini fırlatmış olduğunu gördüm. Allah onlara *Türk* adını verdi. Və Yer üzünə hakim qıldı. Cahan hökmdarları türk irqindən oldu. Dünya millətlərinin taleyi türklərin əlinə verildi. Türklər Allah tərəfindən bütün tayfalardan üstün tutuldu. Haqqdan ayrılmayan türklər Allah tərəfindən haqq üçün gücləndirildi. Türklər ilə birlikdə olan tayfalar müqəddəs oldu. Bu tayfalar türklər tərəfindən hər arzularına çatdılar. Türklər himayələrinə aldıqları millətləri pislərin şərindən qorudular. Cahan hakimi olan türklərə hər kəs möhtacdır, onlara dərdini dinlətmək, bu yolla hər cür arzuya nail ola bilmək üçün türk dilini öyrənmək gərəkdir...»

«Divanü lüğat-it-türk». I c. Ankara, 2006, səh. 3–4

Layihə

Xoca Əhməd Yasəvi

Xoca Əhməd Yasəvi XII əsrdə yaşamış türk mütəfəkkiridir. O, xalq arasında Həzrəti Sultan adı ilə tanınmışdır. Əhməd Buxarada böyük islam alimi Yusif Həmədanidən dərs almışdır. Onun «Divani Hikmət» («Müdriklik divanı») əsəri türk dilində yazılmışdır. Əsər cəmiyyəti mənəviyyata və ədalətə çağırır.

XIV əsrdə Əmir Teymurun əmri ilə Xoca Əhməd Yasəvinin dəfn olunduğu Yassı (bugünkü Türküstan) şəhərində müsəlmanların ziyarət edə biləcəyi böyük bir məqbərə kompleksi tikilmişdir.

Sevməyirlər alimlər sizin türkcə dilini,
Müdriklərdən dinləsən, açar könül əlini.
Ayət, hədis anlamı türkcə olsa, anlarlar,
Anlamını bilənlər baş endirib uyarlar.
Miskin qul Xoca Əhməd, yeddi atana rəhmət,
Fars dilini bilsə də, sevib söylər türkcəni.

Əhməd Yasəvi. «Divani Hikmət»

Əhməd Yasəvi türbəsi. Qazaxıstan

LAYİHƏ

5. SACİLƏR DÖVLƏTİ

İlk türk-müsəlman dövlətlərindən biri IX əsrdə Azərbaycanda yaranmış Sacilər (Sacoğulları) dövləti idi. Dövlətin qurucusu **Məhəmməd Sacoğlu** olmuşdur. İlk əvvəl Sacilər ərəb xilafətinin bu ərazilərdəki valisi vəzifəsini yerinə yetirirdilər.

Sacilər dövlətinin paytaxtı əvvəl Marağa, sonra Ərdəbil şəhəri olmuşdu. Sacoğulları sülaləsinin ən məşhur hökmdarlarından biri Yusif Sacoğlu idi. Sülalənin hökmdarlarının adına zərb olunan pullar göstərir ki, onların dövründə Azərbaycanda iqtisadiyyat sürətlə inkişaf edirdi. Sacilər dövləti X əsrin birinci yarısına qədər mövcud olmuşdur.

Azərbaycan IX əsrin ikinci yarısı – X əsrlərdə

LAYİHƏ

6. VOLQA BULQAR DÖVLƏTİ

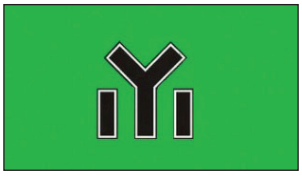

Volqaboyu türk tayfalarının başçılarının sıx diplomatik əlaqələri sayəsində IX–XIII əsrlərdə Volqa (İdil) çayının orta hövzəsi ərazisində mərkəzi Bulqar şəhəri olmaqla ilk müsəlman türk dövlətlərindən biri – Volqa Bulqar dövləti yarandı.

Qədim türk dilində *bulqar* sözünün mənası «qarışıq» deməkdir. Bulqar xalqı Kutriqur və Utriqur tayfalarının Şərqi Avropadan geri qayıdan hunlarla qarışığından formalaşmışdır. İlk əvvəl Göytürk xaqanlığının hakimiyyəti altında yaşayan bulqarlar xaqanlığın zəifləməsindən sonra, 630-cu ildə Böyük Bulqar dövlətini yaratdılar, lakin bir az sonra bu dövlətin varlığına qonşuluqda yerləşən Xəzər xaqanlığı tərəfindən son qoyuldu. Nəticədə, bulqarlar üç hissəyə bölündü. Bulqarların **Asparux xanın** tabeliyində olan hissəsi Dunaya tərəf üz tutaraq Balkanlara gəlib çıxdılar və burada VII əsrin 70-ci illərində Dunay bulqarlarının dövləti yarandı. Sonralar onlar yerli slavyanlarla qaynayıb-qarışdılar. 864-cü ildə **Boris xan** pravoslav məzhəbini qəbul etdi və onlar xristian oldular. Balkanlarda yaşayan bugünkü bolqarlar qismən onların nəslindəndirlər.

Bulqarların o biri hissəsi Volqa və Kama çaylarının qovuşduğu bölgədə məskunlaşdı. Volqa bulqarları burada yerli finuqor və bəzi türk tayfalarını öz nəzarətləri altına aldılar.

Bulqar tacirlərinin Samani və Xarəzm dövlətlərindən olan müsəlman tacirlərlə sıx əlaqələri sayəsində Volqa Bulqar dövlətində islam dini və müsəlman mədəniyyəti yayılmağa başladı.

920-ci ildə **Almış xan** Abbasilər xəlifəsindən xahiş etdi ki, onun ölkəsinə islam alim-ilahiyyatçıları və memarlar göndərsin. Bağdaddan göndərilən heyət 922-ci ildə gəlib Bulqar dövlətinə çatmışdı.

Xəzər xaqanlığının 965-ci ildə dağılmasından əvvəl bulqarlar bu dövlətdən asılı vəziyyətdə idilər. Xəzər xaqanlığının dağılması bulqarlara müstəqillik verdi. Monqollar Kalka çayı sahilində rusları darmadağın edib şərqə qayıdan zaman bulqarların tələsinə düşüb ağır itkilər verdilər. Bu, monqol baş komandanı Batı xanın 1236-cı

Qarasaray.
Volqa Bulqar dövrü.
Qazan, Tatarıstan

LAYİHƏ

ildə bulqarların üzərinə hərbi yürüş etməsinə səbəb oldu, lakin Batı xan Dəşti-Qıpçaq torpaqlarında Qızıl Ordunu yaratdığı dövrdə bulqarlar öz müstəqilliklərini müəyyən dərəcədə qoruyub saxlaya bildilər.

Volqa Bulqar dövlətinin əhalisi türk tayfaları olan hunlar, bulqarlar, xəzərlər və suvarlardan ibarət idi. Bu tayfaların sonralar çuvaşlar, tatarlar, başqırdlar və Şimali Qafqaz türk xalqlarının (qaraçaylılar, balkarlar, qumuqlar) formalaşmasında böyük rolu olmuşdur.

Volqa bulqarları dövründə şəhər mədəniyyəti inkişaf etmişdi. İpək yolu ilə şimalda slavyan torpaqlarına, şərqdə Sibirə aparılan malların növləri çoxalmışdı, ticarət xeyli canlanmışdı.

Volqa Bulqar dövlətində bir çox müsəlman-türk alimləri yaşayıb-yaratmışdı. Bu dövrdə Şair *Qul Əli* (1174–1248) tərəfindən türkcə yazılan «Qisseyi-Yusif» əsəri əsrlər boyu nəinki öz vətənində, hətta Mərkəzi Asiya türkləri arasında məşhur olmuşdur. Xüsusilə tatarlar, başqırdlar, özbəklər, türkmənlər və digər türk xalqları tərəfindən son əsrlərə qədər bu əsərin tərcüməsiz oxunması o dövrdəki türk dilinin və türk ədəbi ənənələrinin ortaq olduğunun göstəricisidir.

7. QƏZNƏVİLƏR DÖVLƏTİ

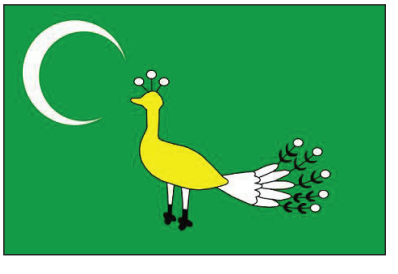

Qəznəvi dövləti X–XII əsrlərdə mövcud olmuşdur. Qəznəvilərdən əvvəl Xorasan və Mavəraənnəhrdə Samanilər dövləti mövcud idi. Böyük bir dövlət olan Samanilərin tərkibinə Xorasan, Mavəraənnəhr və Yeddisunun qərb bölgələri (Taraz və onun ətrafları) daxil idi. Samanilərin hakimiyyəti dövründə İrandan Yeddisuya qədər uzanan geniş ərazilərin vahid dövlətdə birləşdirilməsi və əhalinin böyük hissəsinin müsəlmanlardan ibarət olması bu ölkədə yüksək rifahı təmin etmişdi. Mavəraənnəhr və Xorasan İslam dünyasının mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilmiş, fars dili mədəni həyatda mühüm rol oynamağa başlamışdı. Bununla bərabər, türk hərbi qüdrəti getdikcə artmışdı. Samanilərin hakimiyyəti altında olan Əfqanıstanın bölgə və şəhərlərində idarəetməyə türk əsilli rəis

LAYİHƏ

və komandirlərin təyin edilməsi sonralar bu bölgələrdə türk sülalələrinin yaranmasına zəmin hazırlamışdı.

X əsrin ikinci yarısında Samanilər sülaləsinin zəifləməsindən sonra türk əsilli Samani sərkərdəsi **Alp tigin** Qəznədə (Əfqanıstan) Qəznəvilər dövlətinin əsasını qoymuşdur. Alp tiginin kürəkəni **Səbük tiginin** (977–997) və onun oğlu **Mahmud Qəznəvinin** (998–1030) hakimiyyəti dövründə dövlət qüdrətinin ən yüksək zirvəsinə çatmış, Əfqanıstan, Xarəzm, İran və Şimali Hindistanın (Pakistan) bir hissəsini öz nəzarəti altına almışdır.

Sultan Mahmud Qəznəvinin hakimiyyəti dövründə dövlətin sərhədləri Amudəryadan (Ceyhun) Hind çayına, oradan da Hind okeanına qədər uzanmışdır.

Mahmud Qəznəvinin oğlu **I Məsudun** (1031–1041) hakimiyyəti dövründə Qəznəvilərə aid olan əsas və böyük torpaqların bir hissəsi itirilmişdir. Qərb bölgələrinin, demək olar ki, hamısı 1040-cı ildə baş vermiş Dəndənəkan (indiki Aşqabadın ətrafları) döyüşündən sonra Səlcuqlu dövlətinin əlinə keçmişdir. Qəznəvi dövlətinin nəzarətində yalnız Əfqanıstan, Bəlucistan və Pəncab bölgələri qalmışdır. 1157-ci ildə Səlcuqlu dövlətinin parçalanması Qəznəvilərə bir xeyir gətirməmişdir.

1151-ci ildə əfqan əsilli gurlular Qəznəvi hökmdarı **Bəhram şahı** (1117–1157) məğlubiyyətə uğradaraq dövlətin paytaxtı Qəznə şəhərini ələ keçirmişdir. Bundan sonra Qəznəvilər Lahora (Pakistan) çəkilərək öz səylərini Hindistanın içəri bölgələrində islamı yaymağa yönəltmişdir. Sonuncu Qəznəvi hökmdarı **Xosrov Məlikin** (1160–1186) gurlular tərəfindən 1187-ci ildə əsir götürülməsindən sonra Qəznəvilər dövlətinin mövcudluğuna birdəfəlik son qoyulmuşdur.

Əbu Reyhan əl-Biruni

Şərqin böyük mütəfəkkirlərindən olan Əbu Reyhan əl-Biruni Qəznəvilərin himayəsində bir çox elmə dair araşdırmalar aparmışdır. Hindistanda yaşadığı vaxtlarda özünün məşhur «Hindistan» əsərini yazan Biruni türklərə dair dəyərli məlumatlar vermiş, Kəşmir və onun ətrafını *Türk yurdu* kimi təsvir etmişdir.

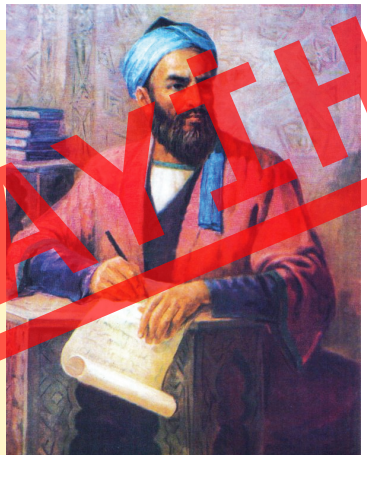

LAYİHƏ

Qəznəvilərin məşhur hökmdarı Sultan Mahmud Hindistana yürüşlər təşkil etmiş və burada islam dinini yaymağa çalışmışdır. Onun islam ölkələrində şöhrəti artmış və adı əsrlər boyu *Hindistanın fatehi* olaraq ədəbi və tarixi əsərlərə mövzu olmuşdur. Hindlilər Qəznəvilər sayəsində türkləri daha yaxından tanımağa başlamışdılar.

8. BÖYÜK SƏLCUQLU DÖVLƏTİ

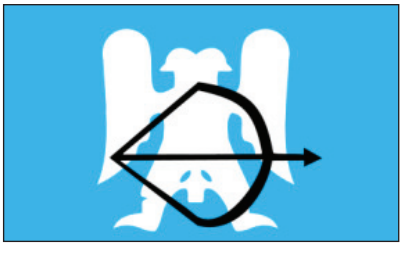

Bu dövlət XI–XII əsrlərdə mövcud olmuşdur. Başlanğıcda bir hökmdarın hakimiyyəti altında olan Səlcuqlu dövləti daha sonra Kirman Səlcuqluları, Suriya Səlcuqluları, Anadolu Səlcuqluları kimi eyni sülalənin müxtəlif qolları tərəfindən idarə olunmuşdu. Səlcuqlu dövlətinin sərhədləri Yaxın Şərq (İordaniya, Suriya, İraq) və Anadoludan Şərqi Türküstana (Qaşqar) qədər uzanmışdı.

Oğuz Yabqu dövlətinin sərkərdələrindən olan Səlcuq bəy yabqu ilə anlaşa bilmədiyinə görə özünə bağlı olan bir qrupla

Böyük Səlcuqlu dövləti

LAYİHƏ

mərkəzdən ayrılıb Cənt şəhərində yerləşdi. Yeni dövlətin qurucuları isə Səlcuq bəyin nəvələri **Toğrul bəy** və **Çağrı bəy** oldu. Ataları cavan yaşında vəfat edincə Toğrul bəylə Çağrı bəy babaları Səlcuq bəyin himayəsində böyüdülər və babalarının ölümündən bir müddət sonra oğuzların başına keçərək dövlət qurmağa başladılar.

Səlcuqlular dövrünə aid saxsı kuzə

1040-cı ilə qədər Səlcuqlular Xorasanda Qəznəvilərə qarşı döyüşlərdə qalib gələrək müstəqillik əldə etdilər. Həmin ildə Dəndənəkan yaxınlığında baş vermiş döyüş Səlcuqluların Xorasana hakim olaraq Anadoluya yürüşlər etməsinə zəmin yaratdı.

Toğrul və Çağrı bəylərin qurduğu dövlətin ilk paytaxtı Nişapur şəhəri, birinci sultanı da Toğrul bəy oldu. Sonralar Səlcuqlu dövlətinin paytaxtı Rey və İsfahan şəhərləri olmuşdu. Toğrul bəyin hakimiyyəti dövründə İran, Yaxın Şərq, Azərbaycan və Cənubi Qafqazdakı yerli sülalələrin varlığına son qoyularaq onların torpaqları Səlcuqlu dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Səlcuqlu hökmdarlarına aid pul

1048-ci ildə Ərzurum yaxınlığında Bizans-gürcü ordusunu məğlub edən Səlcuqlular Şərqi Anadoluya yürüşlər təşkil etməyə başladılar.

İslam dünyasının dini lideri sayılan Abbasilər o dövrdə Bağdadı zəbt etmiş Buveyhi sülaləsinin siyasi təzyiqi altında idilər. 1055-ci ildə Toğrul bəy xəlifə Qaimin xahişi ilə Bağdada girib Buveyhiləri xilafətin paytaxtından çıxardı. Bu hadisədən sonra Səlcuqluların İslam dünyasında nüfuzu xeyli artdı.

1063-cü ildə Toğrul bəyin ölümündən sonra taxta onun qardaşı Çağrı bəyin oğlu **Alp Arslan** (1063–1072) keçdi. Alp Arslan öz hakimiyyəti dövründə Səlcuqlu dövlətinin sərhədlərini daha da genişləndirdi. O, Anadoluda 1071-ci ildə *Malazgird* döyüşündə Bizans imperatoru Romen Diogeni məğlub edərək əsir götürdü. Malazgird

İlk Anadolu bəylikləri

LAYİHƏ

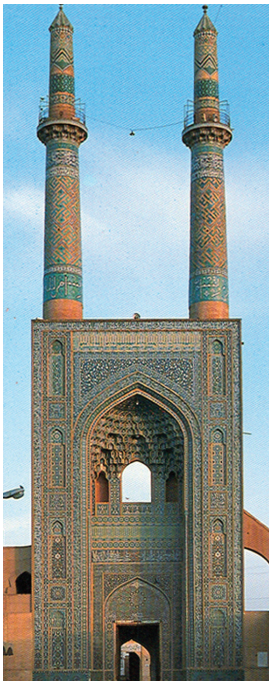

Cümə məscidi. Səlcuqlular dövrü. Rey, İran

döyüşünün tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu döyüş türklərə Anadolunun qapılarını açmış oldu. Anadolunun içərilərinə axınlarını davam etdirən Səlcuqlu sərkərdələri yeni torpaqlar fəth edərək yeni bəylik və dövlətlər qurdular. Bunlardan bəziləri aşağıdakı xəritədə yer almışdır.

Alp Arslan 1072-ci ildə vəfat etdikdən sonra Səlcuqlu dövlətinin başına oğlu **Məlikşah** keçdi (1072–1092). Məlikşahın hakimiyyət illəri Səlcuqluların ən parlaq dövrüdür. Bu dövrdə dövlətin sərhədləri şərq-qərb xəttində Mərkəzi Asiyadan Anadoluya, şimal-cənub xəttində isə Qafqazdan Hicaza (Məkkə və Mədinə şəhərlərinin yerləşdiyi Ərəbistan bölgəsi) qədər genişlənmişdi.

Məlikşahın ölümündən sonra taxt-tac uğrunda gedən mübarizə nəticəsində dövlət zəifləməyə başladı. Məlikşahın oğlu Səncər (1118–1157) taxta oturandan sonra dövləti yenidən bərpa etməyə cəhd etsə də, müharibə və üsyanlar nəticəsində Səlcuqlu dövləti öz tənəzzül dövrünə qədəm qoydu. 1157-ci ildə Sultan Səncərin ölümündən sonra Böyük Səlcuqlu dövləti süqut etdi.

Səlcuqlu dövləti Malazgird zəfəri ilə türklərə yeni bir vətən qazandırmış, islam dininin yayılmasına öz töhfəsini vermiş və Səlib yürüşlərinə qarşı mücadilə apararaq islamı qoruma missiyasını öz üzərinə götürmüşdü.

Səlcuqlular İran, İraq, Suriya və Anadoluda hakimiyyət qursalar da, heç vaxt öz əcdadlarının yaşadığı torpaqları unutmamış, davamlı olaraq buralarla əlaqələr yaratmağa çalışmışdılar. Bunu orta əsrlərdə Anadolu və Azərbaycanda yenidən yazılan «Oğuznamə»lərdəki Türküstan, Sayram, Qazıqurd, Cənt, Taraz kimi qədim türk şəhər və bölgə adları da təsdiq edir.

Türkiyə (Anadolu) Səlcuqlu dövləti

Türklər Anadolunu Səlcuqlular dövründə türk yurdu halına gətirsələr də, əslində, onların bu bölgəyə səfərləri xeyli əvvəllərə təsadüf edir. IV əsrdə hunlar, VI əsrdə sabarlar Anadoluya gəlmişdilər, lakin bu yürüşlər qısamüddətli olub, yurd salmaq məqsədi daşımırdı. Bundan başqa, türklər Anadoluya Abbasilər xilafəti ordusunun tərkibində gəlirdilər. Hərbi üstünlükləri

LAYİHƏ

ilə məşhur olan türklər Abbasi ordusunda Bizansa qarşı döyüşmək üçün də Anadoluya gətirilmişdilər.

Çağrı bəyin başçılığı altında 1015–1021-ci illər arasında Anadoluya edilmiş ilk Səlcuqlu səfərləri kəşf etmək və qənimət ələ keçirmək məqsədi daşıyırdı və bu, türk tarixində yeni dövrün müjdəçisi idi. Malazgird zəfərindən sonra Sultan Alp Arslan Bizansın əldə edilmiş anlaşmaya əməl etməməsi səbəbindən öz sərkərdələrinin üzərinə Anadoluda yeni torpaqlar fəth etmək öhdəliyi qoydu. Anadoluda fəthlər edən sərkərdələrdən biri də Qutalmışoğlu Süleyman şah idi. Süleyman şah Bizansdan İznik bölgəsini alaraq burada Səlcuqlu dövlətinin əsasını qoydu (1077).

Süleyman şahdan sonra dövlətin başına onun oğlu I Qılınc Arslan keçdi. Türklərin Anadoluda həyata keçirdiyi fəthlər Bizansı çətin vəziyyətə saldı. Səlib yürüşlərinin başlanmasının bir səbəbi də bu oldu.

I Qılınc Arslan birinci səlib ordularına qarşı uğurlu mübarizələr aparmasına baxmayaraq, paytaxtı İznikdən Konyaya köçürməyə məcbur oldu (1096). Anadolu Səlcuqluları daha sonra səlibçilərlə mübarizələrini davam etdirdilər. Xüsusilə ilk üç səfər onların mövqelərini möhkəmləndirdi. Səlibçilərdən başqa, Bizansla da mübarizə aparan Anadolu Səlcuqluları 1176-cı ildə Miryokefalon zəfəri ilə Anadolunun türk yurdu olduğunu təsdiqlədilər.

Anadolu Səlcuqlularının ən parlaq dövrü **Sultan Ələddin Keyqubadın** (1220–1237) hakimiyyət illəri oldu. Bu dövrdə türklər Alanya kimi liman şəhərlərini tutdular və Aralıq dənizi hövzəsindəki ticarət yollarında söz sahibi oldular. Onlar Səlcuqluların inşa etdikləri karvansaraları və tacirlərin mallarını qorumaq üçün tətbiq etdikləri sığorta sistemi ilə ticarəti canlandırdılar.

Gövhər Nəsibə xəstəxanası

Türkiyə Səlcuq sultanı I Qiyasəddin Keyxosrov vərəm xəstəliyinə düçar olmuş bacısı Gövhər Nəsibənin vəsiyyətini yerinə yetirərək xəstəxana (dar-üş-şəfa) tikdirmişdi. Kayseri şəhərində yerləşən bu xəstəxananın inşası 1206-cı ildə tamamlandı. Burada qadın, kişi, müsəlman, qeyri-müsəlman fərqi qoyulmadan hər kəs müalicə olunurdu. Xəstəxananın bütün xərcləri türk-müsəlman ənənələrinə uyğun olaraq xeyriyyə fondları (vəqf) tərəfindən ödənilirdi.

LAYİHƏ

Anadolu Səlcuqluları sadəcə siyasət və ticarət sahələrində uğurlar qazanmamışdılar. Onlar Konya, Ağsaray, Kayseri, Sivas kimi şəhərləri mədəniyyət mərkəzi halına gətirdilər. Xüsusilə paytaxt şəhəri Konya o dövrün mədəniyyət mərkəzi idi. Bu şəhərlərdə tikilmiş məscid, mədrəsə və xəstəxanalar bölgədə sosial həyatın canlanmasına ciddi təsir göstərmişdi. Həmin dövrün Mövlana Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Hacı Bektaş Vəli kimi görkəmli şəxsiyyətləri vardı. Onlar öz fəaliyyətləri və əsərləri ilə Anadoluda müsəlman türk mədəniyyətinin inkişafında önəmli rol oynamışdılar.

Mövlana Cəlaləddin Rumi

Sufi ədəbiyyatının böyük şairi, mütəfəkkir Cəlaləddin Rumi 1207-ci ildə Bəlx bölgəsində anadan olmuşdur. Onun anası Bəlx əmiri Rüknəddinin qızı, nənəsi isə Xarəzmşahlar sülaləsindən olan bir türk şahzadəsi idi. 1212-ci ildən başlayaraq o, Nişapur, Bağdad, Şam və Hələb şəhərlərində təhsil almışdı. Cəlaləddin Rumi 1220-ci ildə Konyaya (Türkiyə) köçmüş və ömrünün sonuna kimi burada yaşamışdır. O, fars, ərəb və türk dillərində sufi şeirləri yazmışdır. Rumi on yeddi min beytdən, altı dəftərdən ibarət olan «Məsnəvi» adlı əsərini on ilə tamamlamışdır. Özünəməxsus sufilik məktəbinin əsasını qoyan Rumiyə *Mövlana* (Əfəndimiz) adı verilmişdir. Onun əsərləri ilə bağlı Şərq və Qərb ədəbiyyatında çoxlu sayda araşdırmalar aparılmışdır. Cəlaləddin Rumi müsəlmanlığa çox önəm verməklə bə-rabər, istər xristian olsun, istər yəhudi, hər kəsə sayğı göstərmiş və bu anlayışı sayəsində başqa dinlərin nümayəndələrinin də sevgisini qazanmışdı. O, 1273-cü ildə Konyada vəfat etmişdir.

LAYİHƏ

Yunus Əmrə

Yunus Əmrə (1240–1321) Əskişəhərdə anadan olmuşdur. Anadoluda türk şeirinin öncülü Yunus Əmrə sufi və filosof olaraq şeirlərini xalq dilinə yaxın dildə qələmə almışdır. Bu səbəbdən onun «Divan»ında yer alan şeirləri Anadolu və Balkanlarda böyük nüfuz qazanmışdır. Onun «Risalətün-Nushiyyə» adlı əsəri məsnəvi üslubunda yazılaraq din, əxlaq mövzularını əhatə edir və «Nəsihətlər kitabı» mənasını daşıyır. Yunus Əmrənin şeirləri mövzu, forma və dil üslubu baxımından Orta Asiya İdil-Ural türkləri arasında geniş yayılmış olan xalq ədəbiyyatına yaxındır.

9. ELDƏNİZLƏR DÖVLƏTİ

XII–XIII əsrlərdə Azərbaycanda hakimlik etmiş bu sülalə həm də **Azərbaycan Atabəyləri** adı altında məlumdur. Dövlətin əsasını qıpçaq mənşəli Səlcuqlu atabəyi **Şəmsəddin Eldəniz** (1136–1175) qoymuşdu. Dövlətin paytaxtı Naxçıvan idi.

Lap əvvəllər, 1130-cu illərdə Eldəniz sultan Məsudun məmlükü (*məmlük* – hərfi mənada «kiməsə məxsus olmaq», «qul» deməkdir; saray nəzdindəki xüsusi qoşunları belə adlandırırdılar) olmuşdur. Qısa müddətdə Eldəniz öz ağlı və istedadı ilə sultanın diqqətini cəlb edərək hərbi zümrənin tərkibinə salınmış və sonralar sultanın ən çox güvəndiyi əmirlərdən biri olmuşdur. Sultan onu qardaşı Toğrulun dul arvadı Möminə xatunla evləndirmişdir. Bu nikah nəticəsində Eldəniz Səlcuqlu sülaləsinin kürəkəni olmuş və atabəy vəzifəsini almışdır.

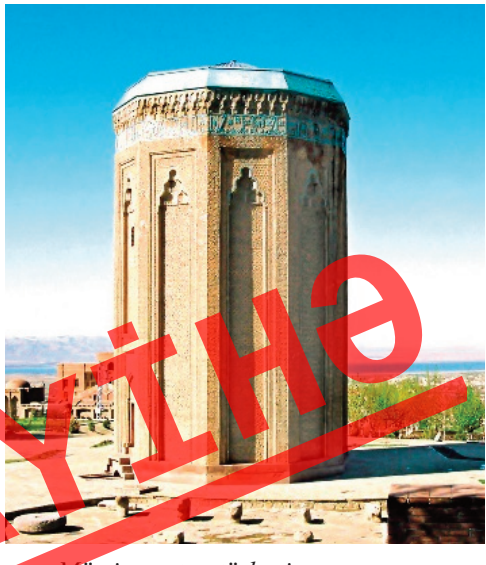

Möminə xatun türbəsi. Türk ənənələrini islam ruhu ilə birləşdirən memarlıq abidəsi. XII əsr. Naxçıvan, Azərbaycan

1140-cı illərdə Azərbaycanda baş verən hadisələr, Səlcuqlu əmirləri və atabəyləri arasında gedən mübarizə Eldənizin xeyrinə olmuş və o, Azərbaycanın ən güclü hakimi olaraq ömrünün sonunadək ölkəni atabəy kimi idarə etmişdir.

Eldənizin ölümündən sonra hakimiyyət böyük oğlu **Məhəmməd Cahan Pəhləvana** (1175–1186) keçmişdir. Onun hakimiyyəti dövründə dövlət iqtisadi və

LAYİHƏ

Mərdəkan qalası (Abşeron). XII–XIII əsrlərdə Şirvanşahlar sülaləsi tərəfindən inşa edilən memarlıq abidələrindən biri. Bakı, Azərbaycan

siyasi cəhətdən daha da güclənmişdir. Cahan Pəhləvan İraq Səlcuqluları sülaləsinin sonuncu sultanı III Toğrulun atabəyi idi. O, Azərbaycanın idarəsini qardaşı Qızıl Arslana verərək paytaxtı Həmədana köçürtmüşdür. Təbriz Qızıl Arslanın iqamətgahı olmuşdur.

Atabəylər 50 min süvaridən ibarət güclü atlı ordu yaradaraq dövlətin cənub və şərq sərhədlərini genişləndirmişdir.

Cahan Pəhləvan bir neçə dəfə Gürcüstana hərbi yürüşlər təşkil etmişdir. Bir sıra qonşu ölkələrin hökmdarları Atabəylərin ali hakimiyyətini qəbul etmiş, məscidlərdə Cahan Pəhləvanın adına xütbə oxunmasına göstəriş vermişdilər. Həmsərhəd bölgələrin bəzi hakimləri öz pullarının üzərində Eldənizin adını yazdırmışdılar. Şimali Azərbaycandakı Şirvanşahlar sülaləsi, Diyarbəkir və İranın hökmdarları Atabəylər sülaləsinin hakimiyyəti altına keçmişdilər.

Qızıl Arslanın (1186–1191) hakimiyyəti dövründə tarixi Azərbaycanın mərkəzi Təbriz şəhəri dövlətin paytaxtına çevrilmişdir.

1175–1191-ci illər Atabəylərin yüksəliş dövrü olmuşdur. Bu zaman İran, İraq, Şərqi Anadolu və Qafqazın müəyyən hissəsi onların nəzarəti altında idi.

Bu sülalənin axırıncı hökmdarları olan **Əbu Bəkr** (1191–1210) və **Özbəyin** (1210–1225) dövründə Səlcuqlu əmirlərinin və Xarəzmşahların (Anuştiginlər) müdaxiləsi nəticəsində dövlət zəifləmişdir. 1220-ci ildə Atabəylər monqollardan güclü zərbə almışdır. 1225-ci ildə isə xarəzmşah Cəlaləddin Məngü Berdi tərəfindən Atabəylərin siyasi varlığına son qoyulmuşdur.

Atabəylik sistemi türk dövlətçilik ənənələrinə xas idi. Türklər böyük imperiyalar yaradarkən bu cür idarəçilik üsullarından istifadə edirdilər. Məsələn, Böyük Səlcuqlu dövlətində yerli idarəetməni mərkəzdən bölgələrə təyin edilmiş canişinlər yerinə yetirirdilər. Mərkəzdən uzaqda yerləşən bölgələrin bir hissəsi Səlcuqlu sülaləsinə aid olan vassal hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Səlcuqlu sülaləsinin hökmdarları *sultan,* yaxud *məlik* titullarını daşıyırdılar. Həmçinin mərkəzdən aralıda yerləşən bölgələrin bir hissəsi Səlcuqlular sülaləsinə aid olmayan digər türk sülalələrinə mənsub irsi hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Bu vassal hakimlərdən bəziləri *atabəy*, onların idarə etdiyi vassal dövlətlər isə *Atabəylik* adlanırdı.

LAYİHƏ

Səlcuqlular dövründə bu dövlətin ərazisində, Anadolu, İraq, Suriya və Cənubi İranda başqa türk mənşəli sülalələr, həmçinin Atabəylər tərəfindən əsası qoyulan yarı, yaxud tam müstəqil dövlətlər yaranmışdı.

Şərqi Anadoluda **Artuklu** (1102–1409), Suriyada **Börülü** (1104–1154) və **Zəngi** (1127–1250), **Ərbildə** (Şimali İraq) **Begtegini** (1144–1233), İranda **Salqurlu** (1148–1286) adlı sülalələr müstəqil dövlətlər qurmuşdular. Bu sülalələrin meydana gəlməsi həmin bölgələrdə türk əhalisinin sayının çoxalmasına, həmçinin onların iqtisadi və mədəni inkişafına səbəb olmuşdu.

Eldənizlərin əsasını qoyduğu Atabəylər sülaləsi atabəylik sisteminin mütərəqqi nümunəsi idi. Bu dövrdə Azərbaycanda və ətraf bölgələrdə iqtisadiyyat və mədəniyyət sürətlə inkişaf edirdi. Bir sıra memarlıq abidələri (Möminə xatun türbəsi) və ədəbi əsərlər o dövrün irsidir. Məşhur memar Əcəmi Naxçıvani və dahi şair Nizami Gəncəvi bu dövrdə yaşayıb-yaratmışlar.

Nizami Gəncəvi

Nizami Gəncəvi (1141–1209) türk dünyasının klassik şairi və böyük mütəfəkkiridir. O, Azərbaycanın Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Nizami Gəncəvi kiçik yaşlarından elmləri çox tez mənimsəməsi ilə insanların diqqətini özünə cəlb etmişdir. O, riyaziyyat, tibb, musiqi, təsviri incəsənət, islam fəlsəfəsi kimi elmləri dərindən öyrənmişdir. Nizami Gəncəvi türk dili ilə bərabər, fars və ərəb dillərində də şeirlər yazmışdır. Onun yenilikçi və təkrarsız «Xəmsə»si («Beşlik») dünya ədəbiyyatının nadir incilərindəndir. Nizami Gəncəvi «Xəmsə»yə daxil olan «Sirlər xəzinəsi», «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl», «İsgəndərnamə» adlı dastanlarını öz istəyi ilə hökmdarlara həsr etmişdir. Onun əsərləri Şərq və Qərb poeziyasının inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

LAYİHƏ

10. XARƏZMŞAHLAR DÖVLƏTİ

Anuştiginlər dövləti kimi də tanınan Xarəzmşahlar dövləti XI–XIII əsrlərdə mövcud olmuşdur. Bu dövlətin əsasını Səlcuqlu sultanı I Məlikşahın sarayında xidmətdə olan türk əsilli Anuştiginlər sülaləsinin nümayəndələri qoymuşlar.

1128-ci ildə Xarəzmə vali təyin edilən **Atsız** dövründə Anuştiginlər tam müstəqil idarəçilik yolunu seçmişdilər. Atsız 1142-ci ildə Xorasana hücum edərək Mərv və Nişapuru ələ keçirmişdi.

Atsız və **İl Arslanın** (1156–1172) hakimiyyəti dövründə Xarəzmşahlar həm İraq Səlcuqlularına, həm də qarakitaylara qarşı mübarizə aparmışdılar. 1157-ci ildə Sultan Səncərin ölümündən sonra Xarəzmşahlar müstəqil olduqlarını elan etmişdilər.

Xarəzmşahların yüksəlişi **Ələaddin Təkəş** (1172–1200) dövründə olmuşdur. Xarəzmşah Ələaddin Təkəş özünü Səlcuqluların varisi sayırdı və *Səncər* titulunu götürmüşdü. Təkəşin oğlu **Ələaddin Məhəmmədin** (1200–1220) hakimiyyəti dövründə Xarəzmşahlar dövləti Xorasan, Mavəraənnəhr, Qafqaz və İranın bir hissəsini tutmuşdu. Ələaddin Məhəmmədin əsas məqsədi Çini zəbt etmək idi. Onun kəşfiyyat qüvvələri Yeddisu və İli bölgələrinə qədər (Cunqariya ovalığı / Şərqi Türküstan) irəliləyərək bu torpaqlarda hökmranlıq edən qarakitaylara ağır zərbə vurmuşdu.

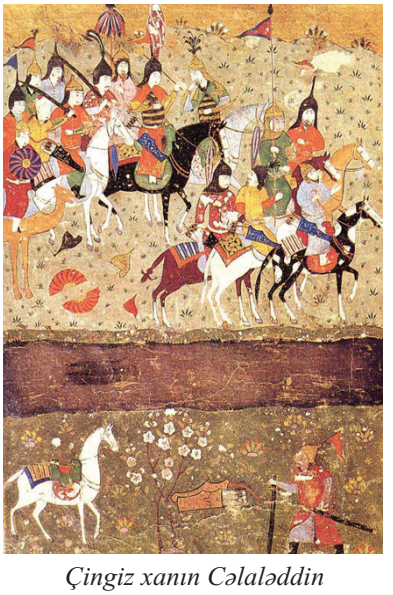

Çingiz xanın Cəlaləddin Məngü Berdini Hind çayını keçərkən seyr etməsi. Miniatür

1220-ci ildə bütün Mərkəzi Asiya və ətrafları monqolların hücumuna məruz qalmışdı. Bu hücum Xarəzmşahlar dövlətinin varlığına son qoymuşdu. 1221-ci ildə Xarəzmşahların paytaxtı olan Ürgənc şəhəri monqollar tərəfindən ələ keçirildikdən sonra Mərkəzi Asiyada monqolların hökmranlığı dövrü başlanmışdı.

Ələaddin Məhəmmədin oğlu **Cəlaləddin Məngü Berdi** monqollarla mübarizəni davam etdirərək cənuba geri çəkilmiş və Hindistana – Dehlinin hakimi, türk əsilli Eltutmuşun yanına getmişdi. Çingiz xan Monqolustana qayıtdıqdan sonra Cəlaləddin İran və İraqdan keçərək Azərbaycana daxil olmuşdu.

1225-ci ildə o, Eldənizlər üzərində qələbə çalaraq Təbrizi tutmuşdu. Cəlaləddin Azərbaycandan hərəkət edərək Gürcüstanı işğal etmiş, 1226-cı ildə Tiflisi tutaraq

LAYİHƏ

öz sərhədlərini Cənubi Qafqazdan Şərqi Anadoluya qədər genişləndirmişdi. Buna baxmayaraq, 1230-cu ildə Yassıçəmən döyüşündə Anadolu Səlcuqluları tərəfindən məğlub edilən Cəlaləddinin vəfatından sonra (1231-ci il) Xarəzmşahlar dövləti süqut etdi.

Xarəzmşahlar dövləti qüdrətinin zirvəsində olarkən öz hakimiyyətini İran, Cənubi Qafqaz, Dağıstan, Oman dənizi, Əfqanıstan, Mavəraənnəhr, Xarəzm, həmçinin Balxaş gölü və Aral dənizi arasında yerləşən torpaqlar da daxil olmaqla, geniş əraziyə yaymışdı. Xarəzmşahlar türk-müsəlman və İran mədəniyyətinin nümayəndələri idi. Onlarda dövlət idarəçiliyi sistemi Səlcuqlularınkı ilə oxşar idi. Xarəzmşahlar dövləti Mərkəzi Asiyada monqollardan əvvəlki dövrün sonuncu qüdrətli dövləti idi.

Bu dövrdə Ürgənc şəhəri (Xarəzm vahəsi) islam mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Xarəzmşahlar dövlətinin hərbi gücü, əsasən, oğuz, kanqlı və qıpçaq türklərindən ibarət olmuşdu.

Dövlətlərinin əldən çıxmasına baxmayaraq, Xarəzm türkləri on ildən çox bir müddət ərzində Hindistanda, İranda, Qafqazda və Şərqi Anadoluda monqollara qarşı mücadilələr aparmışdılar. Cəlaləddin Məngü Berdinin rəhbərliyi ilə göstərdikləri qəhrəmanlıq nəticəsində xarəzmli əsgərlər bir çox tarixi və ədəbi əsərlərin mövzusu olmuşdur. Çingiz xan öz oğullarına: «Cəsur oğul belə olar!» – deyə Cəlaləddini nümunə göstərmişdi. Şərqi Anadoluda şəhid olan bu cəsur şahzadənin döyüşçüləri burada məskən salıb yerli sakinlərlə qarışmışdılar. Anadoluda *Xorzum*, yaxud *Xarəzm* adlı kəndlərin mövcud olması buna sübutdur.

Xarəzm bölgəsi ədəbiyyat, elm və incəsənət baxımından türk dünyası tarixində önəmli yer tutur. Xarəzm mədəniyyəti mühitində yetişən Mahmud Zəmahşarinin (1074–1143) əxlaq, dil və fəlsəfəyə dair əsərləri, Süleyman Bakırqaninin (Həkim Ata) «Bakırqan kitabı» (XII əsr), Bürhanəddin Rabğuzinin «Qısas əl-ənbiyə-i Rabğuzi» (1301-ci il) əsərləri çox məşhurdur. Bu əsərlərin müəllifləri Xarəzmin mədəni mühitinə mənsub idilər. Xüsusilə, Bakırqani və Rabğuzinin adıçəkilən kitabları Xarəzm türkcəsində yazılmış ədəbi əsərlər olaraq Mərkəzi Asiya və İdil-Ural türkləri arasında geniş yayılmışdı.

Oğuz və qıpçaq ləhcələrinin elementlərini özündə daşıyan Xarəzm türkcəsi ədəbi dil kimi Dəşti-Qıpçaqda yayılmışdı. Xarəzm şairləri Qızıl Ordu ədəbiyyatının inkişafına böyük töhfə vermişdilər.

LAYİHƏ

11. İLK TÜRK-MÜSƏLMAN DÖVLƏTLƏRİNDƏ SOSİAL, İQTİSADİ VƏ MƏDƏNİ HƏYAT

Oğuz və Qarluq yabquluqlarının əhalisi türklərdən və qismən də soqdilərdən ibarət idi. Sırdəryanın orta hövzələrindən İssıkgölə qədər olan şəhərlərdə müxtəlif ölkələrdən gəlmiş tacirlər onlarla birlikdə yaşayırdılar. Mahmud Kaşğarlının yazdıqlarına görə, *İsficabdan (Sayram) Balasaquna qədər olan şəhər və qəsəbələrdə türklərlə soqdilər birlikdə yaşamış, soqdilər həm türk, həm də soqdi dilində danışmışdılar*. Kimak dövlətinin ərazisində isə kimak və qıpçaq kimi köçəri türk tayfaları çoxluq təşkil etmişdir.

Qaraxanlı dövləti ərazisində fərqli etnik qruplara mənsub insanlar bir arada yaşamışdılar. Dövlətin Taraz, Balasaqun, Barsqan, Qaşqar kimi şəhərlərində şəhərli türk və soqdilər, onların ətrafındakı yaylaqlarda isə çigil, qarluq, yağma, uyğur kimi türk tayfaları yaşayırdı. Üzkənd, Fərqanə, Səmərqənd və Buxara şəhərlərində isə müsəlman əhali artıq farslaşmış soqdi-

Ayşə Bibi türbəsi. XI əsr. Taraz, Qazaxıstan

LAYİHƏ

lərin törəmələri və yerli türklərdən ibarət idi. Həmin vaxtda qarluq tayfaları Yeddisu bölgəsindən gəlib Mavəraənnəhrə yerləşmişdilər. Şərqi Türküstanın Xotan və Turfan baş şəhərlərində çoxlu sayda müsəlman türklər vardı.

Volqa Bulqar dövlətinin ərazilərində, əsasən, Volqa və Ural çayları hövzəsindəki bulqar, qıpçaq, başqırd türkləri ilə birlikdə slavyan və fin-uqor xalqları (mordva, udmurt, mari) yaşamışdılar.

Qədim türk cəmiyyətindəki qadınlara sayğı, hörmət türk-müsəlman sülalələri dövründə də qorunub saxlanılmış, bu dövrdə dövlət və cəmiyyət həyatında əhəmiyyətli iz qoymuş çoxlu sayda türk qadın yetişmişdir. Məsələn, Səlcuqlu (1038–1157) və Xarəzmşah (1097–1231) sülalələrində Türkan xatunlar, Hindistan Türk-Məmlük sülaləsinə mənsub olan Raziyə Begüm (1236–1240), Misir Türk-Məmlük sülaləsinin ilk qadın hökmdarı Şəcər-üd-Dürr (1250-ci il) kimi tanınmış qadınlar dövlət idarəçiliyində söz sahibi olmuşlar. Türk cəmiyyətlərində məşhur memarlıq abidələrinin bir qismi də qadınların şərəfinə inşa edilmişdir. Məsələn, Qaraxanlı dövrünə aid olan Ayşə Bibi türbəsi (XII əsr, Taraz), Qızıl Ordu məlikələrindən Törəbikə xanım türbəsi (XIV əsr, Köhnə Ürgənc), Azərbaycan Eldənizlərinə aid Möminə xatun türbəsi (XII əsr, Naxçıvan), Əmir Teymurun tikdirdiyi Bibixanım məscidi (XV əsr, Səmərqənd), Baburlar dövrünə aid dünya şöhrətli Tac-Mahal türbəsi (XVII əsr, Aqra) və başqalarını nümunə göstərmək olar.

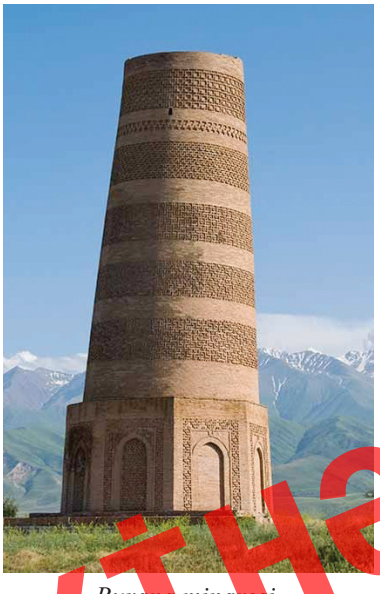

Burana minarəsi. Qırğızıstan

Türklərin islamı qəbul etməsi ilə birlikdə şəhərləşmə getdikcə artmağa başladı. Müsəlman türklərin karvanları Ərəbistan yarımadası, Hindistan, İran və Sibir, Volqa-Ural bölgələrinin qarşılıqlı ticarətində vasitəçi oldu.

Onlar uzaq şimal ölkələrindən xəz məmulatlarını gətirib müsəlman ölkələrində və kənarlarda satırdılar. Volqa Bulqar dövlətinin paytaxtı Bulqar şəhəri bölgənin ən iri iqtisadi və mədəni mərkəzinə çevrildiyi kimi, Səmərqənd, Buxara, Qaşqar, Balasaqun, Taraz şəhərləri də Qaraxanlıların başlıca siyasi və mədəni mərkəzləri rolunu oynayırdılar. Xüsusən də Səmərqənd və Buxara din və elm mərkəzləri olaraq İslam dün-

LAYİHƏ

yasında məşhur idi. Dünyanın uzaq bölgələrindən tələbələr bu şəhərlərin mədrəsələrində təhsil almaq üçün gəlirdilər.

Bu dövrdə türk xalqlarının yaşadığı və idarə etdiyi bölgələrin sərhədləri daha da genişlənmişdi. Türklər Asiya qitəsinin sadəcə mərkəzi və şimal-şərq hissəsində deyil, qitənin cənub-qərb hissəsində də əhalinin böyük hissəsini təşkil etməyə başlamışdılar. Bu dövrdə türk tayfaları yeni ərazilərə köç etmişdilər. Türklər Qəznəvi və Səlcuqlu dövlətlərinin hakimiyyətində olan Şimali Hindistan (indiki Pakistan), Əfqanıstan, İran, İraq və Suriya torpaqlarında yerləşərək buranın yerli əhalisi ilə bir arada yaşamağa başlamışdılar. Bununla bərabər, türk sülalələrinin idarə etdikləri ərazilərdə türklərin mədəniyyəti fars, ərəb, hind, əfqan xalqlarının və Qafqazın yerli sakinlərinin mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Bunun təməlində isə bölgə xalqının eyni inanca, yəni islam dininə etiqad etməsi dayanırdı. Bir çox türk ziyalısının öz əsərlərini fars və ərəb dillərində yazdığı, türk hakimlərinin Qəznə, Kabil, İsfahan, Rey, Bağdad, Şiraz, Təbriz şəhərlərində mədrəsə, xəstəxana, məktəb, hamam, körpü və yollar inşa etdirdikləri məlumdur.

Bu dövrdə İpək yolunun Aralıq dənizindən Çinə qədər uzanan şimal və cənub xətləri türklərin nəzarəti altında idi. Türklərin şəhərlərarası yollarda təhlükəsizliyi təmin etməsi nəticəsində fars, ərəb, hind və çinlilərin ticarət karvanları öz ərzaq və mallarını uzaq məsafələrə asan çatdıra bilirdilər.

Türklərin məskunlaşdığı ərazilər erkən orta əsrlərə, xüsusilə türk xaqanlıqları (VI–IX əsrlər) dövrünə nisbətən xeyli genişlənmiş və türklər fərqli mədəniyyətlərlə tanış olmuşdular. Ərəb və fars mənbələrində Şərqi Avropadan Çinə qədər on min kilometrlərlə uzanan geniş ərazilərin *Bilad əl-Türk* (Türk ölkələri) kimi verilməsi bu dövrlərə təsadüf edir. Bu torpaqları tək-tək dolaşan Kaşğarli Mahmud özünün «Divanü lüğat-it-türk» adlı əsərində türk tayfalarının yaşadıqları coğrafiyanı aşağıdakı kimi təsvir edirdi:

«Türklər iyirmi boydan ibarətdir. Bunların hamısı Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəs, Yafəsin oğlu Türkdən törəyiblər... Rum (Bizans) ölkəsinə ən yaxın olan boy Peçeneqdir, sonra Qıpçaq, Oğuz, Yemek, Başqırd, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Qırğız boyları gəlir. Bu boyların hamısı Rum ölkəsi yanından şərqə doğru beləcə uzanıb gedir: Çigil, Tuhsi, Yağma, Uğrak, Çaruk, Çomul, Uyğur, Tanqut, Hıtay».

LAYİHƏ

«Bir qismi də bütün Mavəraənnəhrin hər tərəfini Türk ölkəsi saymışdır. Bu bölgə Peykənddən (Buxara) başlayır... Mavəraənnəhrdən, Peykənddən şərqə qədər türk ölkəsidir. Səmərqəndə Semizkənd deyilir. Necə ki, Şaş (Çaç) şəhərinə Daşkənd deyildiyi kimi, Üzkənd, Tünkənd adları da vardır... Bu şəhərləri türklər qurub, adlarını da özləri qoyublar».

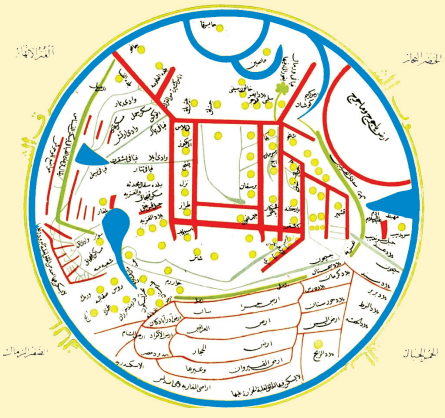

Mahmud Kaşğarlının Türk dünyası xəritəsi

Əl-Xarəzmi

Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Musa əl-Xarəzmi IX əsrdə Xarəzmdə yaşamış Mərkəzi Asiyalı elm adamı, riyaziyyatçı və astronomdur. O, gənc yaşlarında yunan və hind elmlərini mükəmməl öyrənmişdi. Əsasını qoyduğu «Beytül-Hikmə»də bir çox tanınmış elm adamları ilə bərabər elmi araşdırmalar aparmışdı. Bu qurum o dövrdə bir növ elmlər akademiyası vəzifəsini daşıyırdı. Onun gördüyü işlər Avropada intibah dövrü elminin inkişafında böyük rol oynamışdı. Əl-Xarəzmi riyaziyyat elmi tarixində cəbri riyaziyyatın ayrıca bir sahəsi kimi təqdim etmişdir. *Cəbr* termininin özü onun «əl-Cəbr» əsərinin adından götürülüb, *əl-Xarəzmi* ləqəbi isə *al-qoritm* adlı riyazi terminə çevrilmişdir.

«Beytül-Hikmə». Miniatür

Əl-Xarəzminin arifmetika elminə aid əsərləri Avropa universitetlərində əsas dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

Əl-Xarəzmi sadəcə riyaziyyatla deyil, coğrafiya ilə də maraqlanmışdır. Onun coğrafiyaya həsr olunmuş «Yer kürəsi haqqında» kitabı bütün dünyada məşhurdur. Əl-Xarəzmi yerin sahəsi və həcminin hesablanması ilə bağlı hesablamalar aparmış, astronomiya sahəsində əsərlər yazmış və göy cisimlərinin hərəkət qaydasını elmi baxımdan açıqlamışdır.

Əl-Xarəzminin yaratdığı dünya xəritəsi Ptolemeyin tərtib etdiyi xəritədən həqiqətə daha yaxındır.

LAYİHƏ

Əl-Fərabi

Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Tarhan ibn Uzluğ əl-Fərabi ət-Türki IX əsrdə yaşamış məşhur türk filosofu, riyaziyyatçısı və musiqi nəzəriyyəçisidir. Dahi alim Otrar (Fərab) şəhərində anadan olmuşdur. O, Çaç, Səmərqənd, Buxara və Bağdad şəhərlərində mükəmməl təhsil almış, ərəb, fars, yunan və hind mədəniyyətlərinin nailiyyətləri ilə yaxından tanış olmuşdur.

Əl-Fərabi elmin müxtəlif sahələrinə aid 150-dən çox əsər yazmışdır. «Əl-Mədinətül-fazıla» («Fəzilətli şəhər»), «əs-Siyasətül-mədəniyyə» («Şəhər siyasəti»), «əl-Müsıkal-kəbir» («Böyük musiqi») adlı əsərləri ən məşhurlarıdır.

Əl-Fərabinin əsərləri Qərb və Şərq ölkələrində elmin inkişafında böyük rol oynamış və bütün bəşəriyyətin fikir xəzinəsinə öz töhfəsini vermişdir. Ona görə də Fərabi yunan mütəfəkkiri Aristoteldən sonra «İkinci müəllim» («Muallim-i Sani») ləqəbini daşımışdır.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Mərkəzi Asiyada islam dini necə yayılmışdı?
2. İlk türk-müsəlman dövlətlərindən hansıları Mərkəzi Asiya xaricində qurulmuşdur?
3. Talas döyüşünün türk tarixində əhəmiyyəti haqqında danışın.
4. Mahmud Qəznəvinin Hindistana etdiyi hərbi yürüşlərin səbəbləri nə idi?
5. Səlcuqluların əcdadları hansı bölgədə yaşayırdılar?
6. Orta əsr türk dövlətləri dövründə mədəni həyat necə idi?

LAYİHƏ

V BÖLMƏ

TÜRK-MONQOL DÖVLƏTLƏRİ

ƏSAS MÖVZULAR

- Monqol imperiyası
- Qızıl Ordu dövləti
- Çağatay xanlığı
- Moğolustan xanlığı
- Elxanilər dövləti
- Xubilay xanlığı
- Türk-monqol dövlətlərində sosial-iqtisadi və mədəni həyat

LAYİHƏ

1. MONQOL İMPERİYASI

Bu dövlət XIII–XIV əsrlərdə mövcud olmuşdur. Dövlətin qurucuları dünya tarixində **Çingiz xan** adı ilə məşhur olan **Timurçin** və onun törəmələri olmuşdur. Ən yüksək zirvəyə çatdığı dövrlərdə bu imperiya Monqolustan, Çin, Koreya, Cənubi Sibir, Mərkəzi Asiya, İran, Kiçik Asiya, Qafqaz və Şərqi Avropanı əhatə etmişdir.

XIII əsrin əvvəllərində indiki Monqolustanın ərazisində türkdilli nayman, kerey (kereyit), cəlairi, konqurat, monqol, tatar xanlıqları və siyasi birlikləri vardı. Kiyat monqol tayfasına mənsub olan Timurçin bu siyasi qurumları ləğv edərək 1206-cı ildə *Çingiz xan* ləqəbini almış, Onon və Kerulen çayları arasındakı bölgə üzərində öz hakimiyyətini qurmuşdu. Bundan sonra o, qonşu tayfaları öz nəzarəti altına almışdı. 1207–1208-ci illərdə onun böyük oğlu Cuci Yeniseyi, Cənubi Sibiri, Turfanı, həmçinin Çinin şimal və qərb hissələrini ələ keçirmişdi.

Çingiz xanın yürüşləri

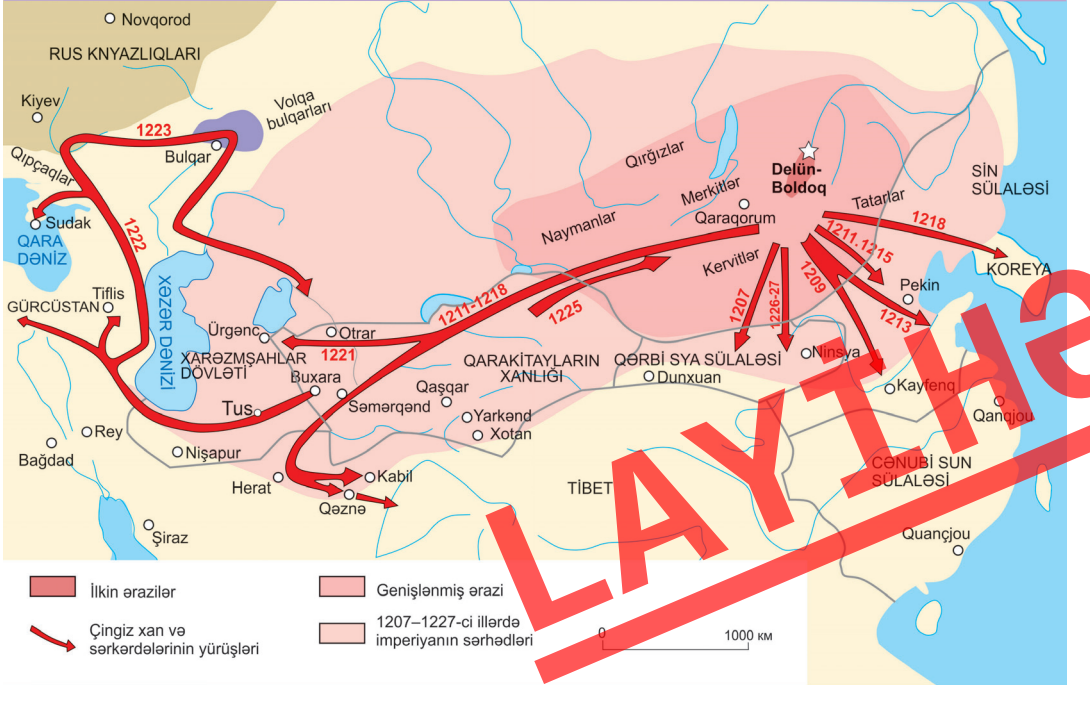

LAYİHƏ

Şərqi Türküstan və Yeddisunu tutduqdan sonra Çingiz xan Mərkəzi Asiyanın başqa bölgələrini də öz ərazilərinə qatmaq üçün hazırlıq işləri görməyə başlamışdı. «Otrar faciəsi» adı ilə tarixə düşmüş hadisə bu planın həyata keçirilməsi üçün bir bəhanə olmuşdu. 1218-ci ildə Çingiz xanın göndərdiyi 450 adamdan və 500 dəvədən ibarət olan ticarət karvanı Otrar şəhərinə girən zaman şəhərin hakimi Kair xan xarəzmşahla əlbir olaraq karvanı əsir almış və çoxlu sayda tacir öldürmüşdü.

Monqol qoşunları 1219-cu ildən başlayaraq, Xarəzmşahlar dövlətinin əsas şəhərləri olan Otrar, Səmərqənd, Buxara və Ürgənci ələ keçirib, 1219–1224-cü illərdə bütün Mərkəzi Asiyanı öz nəzarətləri altına almışdılar. Bu hərbi uğurlardan sonra Çingiz xan öz əlində olan torpaqları dörd oğlu arasında bölüşdürmüşdü. İrtış çayından başlayaraq, qərb tərəfi Avropaya qədər uzanan «at dırnağı dəyən bütün torpaqlar» onun böyük oğlu Cucinin payı olmuşdu. İkinci oğlu Çağataya Şərqi Türküstan, Yeddisu, indiki Cənubi Qazaxıstan torpaqları, həmçinin Mavəraənnəhr və Xorasan, üçüncü oğlu Ugedeyə Qərbi Monqolustan, Altaylar, Tarbaqatay və İrtış çayının yuxarı hövzəsindəki torpaqlar, dördüncü oğlu Tuluya isə Monqolustan verilmişdi.

Cuci (Joşı) xan türbəsi. XIII əsr. Ulı Tau (Ulu Dağ), Qazaxıstan

Çingiz xanın Xubilay və Hülakü adlı nəvələrinin hərbi yürüşləri nəticəsində Çin, İran, Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, İraq torpaqları da monqol dövlətinə qatılmışdı. Beləliklə, Çingiz xan və onun törəmələri tərəfindən əldə edilmiş torpaqlarda sonralar tarixdə *Qızıl Ordu dövləti, Çağatay dövləti, Monqolustan xanlığı, Elxanilər dövləti və Xubilay xanlığı (Yuan imperiyası)* kimi ayrı-ayrı dövlətlər yaranmışdı. Bir çox türk ölkəsi də adıçəkilən dövlətlərin tərkibində olmuşdu.

LAYİHƏ

2. QIZIL ORDU DÖVLƏTİ

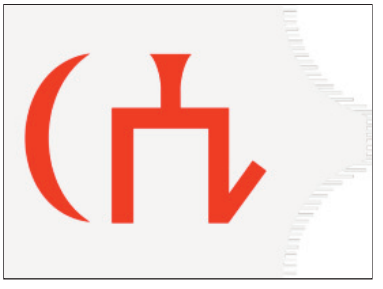

Qızıl Ordu dövləti 1240-cı illərdə Çingiz imperiyasının qərb torpaqlarında qurulan bir xanlıqdır. Onun əraziləri Şərqi Avropa, Şimali Qafqaz, Cənubi Rusiya bölgələri və Dəşti-Qıpçaqı əhatə edirdi. Ən qüdrətli dövründə Qızıl Ordu dövləti öz hakimiyyətini Şərqi Avropada Dnepr çayının sağ sahillərindən Ural dağlarına və Sibirə qədər yaymışdı. Qızıl Ordunun cənub sərhədləri Qara dəniz, Qafqaz dağları və Elxanilər dövlətinin hakimiyyəti altında olan Azərbaycana qədər çatmışdı. İdil (Volqa) çayı sahilindəki Bulqar (Qazan), Saray-Batı (Həştərxan yaxınlığı) və Saray-Bərkə (indiki Volqoqrad ətrafı) şəhərləri Qızıl Ordu dövlətinin idarəetmə mərkəzləri olmuşdur.

Cucinin böyük oğlu **Batı xanın** (1237–1256) Şərqi Avropaya uğurlu hərbi yürüşləri sayəsində Cuci dövlətinin ərazisi genişlənmişdi. Şərqi Avropa dövlətləri və rus knyazlıqları Qızıl Ordudan asılılıqlarını qəbul edərək xərac verməli olmuşdular.

Batı xandan sonra taxta çıxan **Bərkə xan** (1257–1266) islam dinini qəbul edərək Qızıl Ordunun digər mərkəzi monqol dövlətinə bağlılığını rədd edib müstəqillik iddiasına başlamış və bütün monqol dövlətləri hökmdarlarının iştirak etdiyi qurultaya getməkdən imtina etmişdi. O, 1260-cı ildə İdil çayının aşağı hövzəsində orta əsrlərin ən böyük şəhərlərindən biri sayılan Saray-Bərkə şəhərinin əsasını qoymuşdur. Bərkə xanın ölümündən sonra **Məngü Teymur xan** (1266–1282), **Toxta xan** (1290–1312), **Özbək xan** (1312–1342) və **Canıbəy xan** (1342–1357) Qızıl Ordunun gücünü və qüdrətini qorumuşdular.

Özbək xanın adına Azovda zərb olunan, üzərində qədim türk yazıları olan pul. XIV əsr

Özbək xanın hakimiyyəti dövründə islam dini dövlət dini olaraq qəbul edilmişdir. Bununla bərabər, qədim türk ənənələri qorunmuş, uyğur əlifbası ilə türk dilində əmr və fərmanlar yazılmışdır. Bundan başqa, Şimali Qafqazla Krım arasındakı Azov bölgəsində Özbək xanın adına üzərində Orxon-türk əlifbalı yazılar olan gümüş pullar zərb olunmuşdur.

Canıbəy xanın ölümündən sonra taxt uğrunda mübarizə başlamışdır.

LAYİHƏ

Özbək xan məscidi (1333). Solhat, Krım

Toxtamış xan 1380-ci ildə Əmir Teymurun dəstəyi ilə taxta çıxaraq bu qarşıdurmalara son qoymuşdur. Sonralar Əmir Teymurun Qızıl Orduya qarşı yürüşlər təşkil etməsi və taxt uğrunda mübarizələrin yenidən başlaması dövlətin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu çəkişmələr nəticəsində parçalanan Qızıl Ordu ərazilərində Çingiz xanın nəslindən olan şahzadələr tərəfindən bir neçə xanlıq qurulmuşdur. Daha sonra Rusiya çarlığının sələfi sayılan Moskva knyazlığı müstəqillik əldə etmişdir. Moskva knyazlığından kənarda qalan qərbdəki əraziləri Krım xanlığı ələ keçirmiş və 1502-ci ildə Qızıl Ordu dövlətinin mövcudluğuna son qoyulmuşdur.

Qızıl Ordunun tarixindən başlanan dövlətçilik ənənələri sonralar İdil-Yayık (Volqa-Ural), Krım və Mərkəzi Asiya ərazilərində yaranmış bir çox türk və monqol əsilli sülalələr üçün ümumi ənənə oldu.

Ağ Ordu dövləti. Bu dövlət Cuci əyalətinin, yəni Qızıl Ordunun şərq hissəsində yaranmışdı. Dövlətin qurucusu Cucinin böyük oğlu, Batının böyük qardaşı **Orda Ecen** olmuşdur. Əvvəlcə Qızıl Ordunun tərkibində olan Ağ Ordu sonradan idarə mərkəzlərindən birinə çevrilməyə başlamışdır. Ağ Ordunun sərhədləri şərqdə Altay dağlarına, qərbdə Yayık (Ural) çayı ilə Aral dənizinə, şimalda Sibirə və cənubda Sırdərya çayına çatmışdı. Dövlətin əhalisini əsas qıpçaq, kanqlı, qarluq, arqın, kerey, nayman, cəlairi, konqurat və merkit kimi türk tayfaları, həmçinin bir çox türkləşmiş monqol tayfaları təmsil etmişdir. Ağ Ordunun tərkibinə daxil olan Sırdəryanın şimal hövzəsindəki torpaqlarda bir sıra şəhərlər var idi. Otrar və Taraz bölgələrində oturaq mədəniyyət yüksək inkişaf etmişdi. Sığnak və Türküstan şəhərləri Ağ Ordunun idarəetmə mərkəzləri rolunu oynayırdı. Ağ Ordunun etnik quruluşu və siyasi həyatı qazax xalqının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Qızıl Ordunun bünövrəsində sonralar Qazan xanlığı (1438–1552), Krım xanlığı (XV–XVIII), Həştərxan xanlığı (1459–1556), Qasım xanlığı (1552–1681), Tümen xanlığı (Sibir, XV–XVII), Özbək xanlığı (Əbülhayr, 1428–1468; Şeybanilər, 1501–1601), Qazax xanlığı (1465–1822/1847), həmçinin

LAYİHƏ

Noqay Ordusu (1440–1634) kimi siyasi qurumlar ortaya çıxmışdır.

Qızıl Ordu hökmdarları ölkənin mədəni həyatına böyük əhəmiyyət vermişdilər. Onlar Dəşti-Qıpçaqın bir çox bölgələrində şəhərlər salaraq buralara şair, fəqih (ilahiyyat alimi), sənətçi və digər elm adamlarını dəvət etmişdilər. Bu cür fəaliyyətlər nəticəsində xanlığın Bulqar, Saray-Bərkə, Yeni Saray, Hacı Tarxan (Həştərxan) və Ürgənc kimi əsas şəhərlərində əsərlərini qıpçaq türkcəsində yazan şair, ozan və tarixçilər yetişmişdi. XIV əsrdə yaşamış şairlərdən Seyfi Sarayinin «Gülüstan bit-Türki» («Türk dilindəki Gülüstan»), Xarəzminin «Məhəbbətnamə», Qütbün «Xosrov və Şirin», Durbəyin «Yusif və Züleyxa» kimi əsərləri, Asan Kayqı və Kaztuğan-Cırav kimi xalq ozanlarının şeirləri, Ötəmiş Hacının «Çingiznamə» (XVI əsr) əsəri, Qızıl Ordu xanlarının uyğur əlifbası ilə yazılan fərmanları, «Edige dastanı» bu dövrün parlaq ədəbi və tarixi əsərləridir.

XIV əsrə aid qədim qıpçaq türkcəsi və latın hərfləri ilə yazılmış «Codex Cumanicus» («Kuman kitabı») və Mahmud Bulqarinin «Nəhcül-Fəradis» («Cənnətə açıq yol») əsərləri Qızıl Ordu dövrünün dil və mədəniyyətini əks etdirən əsərlərdəndir. Ozan Asan Kayqının əsərlərində bir çox türk cəmiyyətləri üçün Qızıl Ordu mədəniyyətinin ortaq olmasından bəhs edilir. Noqaylar, qazaxlar, qaraqalpaqlar, başqırdlar, qumuqlar, qırğızlar və Krım tatarları arasında qorunan Asan Kayqı şeirlərindən birində bu ortaqlığa dair belə sözlər yer alır:

«*Nogay, Kazak, Başkurt tübimiz bir,*
Altay, İrtış, Uralnı kıdırğanımız».
(Noqaylar, qazaxlar, başqırdlar – kökümüz birdir.
Altay, İrtış və Ural torpaqlarını gəzmişik).

Seyfi Sarayi

Qızıl Ordu ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Seyfi Sarayi 1321–1391-ci illərdə yaşamışdır. O özünün «Gülüstan bit-Türki» («Türk dilindəki Gülüstan») əsərini Sırdərya sahillərində yazmağa başlamış, Misir Türk-Məmlük sülaləsi ərazisində, Nil çayı sahilində başa çatdırmışdır. Bu əsər məşhur fars şairi Sədi Şirazinin «Gülüstan» adlı kitabının sərbəst tərcüməsidir. Əsərdə xeyir və şər, qəddarlıq və mərhəmət, ata və oğul, doğru və yalan, hökmdar və kəndli, ər və arvad, kiçik qardaşla böyük qardaş münasibətlərinin necə olması barədə suallara cavab verilir.

LAYİHƏ

Qütb

Şair Qütb Dəşti-Qıpçaqın əsas siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri olan Saray şəhərində yaşayıb-yaratmışdır. Onun ədəbi yaradıcılığı XIV əsrin ortalarına təsadüf edir. Qızıl Ordu və Misir Məmlükləri kimi iki böyük türk sülaləsinin sıx mədəni əlaqələr yaratmasında əməyi olan Qütb sonralar Misirdə yaşamışdır. Onun «Xosrov və Şirin» adlı poemasının (N.Gəncəvinin eyniadlı əsərinin ilk sərbəst tərcüməsi) qədim türk (uyğur) və ərəb hərfləri ilə ədəbi qıpçaq dilində yazılması türk mədəniyyəti tarixində böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu əlifbalar Qızıl Orduda rəsmi qaydada istifadə olunurdu və hökmdarların fərmanları, əmrləri bu hərflərlə yazılırdı.

Codex Cumanicus

Mənası «Kuman kitabı» kimi bilinən bu əsər XIII əsrin ortalarından XIV əsrin ortalarına qədər, təxminən 100 il ərzində italyan və almanların Qara dənizin şimalındakı qıpçaq türkləri arasından toplanan məlumatlar əsasında yazılmışdır. İki bölmədən ibarət olan kitabın birinci bölməsi latınca-farsca-qıpçaqca, ikinci bölməsi isə qıpçaqca-almanca və qıpçaqca-latınca lüğətlərdən ibarətdir. «Codex Cumanicus»da yer alan sözlərə aid nümunə olaraq cümlələr də verilmiş, ardından qıpçaq dilinə çevrilmiş dualar, ilahilər, 47 qıpçaq tapmacası və qıpçaq qrammatikasına aid bəzi qaydalar şərh olunmuşdur.

Bu əsər ilk türk-Avropa dilləri lüğəti kimi tanınmaqla bərabər, qədim qıpçaq türk dilinin inkişaf etmiş ədəbi bir dil olduğunu təsdiq edir.

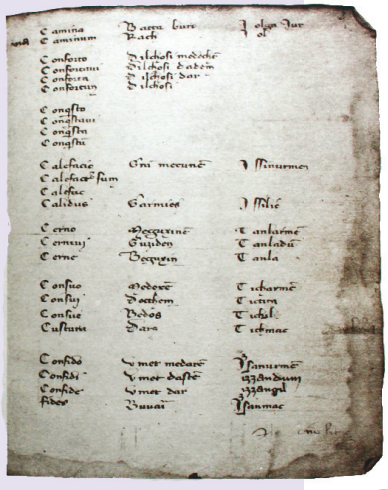

«Codex Cumanicus»un bir səhifəsinin fotosu

LAYİHƏ

3. ÇAĞATAY XANLIĞI

Əvvəllər Çingiz xanın imperiyasının tərkibində olan bu xanlıq XIII–XIV əsrlərdə mövcud olmuşdur. Paytaxtı Mavəraənnəhrdəki Karşı şəhəri (Cənubi Özbəkistan) olan Çağatay xanlığı daha çox yerli xalqları və ticarət şəhərlərini öz himayəsi altında saxlamışdır. Başqa sözlə desək, onun torpaqları Yeddisu, Şərqi

Türküstan və Mavəraənnəhr kimi əkinçilik üçün əlverişli olan bölgələrdən ibarət olmuşdur.

Çingiz xan ölümündən əvvəl keçmiş Qarakitay dövləti və Xarəzmşahlar səltənətinə aid olmuş Qaşqar ətrafındakı əraziləri, Mavəraənnəhrin böyük hissəsini oğlu **Çağataya** vermişdi. Çağatayın həmin torpaqlarda 1227-ci ildə əsasını qoyduğu xanlıq 1370-ci ildə Teymur tərəfindən dağıdılana qədər varlığını qoruyub saxlamışdır.

1241-ci ildə Çağatay xanın ölümündən sonra onun varisləri mərkəzi Monqol dövlətinə qarşı mübarizəyə başlamışdılar. 1266-cı ildə taxta çıxan **Mübarəkşah** islam dinini qəbul edən ilk Çağatay xanı olmuşdur. Çağatay dövləti ən parlaq dövrünü **Kebek xanın** (1318–1326) hakimiyyəti dövründə yaşamışdır. Kebek xan köçəri həyatdan imtina edərək özünə Karşı şəhərində saray tikdirmiş və oturaq həyat tərzinə keçmişdir. Bu dövrdə iqtisadiyyat inkişaf etmiş, Kebek tərəfindən ilk Çağatay pulları zərb olunmuşdur. Bu yerləşmə və şəhərləşmə ilə birlikdə əhalinin din baxımından islamlaşması, dil baxımından isə türkləşməsi prosesi baş vermişdir.

Bu dövrdə Mavəraənnəhrdə məskunlaşmış və şəhər mədəniyyətinə uyğunlaşaraq türkləşmiş Qərbi Çağatay xanlığının əhalisi özlərini *Çağataylı* adlandırmağa başlamışdır. Bəzi tarixçilər onları həm də *Çağatay türkləri*, istifadə etdikləri dili isə *Çağatay dili* və ya *Çağatay türkcəsi* adlandırmışlar.

XIV əsrdə Çağatay dövləti dağılaraq Altışəhr (Yarkənd xanlığı), Monqolustan (Yeddisu – Şərqi Türküstan), Uyğurustan və Mavəraənnəhr kimi dörd bölgə eyni sülalənin müxtəlif qolları tərəfindən idarə olunmağa başladı. Dövlətin şərq bölgəsində taxta çıxan **Tuğluq Teymur** qərb bölgəsini ələ keçirərək Çağatay xanlığının ərazi bütövlüyünü yenidən bərpa etdi.

Çağatay dövlətinin siyasi həyatında barlas, cəlairi, arlat, konqurat, arqın, duqlat kimi türk-monqol tayfalarından olan sərkərdələr böyük nüfuza malik idilər. Hərbi xidmətləri qarşılığında onlara öz tayfaları ilə birlikdə *«soyurqal»* adlanan (hədiyyə olunmuş torpaq) bölgədəki əlverişli torpaqlar verilirdi. Sonralar dövlətin şimal-şərq bölgələrində, yəni Yeddisu və Şərqi Türküstanda *duqlatlar*, Mavəraənnəhrdə isə *barlaslar* dövlət idarəsində böyük gücə malik oldular.

LAYIHƏ

4. MOĞOLUSTAN (ŞƏRQİ ÇAĞATAY) XANLIĞI

Çağatay dövləti dağıldıqdan sonra Moğolustan xanlığı Cənub-Şərqi Qazaxıstan, Qırğızıstan və Şərqi Türküstan hüdudlarındakı ərazilərdə XIV əsrin ortalarından XVI əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuşdur. Əvvəlcə dövləti dulat tayfasından olan **Bolatşı** idarə edirdi. Dulat, arqın, barlas, kanqlı, cəlairi və başqa türk tayfaları dövlətin əsasını təşkil edirdi. Dövlətin paytaxtı Almalıq şəhəri idi. 1348-ci ildə **Tuğluq Teymur** taxta çıxdı. O, 1360–1361-ci illərdə Mavəraənnəhrə yürüş edib qayıtdıqdan sonra vəfat etdi. Bundan sonra taxta İlyas Xoca çıxdı. Onun 1365-ci ildə Daşkənd yaxınlığında başlatdığı döyüşdə Əmir Teymur məğlub oldu. Bundan sonra Əmir Teymurun yürüşləri davam etdiyinə görə Moğolustan dövləti tamamilə zəiflədi. 1405-ci ildə Əmir Teymurun ölümündən sonra Moğolustan yenidən müstəqil dövlət oldu. Bu dövrdə hakimiyyətin başında Əhməd, Məhəmməd, Şər Məhəmməd və Veysi xanlar dururdu. 1428-ci ildə Veysi xanın ölümündən sonra onun oğulları Yunus və Esenboğa arasında taxt çəkişmələri başladı. Dulat əmirlərinin dəstəyi ilə Esenboğa 1433–1462-ci illərdə taxtda oturdu. Ondan sonra hakimiyyət Yunus xanın əlinə keçdi. Yunus xanın nəvəsi Əbdürrəşid xanın hakimiyyəti dövründə Moğolustan dövləti parçalanmağa başladı. Çox keçmədən Yeddisu bölgəsi Qazax xanlığının tərkibinə qatıldı.

«Tarixi-Rəşidi» adlı əsərdə Moğolustan dövlətinin ərazisi belə təsvir olunur: «Moğolustan adlanan ölkənin uzunluğu və eni yeddi-səkkiz aylıq yoldur. Şərqdə Barısgöl, Emel və İrtış da daxil olmaqla kalmıkların torpaqları ilə, şimalda Gökçədəniz (Balxaş), Türküstan və Daşkəndlə, cənubda isə Fərqanə vilayəti, Qaşqar, Ağsu, Çalış və Turfanla həmsərhəddir».

LAYİHƏ

5. ELXANİLƏR (HÜLAKÜLƏR) DÖVLƏTİ

XIII–XIV əsrlərdə hökm sürmüş və ilk vaxtlar Çingiz xan imperiyasının bir hissəsi olmuş bu dövlətin mərkəzi torpaqlarını tarixi Azərbaycan ərazisi təşkil edirdi, paytaxtı isə Təbriz şəhəri idi. Bu dövlət Çingiz xanın nəvəsi (Tuluyun oğlu) **Hülakü** (1256–1265) tərəfindən qurulmuşdu. Dövlət Hülakü xanın daşıdığı *elxan* (ilhan) titulu ilə bağlı olaraq Elxanilər dövləti adlanırdı.

Azərbaycanın bütün tarixi ərazilərini tutan Hülakü xan 1243-cü ildə Kösədağ döyüşündə Türkiyə Səlcuqlu (Anadolu) dövlətini öz tabeliyinə almış, 1258-ci ildə Bağdadı ələ keçirmiş və bununla Abbasilər xilafətinin varlığına son qoymuşdur. Elxanilər Suriya və Fələstini işğal etdikdən sonra Misirə doğru irəliləməyə başlamışdılar.

Qazan (Mahmud) xanın (1295–1304) hakimiyyəti dövründə Elxanilər islam dinini qəbul etmişdilər. Bundan əvvəl Elxani hökmdarları Tibet buddizmi və nestorianlığın (xristianlıqda təriqət) yayılmasına dəstək vermişdilər. XIV əsrin əvvəllərində baş vermiş daxili çəkişmələr nəticəsində Elxanilər dövləti parçalanmağa başlamış, 1335-ci ildə **Əbu Səid Bahadırın** (1316–1335) ölümündən sonra bu proses xüsusilə sürətlənmişdir.

Elxanilər dövrünün hakim zümrəsi. Miniatür

Beləliklə, Elxanilər dövləti əhəmiyyətli siyasi qüvvəyə çevrilmişdir. İmperiyanın mərkəzi Azərbaycan idi. İran, İraq, Kiçik Asiya və Cənubi Qafqaz bu dövlətin hakimiyyəti altında, yaxud nüfuz dairəsində

AyTHə

Elxanilər dövrünün miniatür sənəti

olmuşdur. Bu dövrdə əhalisinin əsas hissəsi Oğuz türklərindən ibarət olan dövlətin tərkibinə Çingiz xanın nəsilləri ilə bərabər, bir çox türk-monqol tayfaları da daxil olmuşdur. Bütün bunlara rəğmən, Oğuz mədəniyyəti öz nüfuzunu qoruyub-saxlamış, nəticədə, bu tayfaların tədricən assimilyasiyasına gətirib çıxarmışdır. Elxanilər dövlətinin rəsmi dili türk, monqol və fars dilləri olmuşdur.

6. XUBİLAY XANLIĞI

XIII–XIV əsrlərdə mövcud olmuş bu dövlət də Monqol imperiyasının bir parçası sayılırdı. Paytaxtı Çindəki Xanbalıq (Pekin) şəhəri idi. Dövlət Çingiz xanın nəvəsi (Tuluyun oğlu) **Xubilay xan** (1264–1294) tərəfindən qurulmuşdu. Sonralar bu dövlət *Çin* (*Yuan imperiyası*) adı ilə də tanınırdı.

Xubilay monqolların baş hökmdarı **Münke (Mengü) xanın** (1251–1259) qardaşı və Elxanilər dövlətinin qurucusu Hülakü

LAYİHƏ

xanın böyük qardaşı idi. Xubilay gənclik illərində Çin dilini öyrənmiş və Çin mədəniyyətinə böyük maraq göstərmişdi.

1251-ci ildə qardaşı Münke monqol dövlətinin baş hökmdarı seçiləndən sonra Xubilayı şərqdəki ölkələri, Hülakünü isə qərb torpaqlarını işğal etməyə göndərmişdi. 1259-cu ildə Monqol imperiyasının baş hökmdarı Münkenin ölümündən sonra Xubilayla kiçik qardaşı Arık Boğa arasında Monqol imperiyasının baş hökmdarı olmaq uğrunda çəkişmə başlamış, nəticədə, Xubilay qalib gəlmişdi.

1271-ci ildə Xubilay öz dövlətini Çin dilində *Yuan* adlandırmış, Xanbalıq (Çin dilində *Dadu*, indiki Pekin) şəhərini paytaxt seçmişdi.

1276-cı ildə Yuan imperiyası Cənubi Sonq səltənətinə son verərək Çin torpaqlarını birləşdirmişdi.

Xubilayın hakimiyyəti dövründə Çinə çoxlu sayda avropalı səfər etmişdi. Onlardan ən məşhuru Marko Polo idi. O, Xubilay imperiyasının və gəzdiyi başqa bölgələrin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına dair bir çox maraqlı məlumatlar qeyd etmişdir.

Xubilay sülaləsi dövründə dövlət monqol, türk və Çin ənənələrinə uyğun idarə olunmuş, lakin müəyyən bir müddətdən sonra Çin mədəniyyəti üstünlük təşkil etməyə başlamışdı. Əvvəlcə monqolların dövlət işlərində Mərkəzi Asiyadan gələn tacirlərə, yaxud yeni işğallarda monqollara kömək edən müsəlmanlara üstünlük verilmişdi. Xarəzmli qədim tacirlər nəslindən olan Mahmud Yalavac bunun parlaq nümunəsidir. Sədaqətli xidmətlərinə görə ona Yuan dövlətinin paytaxtı Xanbalıq (Pekin) şəhərinin valisi vəzifəsini vermişdilər.

Çingiz xan və onun törəmələri dünya tarixində ən böyük imperiya qurduqları zaman qədim türk dövlət ənənələrini inkişaf etdirərək monqol ənənələri ilə birləşdirmişdilər. Bu türk-monqol siyasi birliyində, başqa türk dövlətlərində olduğu kimi, hökmdarlar *xaqan*, *xaan*, yaxud *xan* adlandırılırdı. Həmin dövrdə monqollara xas olan «nökər»lik (monqolca «dost»; daimi xidmətdəki əsgərlik) və «nəyon»luq (sərkərdəlik) sistemi yaranmışdır.

LAYIHƏ

7. TÜRK-MONQOL DÖVLƏTLƏRİNDƏ SOSİAL, İQTİSADİ VƏ MƏDƏNİ HƏYAT

Çingiz xan dövründə türk-monqol tayfa və xanlıqları bir-biri ilə qonşu halında yaşamış, heyvandarlıqla bərabər, ovçuluqla da məşğul olmuşdular. Çingiz xan Cənubi Sibir, Altay və Mərkəzi Asiyanın digər bölgələrindəki türk-monqol tayfalarını özlərinə qataraq sərt nizam-intizamı olan güclü bir ordu yaratmışdı. Nayman, kerey, konqurat, cəlairi, manqıt, tatar, kıyat, barlas, dulat, kidan kimi türk, monqol və tunquz mənşəli tayfalar Çingiz xanın ordusunun özəyini təşkil edirdilər. Onun ordusu mərkəz, şərq və qərb qollarından ibarət olub, tümən (on minlik), minlik, yüzlük və onluqlara bölünürdü. Bu quruluş Hun və türk imperiyalarının tarixi və ənənəvi davamlılığının nümayişidir.

Monqol imperiyasının sərhədləri Macarıstandan Koreyaya, Şimali Hindistan, Fars körfəzi, Suriya və Anadoludan Şərqi Avropa, rus knyazlıqları və Sibirə qədər genişlənmişdir. Ona görə də Monqol imperiyasında yüzlərlə müxtəlif xalq və tayfalar bir yerdə yaşamışdılar. Bunların arasında türk tayfalarının, demək olar, hamısı: çinlilər, tibetlilər, koreyalılar, ruslar, farslar, ərəblər, kürdlər və Qafqaz xalqları, həmçinin yunanlar, macarlar, Şərqi Avropa slavyanları və başqaları vardı. İqtisadi və mədəni həyatlarına görə bu xalqlar bir-birindən fərqlənirdilər. İmperiyanın əsas əhalisi və idarəçilərin önəmli hissəsi türklərdən ibarət olmuş və bu, qısa müddətdə monqolların bir çoxunun öz dillərini unudaraq türkləşməsinə yol açmışdır.

Elxanilər tərəfindən idarə olunan İran və Cənubi Qafqaz ərazisində isə farslar, türklər, ərəblər və başqa xalqlar bərabər yaşamışdılar. Onlar həm oturaq, həm də köçəri həyat sürmüşdülər. Mərkəzi Asiyadan gələn türk-monqol əsilli tayfalar Elxanilər dövlətinin əsas hərbi qüvvəsini təşkil etmiş, bu bölgədə türk əhalisinin artmasına səbəb olmuşdular.

Monqollar rəsmi yazışmalarda qədim türk (uyğur) yazısından istifadə etmişdilər. Hökmdar sarayında eyni vaxtda həm türk, həm də monqol dili işlənirdi. Dövlətlərarası münasibətlərdə isə başqa yerli dillərdən də istifadə olunurdu.

LAYİHƏ

Monqol istilasının ilk dövrlərində bir çox şəhərlər yandırılıb dağıdılmışdı. Karvan yollarında təhlükəsizliyin təmin edilməsi və ölkələr arasında əlaqələrin asanlaşması ilə iqtisadi və mədəni həyat canlanmağa başlamışdı. Gömrük sisteminin və nəzarətin sadələşdirilməsi sayəsində Şərqi Avropadan Çinə qədər uzanan on min kilometrdən artıq məsafəni bir neçə aya qət etmək imkanı yaranmışdı. Bu o zaman idi ki, bir-biri ilə mücadilə aparan Avropa təmsilçiləri sərhəd problemləri və digər anlaşılmazlıqlar üzündən sadəcə min kilometrlik bir məsafəni bir neçə aya güclə qət edirdilər.

Qızıl Ordu dövründə İdil çayının aşağı hissələrində iyirmidən çox şəhər salınmışdır. Bu şəhərlərdən ən böyüyü olan Saray Berkenin əhalisinin sayı təxminən yüz mindən çox olmuşdur. Qızıl Ordu əhalisinin bir hissəsi İdil və Yayık çaylarının hövzələrində yerləşən Saray, Qazan, Həştərxan kimi böyük şəhərlərdə ticarətlə məşğul olmuşdur. Əhalinin xeyli hissəsi dolanışığını heyvandarlıqla təmin etmişdir. Bu dövrdə torpaqlar, otlaqlar monqol və türk zadəganlarına məxsus idi. Əhali bu torpaqları becərər, məhsulun müəyyən bir hissəsini vergi olaraq öz bəylərinə verərdi.

Çingiz xanın oğullarından biri olan Çağatay və onun törəmələri tərəfindən idarə olunan Mavəraənnəhr və Yeddisu bölgələrində daha çox oturaq həyat tərzi üstünlük təşkil etmişdi. Bu dövrdə Karşı, Səmərqənd, Buxara, Taraz və Qaşqar şəhərləri iqtisadi və mədəni mərkəzlər idi. Elxanilər dövlətində isə Təbriz şəhəri dünyanın ən öndə gedən ticarət və mədəniyyət mərkəzi olmuşdu.

Bu dövrdə Çyu Çan-Çun, Rubruklu Uilyam, Marko Polo, İbn Battuta kimi səyyahlar türk-monqol ölkələrini gəzmiş, sözügedən bu xalqların dili, yaşam tərzi, adət-ənənələri və başqa mədəni xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar toplamışdılar. Bu səyyahların sayəsində dünyanın digər xalqları, xüsusilə Avropa və Yaxın Şərq xalqları türk-monqol cəmiyyətlərini yaxından tanımağa başlamışdılar. Həmin dövrdə tarixçi və dövlət xadimləri Əlaəddin Ata Məlik Cüveyni «Tarixi Cihan-Güşa» («Cahan fatehinin tarixi») və Rəşidəddin Fəzlullah Həmədani «Cami üt-Təvarix» («Tarixlərin cəmi») əsərlərini yazaraq türk-monqol xalqlarını dünyaya tanıtdırmışdılar. Nəsirəddin Tusi riyaziyyat və astronomiyaya dair əsərləri ilə məşhurdur.

layihə

Hökmdar xalqın rifahının qeydinə qalmalı, onun üçün qayğılanmalı və ədalətli olmalıdır. Dövlət yalnız ədalətli olduğu zaman uzun müddət yaşaya bilər. Ədalətin birinci şərti xalqın müxtəlif qrupları arasında ahəng yaratmaqdır.

Nəsirəddin Tusi. «Əxlaqi-Nasiri». Bakı, 2005, səh. 228

Əlaəddin Ata Məlik Cüveyni

Cüveyni 1226-cı ildə Xorasanın Cüveyn şəhərində anadan olmuş və 1243–1256-cı illərdə Elxani əmiri Arqun Aka xanın sarayında yaşamışdır. 1246–1247-ci və 1249–1250-ci illərdə Cüveyni və Arqun Aka xan birlikdə iki dəfə minlərlə kilometr yolu qət edərək Monqolustana səfər etmişdilər. 1251–1252-ci illərdə isə Cüveyni daha uzun müddətə Qaraqoruma getmişdir. Burada qaldığı zaman içərisində dostları onu monqolların fəthlərini əbədiləşdirən «Tarixi Cihan-Güşa» adlı əsərini qələmə almağa razı salmışdılar.

Rəşidəddin Fəzlullah Həmədani

Rəşidəddin Həmədani (1247–1318) həkim, yazıçı, tarixçi və Elxanilər dövlətinin vəziri olmuşdur. Onun yazdığı «Cami üt-Təvarix» adlı qiymətli əsər Adəm dövründən başlayaraq monqol dövrünə, elxani hökmdarı Mahmud Qazan xanın hakimiyyəti zamanınadək olan bütün tarixi hadisələri əhatə edir.

Kitabın ikinci cildində yer alan «Tarixi Oğuzan və Türkan» («Oğuzların və türklərin tarixi») adlı hissə qədim türklərin keçmişi və mifologiyasını öyrənmək baxımından önəmlidir. Rəşidəddin yazılı şəkildə ona gəlib çatan «Tarixi Oğuzan»ı dəyişdirməmiş, yalnız bura Qurandan ayələr, bəzi tarixi məlumatlar əlavə etmiş, onu fars ədəbiyyatından və «Şahnamə»dən şeirlərlə bəzəmişdir. Dastanın qədim dövrlərə aid olan bölmələrində Mərkəzi Asiya ilə Çin arasındakı əlaqələr haqqında ətraflı məlumatlar verilir. Ola bilər ki, bu məlumatlar yazılı mənbələrə deyil, xalqın yaddaşında qalmış rəvayət və əfsanələrə əsaslanmışdır.

Oğuz xaqanın yürüşləri arasında Həmədaninin diqqətini ən çox onun Ön Asiyaya (İran, Mesopotamiyaya) yürüşü cəlb etmişdi.

LAYİHƏ

DƏYƏRLƏNDİRMƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Çingiz xan imperiyası necə yaranmışdı?
2. Çingiz xan öz dövlətini oğulları arasında necə bölüşdürmüşdü?
3. Qızıl Ordunun Avrasiya tarixində rolu nədən ibarətdir?
4. Çağatay dövlətində yaşayan xalqlar haqqında danışın.
5. Elxanilərin mədəni həyatında Təbriz şəhərinin əhəmiyyəti nədir?
6. Türk-monqol dövlətləri dövründə hansı türk tayfalarının siyasi həyatda təsiri böyük olmuşdur?

LAYİHƏ

VI BÖLMƏ

TÜRK DÜNYASI (XIII–XV ƏSRLƏR)

ƏSAS MÖVZULAR

- Hindistan Türk-Məmlük sülalələri
- Misir Türk-Məmlük dövləti
- Osmanlı imperiyası
- Teymurilər dövləti
- Qaraqoyunlu dövləti
- Ağqoyunlu dövləti

LAYİHƏ

1. HİNDİSTAN TÜRK-MƏMLÜK SÜLALƏLƏRİ

Dehli sultanlığı kimi də tanınan bu dövlət 1206–1526-cı illərdə mövcud olmuşdur. Dövlət hansısa müəyyən bir sülalə tərəfindən deyil, türksoylu müsəlman əmirləri tərəfindən idarə olunmuşdur.

Hindistanda əfqan mənşəli Gurlular sülaləsinin hakimiyyəti dövründə (XI–XII əsrlər) Mərkəzi Asiyadan gəlmiş türk əsilli sərkərdələr güclənərək dövlət idarəsini nəzarət altına almışdılar. Onları *Məmlüklər* adlandırırdılar. *Məmlük* sözü «mülk edilən, kölə» mənası ilə bərabər, daha çox hökmdara məxsus olan qvardiyaya mənsubluğu bildirirdi.

Gurlular nəslindən sonra bir əsrdən artıq müddət ərzində türk əsilli məmlüklər Hindistanın şimal hissələrini bir-birinin ardınca idarə etmişdilər.

Qütbəddin Aybəyin (1206–1210) Dehlidə əsasını qoyduğu bu türk dövləti 320 ilə yaxın mövcud olmuş və bir-birinin ardınca dörd türk sülaləsi – Məmlüklər, Halaçlar, Tuğluqlar və Seyyidlər tərəfindən idarə olunmuşdur.

Dehli sultanlığı

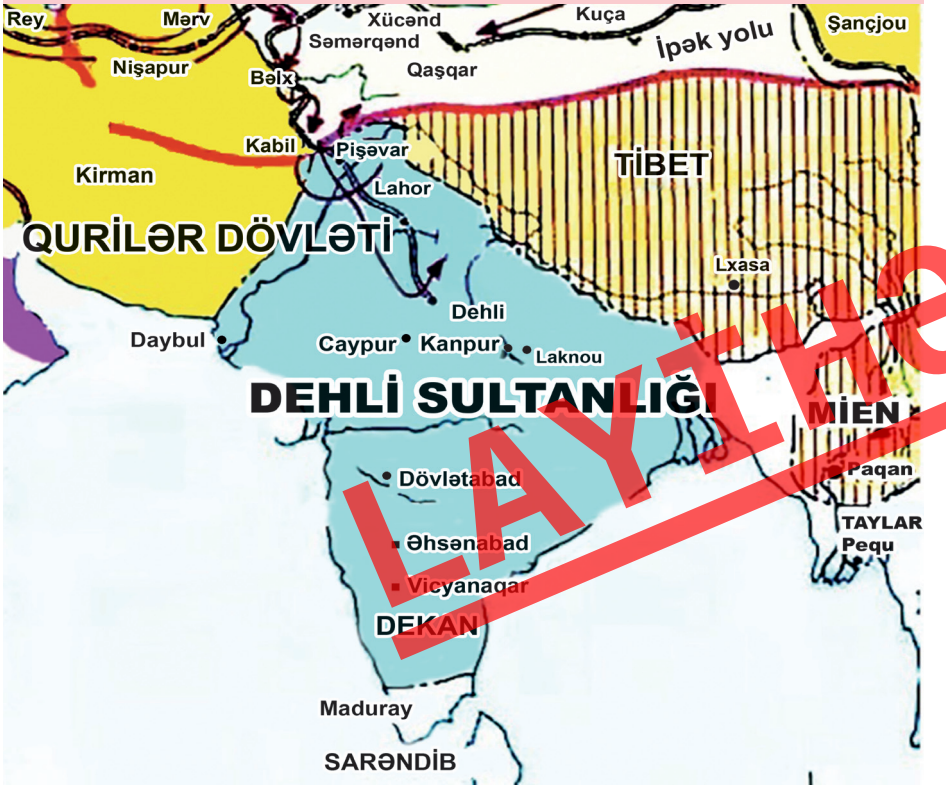

LAYİHƏ

Sultan Raziyə

Sultan Raziyə İslam dünyasının ilk qadın hökmdarı idi və hər hökmdara aid olan nə xüsusiyyət vardısa, onda da vardı.

Mirzə Nəsrullah xan. «Türk Tazan-i Hind», I c. səh. 261

Sultan Raziyə atası İltutmuşun sevimli qızı idi. Atasının sağlığında o, dövlət işləri ilə məşğul olurdu və hətta vəliəhd təyin edilmişdi. İltutmuşa ən yaxın olan saray əhli öz narazılığını bildirərək ona deyirdilər: «Sənin yetkinlik yaşına çatmış bacarıqlı oğulların ola-ola necə olur ki, qızını vəliəhd təyin edirsən?» İltutmuş cavabında deyirdi: «Mənim oğullarım cavanlığın eyş-işrətinə və şəraba qurşanıblar, onlar dövləti idarə etməyə qadir deyillər. Məndən sonra taxta çıxmağa yalnız Raziyə layiqdir. O, qadın olsa da, mənim oğullarımdan daha üstündür».

Nizaməddin Əhməd. «Tabakat-i Əkbəri». I c., səh. 66;
Cuzcani. «Tabakat-i Nasiri». I c., səh. 458

Raziyə taxta çıxdıqdan sonra atasının yolu ilə getdi. O, qüvvədən düşmüş qayda-qanun və saray ənənələrini yenidən tətbiq etməyə başladı.

Bir çox alim, şair, yazıçı və sənətkarı himayəsinə alan Dehli sultanları mədəniyyət və incəsənətin inkişafına böyük xidmətlər göstərmişdilər. Balaban sultanın hakimiyyət dövrü elm və incəsənət baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu dövrdə tanınmış alim Əmir Xosrov Dəhləvi sultan sarayından böyük dəstək almışdı. Onun atası Keşdən (Şəhrisəbz / Özbəkistanın cənubu), türk *Laçın* nəslindən idi. Xosrov Dəhləvi Hindistanda şeirlərini fars dilində yazan ən böyük şairlərdən biri sayılırdı.

Dehli sultanları çoxlu sayda memarlıq abidələri tikdirmişdilər. Onların bir çoxu bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn, Qütbəddin Aybəy hündürlüyü 72,6 metrə çatan Qütb minarəsi tikdirmişdir. Bu abidə dünyada ən böyük minarə kimi tanınır. Haləçlar sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Hindistanın müsəlman memarlığı Səlcuqlu texnikası və üslubunun təsiri altında inkişaf etmişdir. Tuğluqlardan olan Firuz şah tərəfindən çoxlu tikinti və abadlıq işləri görülmüş və Hisar, Caypur və Firuzabad kimi şəhərlər salınmışdır.

Qütb minarəsi. Dehli, Hindistan

LAYİHƏ

2. MİSİR TÜRK-MƏMLÜK DÖVLƏTİ

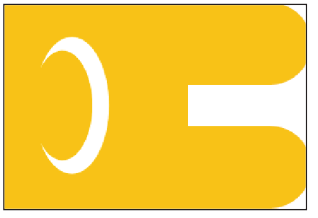

Misirdə məmlüklərdən əvvəl də türk əsilli sülalələr hökm sürmüşdür. **Tulunilər** (868–905) və **İhşidlər** (935–969) Misirdə qurulan ilk türk dövlətləridir. Tulunilər Misir və Suriyada Abbasi xilafətindən asılı olmayan yerli sülalə olmuşdur.

Tulunilər və İhşidlərdən sonra Misirdə türklərin qurduğu dövlət Misir türk-məmlüklərinin dövləti olmuşdur (1250–1517). Bu dövlətin əsasını türk-məmlük **Muizzuddin Aybəy** (1250–1257) qoymuşdu və paytaxtı Qahirə şəhəri idi. İki əsrdən artıq bir zaman ərzində məmlüklər Misirdə və Ön Asiyada (İordaniya, Fələstin, Suriya və s.) siyasi nüfuza malik olmuşdular.

Bəzi mənbələrdə adı *əd-Dövlətüt-Türkiyə* (Türk dövləti) kimi verilən Misir məmlükləri mənşəcə daha çox Mərkəzi Asiya, xüsusən də Dəşti-Qıpçaq türk tayfaları ilə sıx bağlı olmuşdular. Çöl türk qəbilələrinə mənsub olan istedadlı sərkərdələr Abbasi dövlətində böyük nüfuz qazanmışdılar. Onlar Avropa

Misir Türk-Məmlük dövləti

LAYİHƏ

Tulun məscidi. Qahirə, Misir

səlib yürüşünə qarşı mübarizədə böyük uğurlar əldə edərək Ön Asiya ölkələrində söz sahibi olmuşdular.

Dövlətin qurucusu Muizzuddin Aybəy oğuz (türkmən) əsilli türk idi. O, Misirdə məmlük əsgəri kimi yetişdirilmiş və öz istedadı sayəsində əmir vəzifəsinə yüksəlmişdi. Katolik Avropası tərəfindən Misirə qarşı təşkil edilən 7-ci səlib yürüşündə yaşanan problemlərə görə Yaxın Şərqdə məmlük əsgərlərinin əhəmiyyəti artmışdı.

Yaxın və Orta Şərqdəki Əyyubilər dövlətinin (1171–1250) hökmdarı Saleh Əyyubinin ölümündən sonra onun dul qadını, Qafqaz türklərindən olan **Şəcər-üd-Dürr** Muizzuddin Aybəyə ərə getmiş və taxtı ona vermişdi. Beləliklə, Misirdə Əyyubi sülaləsi süqut etmişdi. Sultan Aybəy Misirə hücum edən Suriya Əyyubiləri üzərində qələbə çalmış və bundan sonra onlar Misiri tərk etməyə məcbur olmuşdular.

Seyfəddin Kutuzun hakimiyyəti dövründə məmlüklər İslam dünyasını monqol təhlükəsindən müdafiə etmişdilər. 1260-cı ildə Fələstindəki Aynı-Calud döyüşündə məmlük qoşunu Kutuzun başçılığı ilə monqolların ordusunu məğlubiyyətə uğradaraq onların irəliləməsinin qarşısını almışdı. Nəticədə, Suriyanın bir hissəsi, Hicaz (müqəddəs Məkkə və Mədinə şəhərlərinin yerləşdiyi bölgə) və Misir monqol işğallarından xilas olmuşdu.

Məmlük hökmdarlarından **Baybarsın** (1260–1277) hakimiyyət illəri Məmlük sultanlığının ən parlaq dövrüdür. Bu dövrdə xilafətin mərkəzi Misirə köçürülmüşdü. Baybars Qızıl Ordunun hökmdarı Bərkə xanın qızı ilə evlənmişdi.

1276-cı ildə Baybars Anadolu türk bəyliklərinə kömək etmək üçün Kiçik Asiyaya yollanmış və 1277-ci ildə Anadolu türkləri ilə birgə monqollara qarşı vuruşaraq, Elbistan döyüşündə onların üzərində ikinci dəfə qələbə çalmışdı. Bu dövlət səlibçilərə qarşı mübarizəni davam etdirmiş, Suriyada onların son qalıqlarını məhv etmiş və Antakyadakı səlibçiləri də uzaqlaşdırmışdı.

LAYİHƏ

Məmlük dövlətinin varlığına 1517-ci ildə Osmanlı sultanı Yavuz Sultan Səlim tərəfindən son qoyulmuşdur.

Məmlüklər dövründə türk dili Ərəbistan və Şimali Afrikada da yayılmağa başlamış, çoxlu sayda ərəb-türk lüğəti yazılmışdır. Misir məmlükləri öz ata yurdları olan İdil (Volqa) bölgəsi və Mərkəzi Asiya ilə əlaqələrini kəsməmişdilər. Onların Qızıl Ordu və Teymurilərlə qarşılıqlı səfirlikləri və hədiyyə mübadilələri bunun sübutudur. Qahirədə, Fələstində və Suriyada yerləşən bir sıra memarlıq abidələri bu məmlük hökmdarları tərəfindən inşa edilmişdir.

3. OSMANLI İMPERİYASI

Əsası 1299-cu ildə qoyulmuş bu dövlət 1922-ci ilədək mövcud olmuşdur. Altı əsrdən artıq yaşayan Osmanlı dövləti ən uzun ömürlü türk dövlətidir. Dövlətin qurucusu Oğuz türklərinin Qayı boyuna mənsub olan Ərtoğrul Qazinin oğlu **Osman Qazi** olmuşdur. Bu sülalənin əcdadları XIII əsrin birinci

Anadolu bəylikləri

LAYİHƏ

yarısında Mərkəzi Asiyanın cənub-qərb bölgələrindən Anadoluya köç etmişdilər.

1243-cü ildə Səlcuqlu dövləti Kösədağ döyüşündə məğlubiyyətə uğradıqdan sonra Anadolunun siyasi birliyi pozuldu. Dövlətin parçalanması prosesində Qaramanoğulları, Aydınoğulları, Əşrəfoğulları, Kərəsioğulları, İsfəndiyaroğulları, Məntəşəoğulları kimi müstəqil bəyliklər yarandı. Onlardan biri də Osmanlı bəyliyi idi.

1281-ci ildə Ərtoğrul Qazi özünün çox da böyük olmayan bəyliyini oğlu Osman Qaziyə vəsiyyət etdi. Osman Qazi əvvəlcə Anadolu Səlcuqlu dövlətinin ona Söyüt və Domançı bölgələrində sərhədyanı bəylik kimi ayırdıqları vilayətdə hakimlik edirdi. 1299-cu ildə Anadolu Səlcuqlu dövlətinin zəifləməsi nəticəsində Osman Qazi müstəqillik elan edərək öz dövlətinin əsasını qoydu.

Paytaxt Söyüt və ətraflarında çox mühüm qələbələr qazanaraq, Osman Qazi öz bəyliyinin sərhədlərini xüsusən Bizans imperiyası istiqamətində genişləndirdi. 1326-cı ildə Bursanın alınması iqtisadi və siyasi cəhətdən böyük nailiyyət oldu.

Bursanın fəthindən sonra Osmanın oğlu Orxan bəyin əsas məqsədi Çanaqqalanı (Dardanel boğazı) keçib, Avropada möhkəmlənmək oldu. İznik və İzmit kimi mühüm Bizans şəhərlərinin tutulması Osman Qazi bəyliyinin sərhədlərini Qara dəniz

Qırğızlar türbəsi

Bu gün İznik şəhərində *Qırğızlar türbəsi* adlı tarixi abidə vardır. Türbənin tikilməsinə dair iki fərqli fərziyyə mövcuddur. Birinci fərziyyəyə görə, bu bina 1331-ci ildə İznikin türklər tərəfindən fəthi zamanı Osmanlılara yardımlarına görə qırğız türklərinin şərəfinə Orxan Qazi tərəfindən tikilmişdir. Başqa bir fərziyyəyə görə isə, bina Orxan Qazi zaviyəsinə xidmət edən Mərkəzi Asiyadan gəlmiş qazilərin şərəfinə ucaldılmışdır.

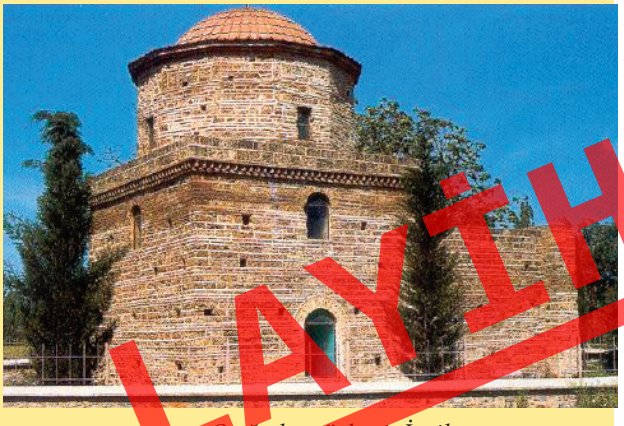

Qırğızlar türbəsi. İznik

LAYİHƏ

və Üsküdara qədər genişləndirdi. Orxan bəy həmçinin öz ərazilərinə Karesi bəyliyini birləşdirdi, Balıkəsir və Çanaqqalanı, Mərmərə dənizinin cənub sahillərini tutdu. Bəyliklərin torpaqlarının ələ keçirilməsi Osmanlı dövlətinin dənizdə gücünün artmasına və Avropa ərazisinə keçməsinə zəmin hazırladı. Bizansda baş verən qarışıqlıqlardan istifadə edərək 1353-cü ildə Osmanlılar Avropa tərəfində yerləşən Çimpe qalasını tutdular. Beləliklə, gələcəkdə Vyana yaxınlıqlarına qədər fəthlər üçün önəmli addım atılmış oldu.

Osmanlıların əsas məqsədi Anadoludakı türk-müsəlman bəylikləri ilə mücadilə deyil, islam dinini yaymaq idi. Ona görə də onlar Bizans imperiyası və Avropanın başqa dövlətlərini işğal etməyə çalışırdılar. Bununla da monqol hücumları səbəbindən Anadoluya köç edən türk tayfaları üçün yeni vətən əldə etməyə imkan yaranırdı.

Sultan I Muradın əsas məqsədi Osmanlını qüdrətli bir dövlət halına gətirmək idi. I Murad məcbur qalmadıqca Anadolu bəylikləri ilə hərbi toqquşmaya girməməyə çalışırdı. Türklərin Balkanlarda irəliləməsi Osmanlı dövlətinə qarşı səlib yürüşlərinin təşkilinə gətirib çıxardı. Səlibçilərə qarşı ilk döyüşlər Osmanlıların qələbəsi ilə nəticələnən Sırpsındığı və I Kosovo döyüşləri oldu. 1389-cu ildə taxta çıxan İldırım Bəyazid Niqbolu döyüşündə (1396-cı il) səlibçilərin birləşmiş qüvvələrini məğlubiyyətə uğratdı, lakin Ankara döyüşündə (1402-ci il) Teymura uduzdu. Onun əsir düşməsi və ölümündən sonra dövlət parçalanma təhlükəsi ilə qarşılaşdı, lakin I Mehmet ölkədə qayda-qanunu yenidən təmin etdi (1413-cü il). Dövlətin şərq və qərb istiqamətlərində genişlənməsi II Murad dövründə davam etsə də, oğlu II Mehmetin hakimiyyəti dövrü dövlətin sürətli inkişaf etdiyi bir dövr oldu.

Fateh Sultan Mehmet

Məşhur Osmanlı hökmdarı **Fateh Sultan Mehmet** (1451–1481) 1453-cü ildə İstanbulu (Konstantinopol) fəth edərək Şərqi Roma (Bizans) imperiyasının mövcudluğuna son qoydu. İstanbulun işğalı ilə Osmanlı döv-

LAYİHƏ

lətinin İslam və Türk dünyasında nüfuzu yüksəldi. Osmanlılar Asiya və Avropa qitələrindəki əraziləri birləşdirməklə Anadolu və Balkanlardakı hakimiyyətlərini gücləndirdilər. Digər tərəfdən, onlar Qara dənizi Aralıq dənizi ilə birləşdirən dəniz yolunu öz nəzarətləri altına alaraq iqtisadi cəhətdən gücləndilər. Bu dövrdə II Mehmet İstanbulu dövlətin yeni paytaxtı elan etdi. O, İstanbula alimlər, incəsənət adamları və tacirləri gətirtməklə bu şəhəri mədəniyyət və ticarət mərkəzinə çevirdi. İstanbulu fəth etdiyi üçün o özünə «fəth edən» mənasını verən *Fateh* ləqəbi götürdü.

İstanbulun fəthi

İstanbulun fəthi Avropa tarixini də dəyişdirdi. Mühasirə zamanı istifadə olunan güclü toplarla şəhərlərin ətrafını əhatə edən və dağılmaz sayılan böyük qala divarlarının dağılacağı məlum oldu. Bunu görən Avropadakı krallar da eyni üsuldan istifadə edərək qalın qala divarları ilə əhatə olunmuş qəsrlərdə yaşayan feodalların hakimiyyətinə son verdi. Beləliklə, orta əsrlər boyu Avropada hökm sürən feodalizm rejimi çökərkən mərkəzi krallıqlar formalaşmağa başladı. İstanbulun fəthindən sonra Bizans alimlərinin bir hissəsi İstanbulu tərk edərək İtaliyaya köç etdi. Yunan və Roma sivilizasiyaları haqqında biliklərə malik olan bu insanların İtaliyaya getməsi ölkədə İntibah dövrünün başlanmasına öz təsirini göstərdi. Köhnə ticarət yollarının türklərin nəzarəti altına keçməsi avropalıları yeni yollar axtarmağa vadar etdi. Bu axtarışlar nəticəsində coğrafi kəşflər gerçəkləşdi. Ortaya çıxan

LAYİHƏ

Topqapı sarayı. İstanbul

bu nəticələrə görə, bəzi tarixçilər İstanbulun fəthini orta əsrlərin sonu, Yeni eranın başlanğıcı hesab edirlər.

Fateh Sultan Mehmet bundan sonra bir çox yeni fəthlər etdi. Belə ki, onun Yunanıstan və Trabzonu (Trapezund) işğal etməsi ilə Bizansın bərpa olunması mümkünsüz oldu. Sonralar Osmanlı dövlətinin sərhədlərinə bir sıra başqa ərazilər də qatıldı. Fateh Sultan Mehmet 1481-ci ildə özündən sonra ərazisinin sahəsi 2 milyon kv. km olan dövlət qoyub getmişdi. III Muradın (1574–1595) hakimiyyəti dövründə bu rəqəm 20 milyon kv. km-ə çatdı. Anadolu bütünlüklə Osmanlıların hakimiyyəti altında

Qanuni Sultan Süleyman dövründə Osmanlı imperiyasının ərazisi

LAYİHƏ

birləşdirildi. 600 ildən artıq bir dövr ərzində Osmanlı dövləti üç qitənin – Asiya, Avropa və Afrikanın ən önəmli ölkələrini nəzarəti altına alan qüdrətli dövlətə çevrildi.

Ən qüdrətli Osmanlı hökmdarlarından biri olan Yavuz Sultan Səlim (1512–1520) dövründə Misirin və müqəddəs torpaqların alınması nəticəsində xəlifəlik Osmanlılara keçdi.

Osmanlı dövləti özünün ən qüdrətli zirvəsinə Qərbdə *Möhtəşəm Sultan Süleyman* adı ilə də tanınan **Qanuni Sultan Süleymanın** (1520–1566) hakimiyyəti dövründə çatdı.

OSMANLI İMPERİYASINDA SOSİAL, İQTİSADİ VƏ MƏDƏNİ HƏYAT

Osmanlı dövləti türk-müsəlman dövlətçiliyi ənənələri çərçivəsində inkişaf edirdi. Hökmdarlar dövlətin qurucusu olan Osman bəyin nəslindən olmalı idilər.

Osmanlı hökmdarları idarəetmə gücünü Allahdan aldıqlarına inanırdılar və ölkəni onun adından idarə edirdilər. İnanclarına görə, xalq Allahın onlara bir əmanəti idi. Hökmdar hansı din və ya etnik qrupa mənsub olmasından asılı olmayaraq, bütün Osmanlı vətəndaşlarının haqlarını təmin etmək məcburiyyətində idi. Bu baxımdan Osmanlı dövləti qədim türk dövlət ənənələrini davam etdirirdi.

Osmanlı hökmdarları ilk vaxtdan etibarən islam dinini yaymağa çalışırdılar. Onların fikrincə, dünyanın hər yerində sabitliyin və nizam-intizamın hökm sürdüyü bir idarəetmə sistemi qurulmalı idi. Osmanlı dövlətinin sürətlə böyüməsi və öz hökmranlığını üç qitə üzərində əsrlərlə saxlamasında onun idarə üsulunun böyük rolu vardı. Osman Qazinin öz oğlu Orxan Qaziyə nəsihəti Osmanlıların dövlət idarəetmə anlayışını əks etdirir.

Osman Qazinin oğlu Orxan Qaziyə nəsihəti

Kimsə səndən Allahın əmrinə zidd olan işi görməyi xahiş etsə, qəbul etmə.
Allahın əmrlərindən başqa iş görmə.
Bilmədiklərini islam hüquqşünas alimlərindən soruşub öyrən.
Həqiqətini, mahiyyətini bilmədiyin bir işə başlama.
Tabeliyində olan insanlarla yaxşı davran, onları sevindir.
Əsgərlərini doydur, onlardan yaxşılığı əsirgəmə.

Mehmed Neşri. «Kitabi-Cihannüma». I c., səh. 147, 148. Ankara, 1995

LAYİHƏ

Osmanlıların uzunömürlü bir dövlət qurmalarında istedadlı hökmdarlara sahib olmalarının da böyük rolu vardı. Hökmdarlar *şahzadə* adlandırılan övladlarını xüsusi müəllimlərin nəzarəti altında ciddi surətdə, həssaslıqla tərbiyə edirdilər. Şahzadələr erkən yaşlarından oxuma, yazma, əsas islam əxlaqı və hüquq dərsləri alırdılar. Ən əsası da, xüsusi müəllimlərin nəzarəti altında *sancaq* adlanan əyalətlərdə dövlət idarəetməsini təcrübi yolla öyrənirdilər. Gələcəyin hökmdarı olacaq uşaqlar burada dövlət idarəetmə prinsiplərinin əsaslarına və diplomatik yazışma qaydalarına yiyələnir, cəmiyyətlə yaxından tanış olmaq imkanı qazanırdılar.

Yaxşı təhsil və tərbiyə alaraq yetişən Osmanlı hökmdarlarının ən önəmli vəzifəsi ölkəni ədalət prinsipləri çərçivəsində idarə etmək idi. İşğal edilən torpaqlarda qeyri-müsəlman əhaliyə qarşı tolerantlıq nümayiş etdirilirdi. Qeyri-müsəlmanlar öz dinlərinə sərbəst etiqad edə bilir, əsla din dəyişdirməyə məcbur edilmirdilər. Din azadlığı hüquqi tənzimləmələrlə qorunurdu. Fateh Sultan Mehmetin Bosniya xristianlarına verdiyi haqlardan bəhs edən fərman bunun əyani nümunəsidir.

28 may 1463-cü il, Milodraz
Dünya fatehi, möhtəşəm və Ulu Sultanın parlaq möhürlü və imzalı fərmanı

Mən, Fateh Sultan xan, bütün dünyaya elan edirəm ki, barələrində bu padşah fərmanı verilən bosniyalı fransiskenlər (bosniyalılar) himayəm altındadır və əmr edirəm:

Heç kim nə bu adıçəkilən insanları, nə də onların kilsələrini narahat etməsin və onlara zərər vurmasın. İmperiyamda hüzur içərisində olsunlar və bu köçkün vəziyyətinə düşən insanların azadlıq və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaları təmin olunsun. Bu insanlar imperiyama daxil olan bütün məmləkətlərə dönüb qorxmadan öz monastırlarına yerləşsinlər.

Nə saray adamlarından, nə vəzirlərdən və ya məmurlardan, nə qulluqçularımdan, nə də ölkəmin vətəndaşlarından heç kim bu insanların qürurunu sındırmayacaq və onlara zərər verməyəcəkdir.

Heç kim bu insanların həyatlarına, mallarına və kilsələrinə toxunmasın, xor baxmasın və ya onları təhlükə altına

LAYİHƏ

salmasın. Bu insanlar hətta başqa ölkədən dövlətimə birini gətirərsə, onlar da eyni haqlara sahibdirlər.

Bu padşah fərmanını elan edərək burada yerlərin, göylərin yaradıcısı və əfəndisi Allah, onun elçisi əziz peyğəmbərimiz Məhəmməd və 124 min peyğəmbər adına qurşandığım qılınca and içirəm ki, əmrimə əməl edib mənə sadiq qaldıqları müddətdə xalqımdan heç kim bu fərmanda yazılanların əksinə hərəkət etməyəcəkdir.

Fateh Sultan Mehmetin Bosniya fərmanı

Osmanlı dövlətinin tolerant mühitdə yaşayan qeyri-müsəlman əhalisinin bir hissəsi (məsələn, bosniyalılar və albanlar) dözümlülük şəraitində yaşayaraq islamı qəbul etmişdilər.

Dövlət türk əhalisini Avropanın yenicə işğal olunan ərazilərində yerləşdirir və buraların türklər üçün əsl vətən olması üçün səy göstərirdi. Dövlətin əsası qoyulduğu dövrdə Mərkəzi Asiyanın qərb bölgələrindən gələn türklər də yeni tutulmuş yerlərdə məskunlaşırdılar.

Osmanlı torpaqlarına əkinçilik üçün əlverişli olan bir çox məhsuldar vadilər, vahələr daxil idi və bunun sayəsində Osmanlı imperiyası öz dövrünün ən iri iqtisadi mərkəzinə çevrilmişdi. Osmanlı dövlətinin Asiya, Avropa və Afrika kimi üç qitənin ən əhəmiyyətli ölkələrini əhatə edən bir dövlət olması və həm qurudan, həm də dəniz yolu ilə bir çox ölkələrlə qonşu olması beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafına səbəb olmuşdu. Xüsusilə Adriatik, Qara dəniz, Aralıq dənizi və Qırmızı dəniz kimi dünyanın ən önəmli su yolları uzun müddət Osmanlıların nəzarəti altında olmuşdu. Tacirlər Osmanlı limanları vasitəsilə üç qitə ölkələrinə gedib çata bilirdilər. İstanbul şəhəri bir çox əcnəbi tacirin davamlı olaraq gəldiyi məkan idi.

Osmanlı türkləri özlərindən əvvəl mövcud olmuş dövlətlərin adət-ənənə və mədəniyyətlərindən çox təsirlənmişdilər. Belə təsirlərdən birinin nəticəsi Osmanlı mədəniyyətinin ən əsas qurumlarından biri olan vəqflərin (fondların) yaradılmasıdır. Vəqflər, sultan da başda olmaqla, dövlət xadimləri və varlı adamlar tərəfindən qurulurdu. Vəqflərin sayəsində ölkədə çoxlu sayda xeyriyyə, təhsil (məktəb və mədrəsə) və dini qurumlar meydana gəlmişdi. İslam ənənələri əsasında mühüm təhsil ocağı olan mədrəsələr yaranıb inkişaf etdirilirdi.

LAYİHƏ

Fateh Sultan Mehmet İstanbulu fəth etdikdən sonra bu şəhəri dünyanın ən böyük elm mərkəzinə çevirmək istəyirdi və bu məqsədlə məşhur *Sahnı-Seman* (Səkkiz Mədrəsə) mədrəsəsini açdırmışdı. Mədrəsənin tələbələri orada yaşayır və pulsuz təhsil alırdılar. Fateh Sultan Mehmet İstanbuldakı mədrəsələrdə dərs demək üçün məşhur riyaziyyatçı Əli Quşçunu İstanbula dəvət etmişdi.

Əli Quşçu

Türk astronomu və riyaziyyatçısı Əli Quşçu Teymurilər dövründə Səmərqənddə təhsil almış, sonralar isə Osmanlı imperiyasında böyük şöhrət qazanmışdı. Onun XV əsrin əvvəllərində Səmərqənddə anadan olduğu təxmin edilir. Əli Quşçu Ağqoyunlu hökmdarı Həsən padşah tərəfindən Fateh Sultan Mehmet sarayına səfir kimi göndərilmişdi. Zəkasına heyran olan Fatehin israrı ilə Əli Quşçu səfirlik missiyasını başa çatdırdıqdan sonra İstanbula qayıtmış, böyük hörmət və təmtəraqla qarşılanmışdı. Sonralar o, Ayasofya mədrəsəsinə müdərris (müəllim) təyin edilmişdi. Bu təyinetmə İstanbulda riyaziyyat və astronomiya sahəsində aparılan tədqiqatların inkişafına təkan vermişdi. Əli Quşçunun mühazirələrini hətta alimlər də gəlib dinləyirdilər.

Əli Quşçunun üzərinə eyni zamanda Fateh tərəfindən əsası qoyulmuş *Sahnı-Seman* mədrəsələrinin proqramını tərtib etmək vəzifəsi də qoyulmuşdu. Məlumdur ki, o, İstanbulun yerləşdiyi, əvvəllər 60 dərəcə kimi müəyyən edilmiş coğrafi uzunluğu dəqiqləşdirib onun 59 dərəcə, coğrafi enliyin isə 41 dərəcə 14 dəqiqə olduğunu təsbit etmişdir. Fateh məscidində Əli Quşçunun Günəş saatı qalmaqdadır.

Əli Quşçu 1474-cü ilin dekabrında İstanbulda vəfat etmiş və Əyyub Sultan türbəsinin yanında dəfn olunmuşdur. Onun tələbələri arasında ən tanınmışları nəvəsi Mirim Çələbi və Molla Lütfidir.

Əli Quşçu astronomiya, riyaziyyat, islam hüququ, dilçilik və başqa sahələrə aid çoxlu sayda əsərlər qələmə almışdır.

Çingiz Aydın. «Əli Quşçu». Türkiyə Dəyanət Vəqfi İslam Ensiklopediyası, 1989, II c., səh. 408–410

LAYİHƏ

Osmanlı türkləri hələ Osmanlı dövlətinin yaranmasından çox-çox əvvəl mövcud olmuş ərəb və fars müsəlman mədəniyyətlərinin, dil və ənənələrinin təsirinə məruz qalmışdı. Osmanlı dövləti imperiyaya çevriləndən sonra başqa mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqə xüsusilə güclənmişdi. Saray ədəbiyyatı sürətlə

inkişaf etmiş, Osmanlı sarayında yüzlərlə şair və yazıçı çalışmağa başlamışdı. Bununla belə, Anadolu, Balkan və Yaxın Şərq türkləri qədim vətənləri olan Mərkəzi Asiyadan gətirdikləri milli-mədəni dəyərlərini də qoruyub saxlamışdılar. Rəsmi dövlət dili türk dili idi.

Osmanlıların dövründə memarlığa böyük əhəmiyyət verilirdi. İstanbul başda olmaqla, Balkan, Yaxın Şərq, Misir, Tunis və Əlcəzairdə yüzlərlə məscid, mədrəsə, karvansara, bazar, körpü və başqa tikililər inşa edilmişdi. Osmanlıların hakimiyyəti dövründə İstanbul, Bursa, Sarayevo, Sofiya, Skopye, Dəməşq, Bağdad, Məkkə, Mədinə, Qüds, Qahirə və onlarla başqa şəhərlər elm və mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilmişdi.

Sarayevodakı Başçarşı. Bosniya və Hersoqovina

4. TEYMURİLƏR DÖVLƏTİ

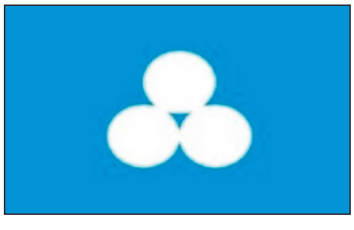

XIV–XVI əsrlərdə mövcud olmuş Teymurilər dövləti Barlas türk tayfasından olan **Teymur** (1336–1405) tərəfindən qurulmuşdur.

Çağatay xanlarının sərkərdələrindən biri olan Teymur getdikcə zəifləyən Çağatay dövlətini möhkəmləndirmək və yenidən qurmaq məqsədilə hərbi yürüşlər təşkil etmişdir. O, 1370-ci ilə qədər hakimiyyət iddiasında olan türk-monqol əmirləri ilə müharibələr aparmış və həmişə qalib gəlmişdir. Teymur Mərkəzi Asiya, Şimali Hindistan, İran, Yaxın Şərq, Anadolu və Qafqaz, Qara dənizin şimalı, Dəşti-Qıpçaq, Volqa-Ural və başqa bölgələrdə hərbi uğurlar qazanaraq öz dövlətini nəhəng imperiyaya çevirmişdir. Paytaxtı Səmərqənd və Heratda yerləşən bu dövlət onun nəslindən olanların hakimiyyəti dövründə türk-müsəlman mədəniyyətinin mərkəzi olmuşdur.

Teymur 1370–1405-ci illər arasında hərbi yürüşlər edərək zəfərlər qazanmışdır. Həyatını uzaq ölkələrdə müharibələrdə keçirən Teymur şimalda Avrasiya çölləri, şərqdə Yeddisu, cənubda Hindistan, qərbdə ərəb ölkələri və Kiçik Asiya (Anadolu) torpaqlarına hakim olmuşdur.

LAYİHƏ

1395-ci ildə Teymur Dəşti-Qıpçaqın daxili ərazilərinə yürüş edərək Qızıl Ordu hökmdarı Toxtamış xanı məğlub etmişdir. 1398–1399-cu illərdə o, Hindistanda türk əsilli Tuğluqlar sülaləsinin hakim olduğu Dehli sultanlığını zəbt etmişdir.

1402-ci ilə qədər etdiyi dörd yürüşlə Teymur İraq, Suriya və Cənub-Şərqi Anadolunu ələ keçirmişdir. 1402-ci ildə apardığı Ankara döyüşündə Teymur Osmanlı sultanı İldırım Bəyazidi məğlub edərək, Osmanlı dövlətini onun dörd oğlu arasında bölüşdürmüşdür. Əslində, ikisi də türk olan böyük hökmdarların xarici qüvvələrin təhriki ilə bir-biri ilə savaşması o dövrün böyük itkilərindən biridir. Eyni şəkildə Qızıl Ordunun parçalanmasının da türk dövlətləri və xalqları üçün mənfi nəticələri olmuşdur.

Anadoludan sonra 1405-ci ildə Çin səfərinə çıxan Teymur Otrarda xəstələnərək vəfat etmişdir. Teymurun ölümündən dərhal sonra dövlətin ərazisi onun oğulları və nəvələri arasında bölüşdürülmüşdür. Nəvəsi Xəlil Sultan Səmərqəndə, digər nəvələri Pir Məhəmməd və İsgəndər İrana, üçüncü oğlu Miranşah Bağdad və Azərbaycana, ən kiçik oğlu Şahrux isə Xorasana hakim təyin edilmişdir. Sonralar **Şahrux** (1407–1447) Mavəraənnəhri zəbt edərək Herat şəhərini paytaxt elan etmiş, öz hakimiyyətini İran və Azərbaycanda bərqərar etmişdir. Onun

Teymurilər dövləti

hakimiyyət dövrü Türküstanda parlaq bir mədəni həyatın başlanğıcı olmuşdur.

Şahruxun paytaxtı Herata (Əfqanıstan) köçürdüyü dövrdə onun Səmərqənddə oturan oğlu **Uluqbəy** (1409–1449) Amudərya hövzəsinin şimal hissəsinin yarımmüstəqil hakimi olmuşdur. Uluqbəy elmin inkişafına böyük əhəmiyyət vermiş, xüsusilə astronomiya və riyaziyyat elmləri sahəsində bir çox elmi traktatların və mühüm əsərlərin müəllifi kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Onun Səmərqənddə tikdirdiyi Uluqbəy mədrəsəsi və onun nəzdindəki rəsədxana 1449-cu ildə dağılana qədər dünyanın ən qabaqcıl rəsədxanası sayılırdı.

Əmir Teymurun büstü

Teymurilər sülaləsindən olan **Hüseyn Baykaranın** (1469–1506) hakimiyyəti dövründə Xorasan türk ədəbiyyatının inkişafında ən yüksək zirvəyə çatdığı bir bölgəyə çevrilmişdir. Mərkəzi Asiyanın tarixində əsas mədəni mərkəzlərdən biri olmuş paytaxt Heratda ən məşhur türk şairləri və alimləri yetişmişdir.

Məhəmməd Şeybani xanın əvvəlcə Səmərqəndi, sonra isə 1507-ci ildə Heratı ələ keçirməsi Teymurilər sülaləsinin tənəzzülünə səbəb olmuşdur. Bu sülalənin nümayəndəsi **Babur** Türküstanda uğur qazanmayıb Hindistana yollanmış və burada o, Böyük Moğol dövlətini yaratmışdır.

Teymurilər imperiyası türklərin Mərkəzi Asiyada yaratdığı ən böyük dövlətlərdən biri idi. O dövrdə Türküstan və Xorasan islam memarlığının çiçəklənməsi dövrünü yaşayırdı.

XV əsrin sonundan başlayaraq, Türküstan, Krım, Qazan və Azərbaycanda Çağatay türkcəsi yüksək bir mədəniyyət dili halına gəlmişdir. Din, elm və incəsənətin qoruyucusu olan Teymurilər Mavəraənnəhr və Xorasanda türk dilinin, türk incəsənəti və mədəniyyətinin fars mədəniyyəti basqısı altında yox olub getməsinin nəinki qarşısını almış, hətta hakim olmasını təmin etmişdir. Türk xalqlarının qiymətli ədəbi əsəri olan Yusif Balasaqunlunun «Qutadqu Bilik» («Səadət gətirən elm») əsərinin yenidən (Herat və Fərqanə nüsxələrinin) Teymurilər dövründə qədim türk (uyğur) və ərəb əlifbası ilə yazılması bu sülalənin türk milli kimliyinə nə dərəcədə önəm verdiklərini göstərir. Bu dövrdə türk ədəbiyyatı əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmiş, incəsənət, elm və ədəbiyyat ən parlaq zamanlarından birini yaşamışdır.

LAYİHƏ

Teymurdan sonra hökmdarlıq taxtına çıxmış oğulları və nəvələri də eyni şəkildə mədəni fəaliyyətlər göstərmişlər. Teymurun oğlu Şahrux, nəvəsi Uluqbəy və digər xələflərinin hakimiyyəti dövründə inkişaf edən incəsənət və elm dünyası həmin dövr türk tarixində xüsusi yer tutur. Teymurilərin hakimiyyəti zamanında Səmərqənd, Buxara, Şəhrisəbz, Yassı (Türküstan), Herat kimi şəhərlərdə dövrümüzə qədər gəlib çatmış onlarca heyrətamiz memarlıq abidəsi inşa edilmişdir.

Teymurilər sülaləsindən olan hökmdarlar arasında Uluqbəy elm və biliyə xüsusi əhəmiyyət verməsi ilə birlikdə, türk milli dəyərlərinə də sahib çıxmışdır. Onun zərb etdirdiyi pulların üzərində ərəb hərfləri ilə türkcə «Emir Timur Küreqan (damad) Himmetindin Uluq Bey Küreqan Sözüm» («Əmir Teymur Küreqan (*«küreqan»* – Teymur və onun nəsillərinin daşıdığı titul olub, hərfi mənada *xanın kürəkəni* deməkdir) nəslindən olan Uluqbəy Küreqanın sözü») cümləsi yazılmışdır. Məlum olduğu kimi, əvvəllər türk-müsəlman hökmdarlarının adından zərb olunan pulların üzərində yazılar, əsasən, ərəb və fars dillərində verilirdi. Uluqbəyin yazdığı «Tarih-i Erba Ulus» («Dörd ulusun tarixi») əsəri Çingiz xanın törəmələri tərəfindən idarə olunan dörd türk-monqol ulusunun tarixinə həsr olunub.

Uluqbəy adından zərb olunmuş pul. XV əsr. Səmərqənd, Özbəkistan

Uluqbəy rəsədxanası. XV əsr. Səmərqənd, Özbəkistan

LAYİHƏ

Uluqbəy rəsədxanasının alt hissəsi. XV əsr.
Səmərqənd, Özbəkistan

Teymurun dövlət anlayışı

Teymur öz dövlətini *Turan* və *Türküstan* adlandırırdı. Onun adı ilə bağlı olan «Tüzükat-ı Timuri» («Teymurun qanunları») əsərində belə bir ifadə var:

«Biz kim, Melik-i Turan, Emir-i Türküstanız. Biz kim, milletlerin en eskisi ve en büyüğü (olan) türkün baş halkasıyız».

(«Biz ki Turanın hökmdarı, Türküstanın əmiriyik. Biz ki millətlərin ən qədimi və ən böyüyü olan türkün baş halqasıyıq».)

Teymurun türkcə «Ulıtau Bitiği» («Uludağ kitabəsi»)

Teymur 1391-ci ildə Qızıl Ordu hökmdarı Toxtamış xana qarşı yürüş etmişdir. Bu tarixi hadisəni xatirələrdə əbədiləşdirmək üçün o, Ulıtau (Uludağ) dağlarında abidə olaraq daş üzərinə qədim türk (uyğur) yazısı ilə bir neçə cümlə həkk etdirmişdir.

Bu abidə Sankt-Peterburqda Ermitaj muzeyində saxlanılır. Kitabədə yer alan ifadələrin orijinal halı və bugünkü türkcəyə tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

LAYİHƏ

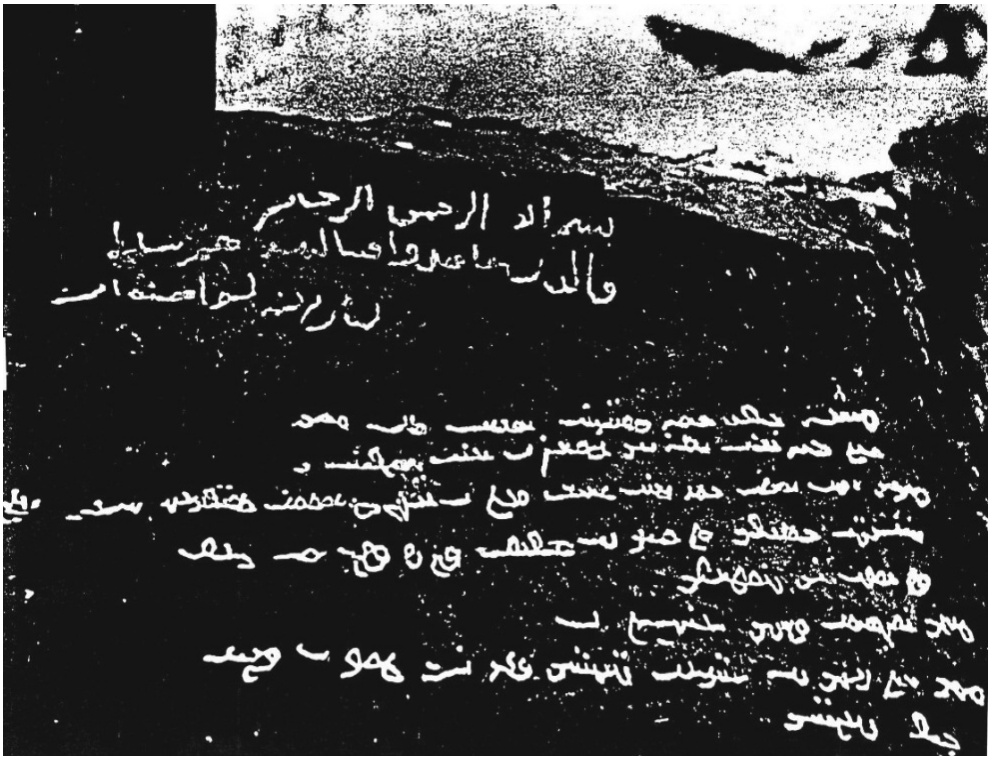

Teymurun Ulıtaudakı türkcə kitabəsi (1391),
Ulıtau, Qazaxıstan

«Tarih yeti yüz toqsan üçte qoy yılı yaznıŋ ara ay Turannıŋ sultanı Temir-beg üç yüz miŋ çerig bile ismi üçün Toqtamış xan Bulgar xanığa yorıdı. Bu yerge yetip belgü bolsun tep bu tobanı qopardı. Teŋri nisfat bergey inşa-Allah. Teŋri el kişige rahmet qılgay bizni dua bile yad qılgay».

(«Yeddi yüz doxsan üç qoyun ilinin yazının orta (aprel) ayında Turanın sultanı Teymur bəy üç yüz min əsgəri ilə şöhrəti artsın deyə Toxtamış xana, Bulqar xanlığına yürüş etdi. Bura çatınca, məndən sonraya bir iz qalsın deyə, xatirə olaraq bir abidə qoydurdu. İnşallah, Tanrı nəsib etsin, Tanrı hər kəsə rəhmət etsin, bizi də dua ilə xatırlasın»).

Sərtqaya O.F. «Teymur bəyin Toxtamış xana hicri 793-cü ildə (milad 1391-ci il) etmiş olduğu yürüşünün ərəb və uyğur hərfli kitabələri» (Qarsaqbəy kitabəsi). İstanbul, 2007, səh. 36–37

Sodikov K. «İlk və orta əsrlərdə türk sənədləri». Daşkənd, 2016, səh. 143

LAYİHƏ

TEYMURİLƏR DÖVRÜNDƏ SOSİAL, İQTİSADİ VƏ MƏDƏNİ HƏYAT

Teymurilər dövlətinin sərhədləri çox geniş olduğundan ölkə torpaqlarında əsas türk əhalisindən əlavə, həm də müxtəlif etnik qrupa və dinə mənsub olan xalqlar yaşamışdır. Bu dövrdə fars və türk dili Teymurilərin əsas yazışma dilləri olaraq istifadə olunmuşdur. Tarixi əsərlər daha çox farsca yazılsa da, fərman və əmrlərin qədim uyğur əlifbası ilə türk dilində yazılmasına diqqət yetirilmişdir. Ərəb dili isə daha çox elmi və dini sahələrdə istifadə olunmağa davam etmişdir.

Xoca Əhməd Yəsəvi türbəsi.
Türküstan, Qazaxıstan

Teymur Səmərqəndi imperiyanın paytaxtı etdikdən sonra orada möhtəşəm memarlıq abidələri tikdirmiş, hərbi yürüşlərdə ələ keçirdiyi ərəb, fars ölkələri, Hindistan və başqa bölgələrdən Səmərqəndə çoxlu sayda memar, sənət adamları və alimlər gətirtmişdir. Bundan əlavə, onun Qara dənizin şimalına etdiyi yürüş zamanı Avropa xalqlarının nümayəndələri də Mavəraənnəhrə gətirilmişdir.

Teymurilər dövlətinin iqtisadi həyatında oturaq mədəniyyət üstünlük təşkil etmişdir. Bu dövrdə də əvvəlki türk-monqol dövlətlərində olduğu kimi, İpək yolu xətlərinin böyük bir qisminin Teymurilərin nəzarəti altında olması beynəlxalq iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafını təmin etmişdir.

LAYİHƏ

Uluqbəy dövrünə aid mədrəsə.
Səmərqənd, Özbəkistan

Registan kompleksi. Teymurilər və Şeybanilər dövrü.
Səmərqənd, Özbəkistan

LAYİHƏ

Teymurilər dövründə Səmərqənd, Buxara, Yassı (Türküstan), Bəlx, Herat, Kabil, Səbzivar, Şiraz şəhərləri ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdir. Bu şəhərlərdə Teymurilərin hökmdarları tərəfindən onlarla mədrəsə, məscid, xəstəxana, hamam, körpü, yol və başqa memarlıq tikililəri inşa edilmişdir.

Xüsusilə bu, öz dövrünün qabaqcıl elm və mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilmiş Səmərqənd və Buxara şəhərlərinə aiddir. Bu şəhərlərin inkişafı, öz növbəsində, türk-müsəlman mədəniyyətinin dünyada tanınmasına səbəb olmuşdur.

Əhalisinin əksər hissəsi köçəri həyat tərzi sürən Türküstan şəhərlərinin inkişafına Teymurilər böyük əhəmiyyət vermişdir. Onlar su kanalları çəkərək əkinçiliyi inkişaf etdirmişdilər. Teymurilər ticarət yollarında yerləşən böyük şəhərləri qovşaq məntəqələrinə çevirmiş, çoxlu sayda kitabxana və mədrəsələr tikdirmişdilər. Bu baxımdan XIV–XV əsrlər Səmərqəndin qızıl dövrü kimi tarixə düşmüşdür. Teymurilər dövründə Türküstan dünya sivilizasiyasının önəmli mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir və bu, Teymurilər dövlətində yaşayan müxtəlif xalqların qarşılıqlı təsiri sayəsində mümkün olmuşdur.

Əlişir Nəvai

XV əsrin ikinci yarısında yaşayan və mədəniyyət tarixində parlaq iz qoymuş böyük türk şairi Əlişir Nəvai (1441–1501) türk dili və poeziyasının inkişafında mühüm yer tutur.

Nəvai «Muhakemet-ül-Lüğateyn» («İki dilin mühakiməsi») adlı əsərində türk və fars dillərini müqayisə edərək türk dilinin fars dilindən daha üstün olduğunu söyləmişdir.

Əlişir Nəvainin «Lisanut-Tayr» («Quşların dili») əsərindən bir parça:

«Türk nazmıda çü men tartıb aalem,
Eyledim ol memleketni yek-kalem.
Dehr ara Şeh çü Türk vakıdur,
İl ara Türk lafzı şayidür».
(Türk şeirində mən bayraq açıb,
O məmləkətləri tək qələm eylədim.
Dünyada padşahlar türkdür,
Ölkələrdə türk dili məşhurdur.)

LAYIHƏ

Fərhad və Şirin dastanından bir parça:

«Eger bir kavm, ger yüz, yoksa mingdür,
Muayyen Türk ulusu hud, meningdür.
Alıp men taht-i fermanımga asan,
Çerig çekmey Hıtadan ta Horasan.
Horasan dimegil, Şiraz u Tebriz,
Ki kılmışdur neyi-i kilkim şeker-riz.
Köngül bermiş sözüme Türk, can hem,
Ne yalguz Türk, belkim Türkman hem».

(«Əgər bir, yüz və ya min qövm olsa belə, bütün Türk ulusu mənimdir. Ordu cəlb etmədən Çindən ta Xorasana qədər olan türk ölkələrini qələmimlə qazanmışam və onlar mənim fərmanımdadırlar. Sadəcə Xorasan deyil, bəlkə də Şiraz və Təbriz əlimə keçmişdir ki, qamış qələm şəkər töküləcək vəziyyətdədir. Sözlərimə Təbriz (Azərbaycan türkləri) daxil olmaqla, bütün türklər könül vermişlər. Sadəcə buranın türkləri deyil, İraq və Anadolunun türkləri də məni dinləmişlər»).

Dadaboyev H., Həmidov Z., Holmanova Z. «Özbək ədəbi dili tarixi». Daşkənd, 2007, səh. 76

5. QARAQOYUNLU DÖVLƏTİ

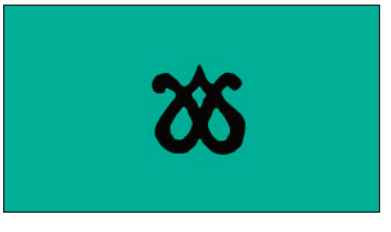

XIV–XV əsrlərdə hakimlik edən bu sülalənin əsasını Yivə oğuz-türk tayfasından olan **Bayram Xoca** qoymuşdur. Mərkəzi Azərbaycanda yerləşən bu dövlətin mövcud olduğu dövrdə İran, İraq və Cənubi Qafqazda türk əhalisinin sayı artmışdı.

Qaraqoyunlu tayfası 1284–1292-ci illərdə Türküstandan Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarlarındakı münbit vadilərə qədər uzanan geniş ərazilərdə yerləşmişdir. Qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan Baharlı tayfasının başçısı Bayram Xoca türk-monqol əsilli Cəlairilərin hakimiyyəti altında olarkən öz hakimliyini yaratmışdır. Onun qardaşı **Murad Xoca** isə Cəlairilərin Mosuldakı canişini idi. 1365-ci ildən 1382-ci ilədək onlar Cəlairilər dövlətinin tabeliyində olmuşdular. Bayram Xocanın ölümündən sonra, 1382-ci ildə onu oğlu **Qara Məhəmməd** əvəz etmişdir. O, Cəlairilər hakimiyyətinə sadiq qalaraq atasının əvvəllər idarə etdiyi bəylik və əraziləri əlində saxlamışdır.

LAYİHƏ

Qara Məhəmmədin ölümündən sonra hakimiyyətə **Qara Yusif** (1389–1420) gəldi. 1400-cü ildə Qara Yusif Cəlairilərin tərəfində çıxış etsə də, Teymurilər onu məğlub etdikdən sonra Osmanlı dövlətinə sığınmışdır. Teymurun ölümündən sonra Qara Yusif Təbrizi və Azərbaycanı tutaraq Ağqoyunlu hakimi Qara Yuluq Osmanın üzərində qələbə çalmışdır. Təbrizi paytaxt seçərək hökmdarlığını elan etməsi onun Cəlairilərlə münasibətinin pozulmasına səbəb olmuşdur. 1410-cu ildə Qara Yusif Cəlairilər hökmdarını məğlub edərək Bağdadı ələ keçirmişdir.

Qaraqoyunlular Teymurilər hökmdarı **Şahrux** tərəfindən məğlubiyyətə uğradılmışdır. Şahrux geri döndükdən sonra **Qara İsgəndər** (1420–1436) güclənməyə başlamışdır. O, Ağqoyunlu hökmdarı Qara Yuluq Osman üzərində qələbə çaldıqdan sonra öz hakimiyyətini Şərqi Anadolu üzərində bərqərar etmişdir. 1435–1436-cı illərdə Şahrux Qara İsgəndərə qarşı yürüş təşkil edərək taxt-tacı onun əlindən almış, əvəzinə isə ona sadiq olan **Cahan şahı** Təbrizə canişin təyin etmişdir.

Qaraqoyunlu dövləti

LAYİHƏ

Cahan şahın hakimiyyəti dövründə Gürcüstan, İsfahan, Fars və Kirman tutulmuşdur. 1458-ci ildə Heratı ələ keçirməklə (yalnız beş ay müddətinə) Cahan şah böyük əraziləri öz nəzarəti altına almışdır.

Qaraqoyunlu dövlətinin varlığına 1468-ci ildə Ağqoyunlu Həsən bəy (Uzun Həsən) tərəfindən son qoyulmuşdur.

Qaraqoyunlu dövründə Vanda Ulu Cami (Böyük məscid), İsfahanda Cümə məscidi, həmçinin Təbrizdə Göy məscid və mədrəsə inşa edilmişdir.

Osmanlı hökmdarı Fateh Sultan Mehmetin Qaraqoyunlu Cahan şaha «Əziz atam Cahan şah» sözləri ilə başlayan məktubunda deyilir: «Osmanlı dövləti tərəfindən edilən fəthlər Azərbaycan tərəfindən edilən fəthlər kimi qiymətləndirilməlidir. Bizim tərəfin fəthi sizin tərəfin fəthi deməkdir və ya əksinə».

Firidun bəy. «Münşeat». I c., səh. 223–224

6. AĞQOYUNLU DÖVLƏTİ

Oğuz türklərinin Bayandurlu boyuna mənsub olan Ağqoyunlu sülaləsinin əsasını XIV–XV əsrlərdə **Qara Yuluq Osman bəy** qoymuşdur.

Qaraqoyunlularla qohum tayfadan olan Ağqoyunluların başçısı Qara Yuluq Osman məmlük sultanına xidmət etmiş, sonra 1400-cü ildə Teymur Anadoluya hücum etdiyi zaman ona dəstək vermişdir. Bu dəstəyinə qarşılıq olaraq o, Malatyanı, 1402-ci ildə Ankara döyüşündəki dəstəyinə görə isə Diyarbəkir bölgəsini almışdır. 1403-cü ildə Qara Yuluq Osman özünü Diyarbəkirin hakimi elan etmişdir. O, 1435-ci ildə Qaraqoyunlularla döyüşdə həlak olmuşdur.

Osman bəyin ölümündən sonra oğulları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlamış və Ağqoyunlular öz keçmiş qüdrətini itirmişdir. 1453-cü ildə onun nəvəsi **Həsən bəy** (1453–1478) Diyarbəkiri ələ keçirərək hakimiyyət uğrunda gedən mübarizələrə son qoymuşdur.

1468-ci ildə Həsən bəy Qaraqoyunlu sülaləsini məğlubiyyətə uğratmış və paytaxtı Diyarbəkirdən Təbrizə köçürtmüşdür. Bu dövrdə Ağqoyunlu dövlətinin ərazisi şərqdə Xorasandan qərbdə Fərat çayına, şimalda Qafqazdan cənubda Ərəbistan dənizinə qədər uzanırdı. Fateh Sultan Mehmetin Trabzonu fəth etməsi Osmanlılar ilə Ağqoyunlular arasında müharibələrə səbəb olmuşdur. Bu məğlubiyyətdən sonra Ağqoyunlu dövləti öz siyasi və hərbi nüfuzunu xeyli dərəcədə itirmişdir. Bununla belə, 1474–1477-ci illərdə Həsən padşah

LAYİHƏ

Ağqoyunlu dövləti

Gürcüstana hücum etmiş, gürcü çarı ilə müqavilə bağlamışdır. Müqaviləyə əsasən, Şərqi Gürcüstan, Tiflis də daxil olmaqla, Ağqoyunluların hakimiyyəti altına keçmişdir. 1478-ci ildə Həsən padşahın ölümündən sonra onun oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlamış və bu, Ağqoyunlu dövlətinin tamamilə zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. 1503-cü ildə Ağqoyunlu dövləti başqa bir türk hökmdarı Şah İsmayıl Səfəvi tərəfindən tamamilə süqut etdirilmişdir.

«Həsən padşah qanunları» kimi tanınan Uzun Həsən qanunlarının Osmanlı dövləti və Səfəvi dövləti tərəfindən də tətbiq olunduğu məlumdur. Dövlətdəki maliyyə vəziyyəti ilə bağlı qaydaları göstərən bu qanunların xalqın lehinə olan maddələri əhatə etdiyi qeyd edilməkdədir.

LAYİHƏ

İmadəddin Nəsimi

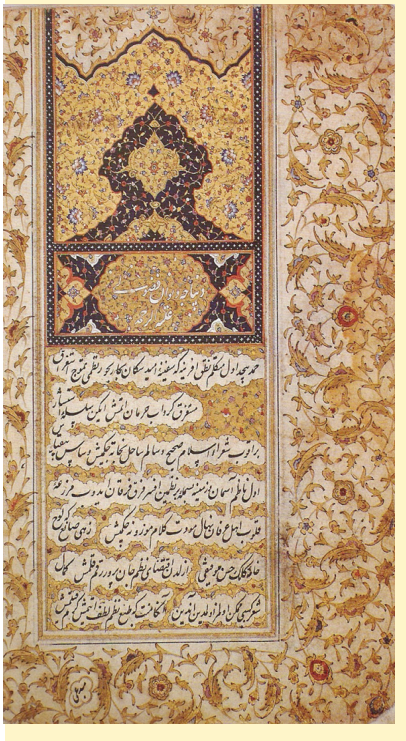

Nəsimi (1369–1417) Azərbaycan türkcəsi, fars və ərəb dillərində şeirlər yazan şair və mütəfəkkirdir. Onun doğulduğu yer haqqında müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Bu yerlər arasında Bursa, Diyarbəkir, Bağdad, Təbriz, Bakı, Şamaxı şəhərlərinin adları çəkilir, ancaq Nəsiminin Azərbaycanın Şamaxı şəhərində doğulduğuna dair fikirlər daha çox yayılmışdır. Öz azad düşüncələri ilə Nəsimi Azərbaycan, Yaxın Şərq, Anadolu, Mərkəzi Asiya şair və mütəfəkkirlərinə güclü təsir göstərmişdir. Onun özünün də böyük türk mütəfəkkiri Hacı Bektaşi Vəlidən təsirləndiyi bildirilir. Məşhur şair və dövlət xadimi Əlişir Nəvainin Nəsimi haqqında təriflər söyləməsi, həm də onun böyük türkmən şairi və mütəfəkkiri Məhtimqulunun şeirlərinə mövzu olması Nəsiminin Mərkəzi Asiya türk dünyasında önəmli bir insan olduğunu sübut edir.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. Nəyə görə Misir məmlükləri Volqa–Ural və Mərkəzi Asiya bölgələri ilə dostluq münasibətləri saxlamağa çalışırdılar?
2. Osmanlı dövlətinin uğurlu idarəçilik göstəriciləri nələrdir?
3. İstanbulun fəthinin türk və dünya tarixi baxımından əhəmiyyəti nədir?
4. Teymurilər dövründə Səmərqənd, Buxara, Herat və Yassı (Türküstan) şəhərlərində hansı memarlıq abidələri inşa edilmişdir?
5. Elm və mədəniyyətin inkişafı üçün Uluqbəy nə etmişdi?
6. Əlişir Nəvai türk mədəniyyətinin inkişafına hansı töhfələri vermişdi?
7. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin yerləşdiyi ərazilər haqqında danışın.

LAYİHƏ

VII BÖLMƏ

TÜRK DÜNYASININ ORTAQ MƏNƏVİ VƏ MƏDƏNİ İRSİ

ƏSAS MÖVZULAR

- Ortaq dastanlar
- Ortaq mənəvi dəyərlər
- Ortaq maddi mədəniyyət
- Ortaq milli oyunlar

Qarabağ xalçası. Azərbaycan

Nə

Türk xalqları sadəcə ortaq tarixə deyil, başqa sahələrdə də müştərək dəyərlərə sahibdirlər. Türklərin maddi və mənəvi baxımdan ortaqlığı şifahi və yazılı ədəbiyyatlarında və mədəniyyətlərinin özünəməxsusluqlarında da əks olunmuşdur. Türklərin adət-ənənə, milli bayram, dini inanc, dünyagörüşü, geyim və oyunlarında bir çox ortaq elementlər mövcuddur.

1. TÜRK XALQLARININ ORTAQ DASTANLARI

Oğuz xaqan

«Oğuz xaqan», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Alpamış», «Koroğlu», «Manas», «Törəyiş» və **«Köç»** Türk dünyasının ortaq qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Bunlardan «Oğuz xaqan» dastanı bütün Türk dünyasında tanınır. Belə ki, bu dastan Mərkəzi Asiya, Azərbaycan və Anadolu türkləri arasında məşhurdur. Bunu orta əsrlərə aid yazılı mənbələr, həmçinin həmin bölgələrdə bu dastanın yazılı və şifahi hissələrinin mövcud olması sübut edir. «Dədə Qorqud» dastanında Oğuz türklərinin yaşantılarından, qəhrəmanlıqlarından bəhs olunur. «Manas» dastanı qırğız türklərinə aid olub, dünyanın ən uzun dastanıdır. *Alpamış* ifadəsi Anadolu və Qafqaz türklərində *Alp-Bamsı*, İdil-Ural bölgəsində *Alpamşa*, qazax, noqay və qaraqalpaqlarda *Alpamıs*, özbəklərdə *Alpamış*, Altay türklərində *Alp-Manqaş*, yaxud *Alp-Mamış* olaraq milli qəhrəman kimi qiymətləndirilir. Anadoluda və Qafqazda

Dədə Qorqud. Naxçıvan, Azərbaycan

LAYİHƏ

Koroğlu, Mərkəzi Asiyada *Göroğlu* kimi tanınan «Koroğlu» dastanı ortaq dəyərlərimizdən biridir. Türk dastanlarındakı Manas və Koroğlu kimi qəhrəmanların türk tayfalarını bir araya toplayaraq düşmənlərə qarşı mübarizə apardıqları əsrlərdən bəri ozanlar və aşıqlar tərəfindən söylənilir.

Söz ustası və ədalət simvolu olan **Nəsrəddin Xoca** Mərkəzi Asiyadan Anadoluya qədər uzanan böyük ərazidə məskunlaşan türk xalqları arasında çox sevilir. O, Azərbaycanda *Molla Nəsrəddin*, Mərkəzi Asiyada *Xoca Nesriddin efendi/apendi*, yaxud *Koja Nasır* adı ilə tanınır.

Türk dünyasının ortaq xarakterlərindən biri də *Keloğlandır*. O, Mərkəzi Asiyada *Tazşa-bala* kimi məşhurdur.

Koroğlu.
Bakı, Azərbaycan

Molla Nəsrəddin lətifəsi

Ye, çuxam, ye

Molla Nəsrəddin.
XVII əsr. Miniatür

Günlərin birində Molla Nəsrəddin bir məclisə gedir. Əyin-başına o qədər də fikir verməyən və gündəlik geyimlərindən birini geyinib həmin məclisə gedən Mollaya heç kim diqqət yetirmir, sanki yoxmuş kimi davranırlar. Molla məclisi yarımçıq tərk edir, evə gedib çox bahalı geyim geyinir və yenidən məclisə qayıdır. Bir az əvvəl Mollaya salam verməyənlər indi təzim edərək onu məclisin baş tərəfində əyləşdirirlər. Süfrəyə düzülən naz-nemətdən onun qabağına gətirirlər. Bu zaman Molla yeməklərdən əlinə götürür və çuxasına baxaraq deyir: «Ye, çuxam, ye». Bunu görən insanlar: «Ay Molla, bu nə deməkdir, çuxa da yemək yeyərmi?» – deyə sual verirlər.

Molla deyir: «Məclisə ilk gəldiyimdə əynimdəki libasıma görə mənə verilən qiyməti görüb evə qayıtdım. Bu bahalı geyimləri geyinib təkrar bura gəldim və tamam başqa bir səhnə ilə qarşılaşdım. Anladım ki, məclisdə mənə deyil, əynimdəki çuxaya qiymət verildi. Ona görə də mən çuxama müraciət edərək yeməkləri onun yeməsini istədim. Buradakı hörməti mən yox, çuxam gördü, yeməyi də qoy o yesin».

LAYİHƏ

«Oğuz xaqan» dastanı

«Oğuz xaqan» dastanı Hun dövründən məlum olan bir dastandır. X əsrdə yazı halına salınmasına baxmayaraq, bu dastan türk tayfaları tərəfindən qədim zamanlardan bəri rəvayət edilmişdir. «Oğuz xaqan» dastanı əfsanə və rəvayətlər, əsatir və nağıllardan ibarət böyük bir əsərdir. Bu dastanda Oğuz xanın türk tayfalarının birləşməsi uğrunda apardığı mübarizədən danışılır. Əsərdə türklərin yaşadığı yer adları, onların nəsilləri, türk dövlətçilik ənənələri və qədim türk inancları haqqında məlumatlar tapmaq mümkündür. «Oğuz xaqan» dastanında Oğuz, Ulu Türk, Qarluq bəy, Dəmirçi Halaç, Kanqlı, Ulu Ordu, Qıpçaq bəy kimi qəhrəmanların obrazları təsvir olunub. Oğuz xaqanın övladlarının adlarının Günxan, Ayxan, Ulduzxan, Göyxan, Dağxan, Dənizxan olması türklərin cahan hakimiyyətinin bir nümunəsidir. Aşağıda dastana aid verilmiş parçadan göründüyü kimi, Oğuz xaqan öz dövlətini oğulları arasında bölüşdürərək onların üzərinə müxtəlif vəzifələr qoymuşdu.

«Bir gün Oğuz xaqan böyük toy məclisi təşkil edir. Çoxlu adam çağırıb qonaqlıq verir, sonra da öz bəylərinə və camaata belə buyurur:

«Ben sizlere oldum Kağan!
Alalım yay ile kalkan.
Nişan olsun bize buyan,
Bozkurt olsun bize uran,
Demir kargı olsun orman,
Av yerinde yürüsün kulan,
Daha deniz, daha müren,
Güneş bayrak, gök kurıkan».
(«Mən sizlərə oldum Xaqan!
Götürək yay ilə qalxan.
Hədəfimiz rifah və xoşbəxtlik olsun,
Bozqurd döyüşə çağırışımız olsun,
Dəmir mizraq meşəmiz olsun,

LAYİHƏ

Ov etdiyimiz yerlərdə vəhşi atlar gəzsin,
Yurdumuz dəniz və çaylarla əhatə olunsun,
Günəş bayrağımız, səma çadırımız olsun».)

Oğuz xaqan bu sözləri deyərək dünyanın dörd bir tərəfinə elçilər göndərib bütün hökmdarların ona tabe olmasını tələb edir. O öz fərmanlarında yazırdı: «Mən türklərin xaqanıyam, dünyanın dörd bir tərəfinə hakim olmalıyam. Sizlərin məndən asılı olmağınızı istəyirəm. Kim mənim əmrimə baş əysə, hədiyyələrini qəbul edər, onu özümə dost sayaram. Kim mənə boyun əyməzsə, üzərinə ordu göndərərəm».

Oğuz xan böyük toy məclisi quraraq oğulları arasında vəzifə bölgüsü aparır: Böyük oğulları «Boz Oxlar» (Günxan, Ayxan, Ulduzxan) arasında dövləti bölüşdürür. Kiçik oğulları «Üç Oxlar»a (Göyxan, Dağxan, Dənizxan) isə deyir: «Sizlər də «Boz Oxlar»ın himayəsi altında bəyliklər yaradın». (Uyğunlaşdırılmışdır.)

«Manas» dastanı

«Manas» dastanı qırğız xalqının qəhrəmanlıq dastanıdır. Dastanda xalqın öz azadlığı, birliyi, xilası uğrunda mübarizə aparmasının vacibliyi vurğulanır. Bu eposda təbii şəkildə qırğız şifahi ədəbiyyatının zənginliyi, onun müxtəlif janrları ifadə

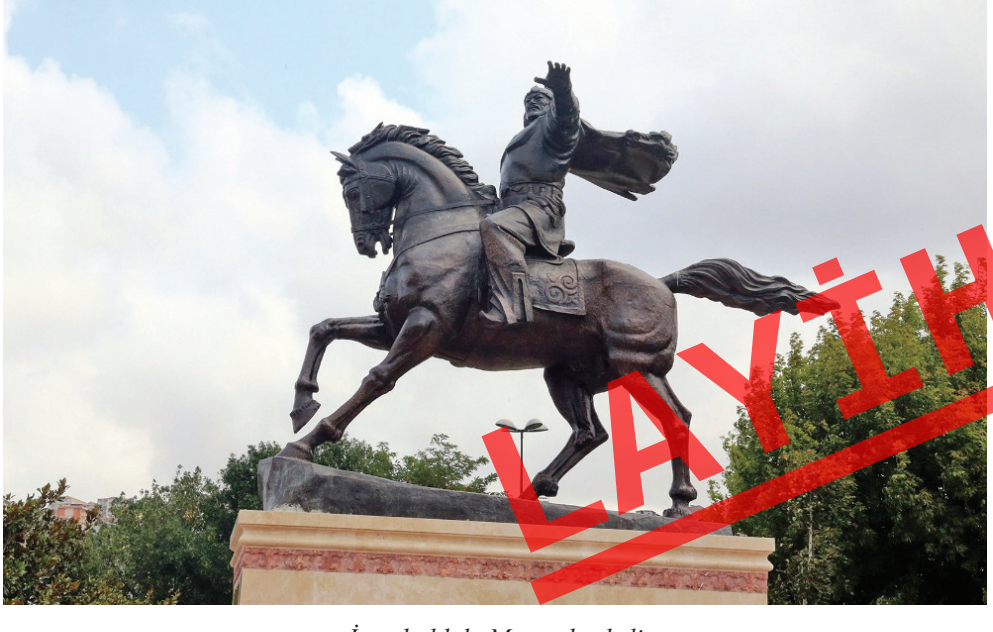

İstanbuldakı Manas heykəli

LAYİHƏ

olunub. «Manas» dastanı «Manas», «Semetey» və «Seytek» adlanan üç bölmədən ibarətdir. Bu bölmələrdə qırğız xalqının xarici düşmənlərə qarşı apardığı mübarizələrlə birlikdə, ölkə içərisindəki anlaşılmazlıqlar, adət-ənənələr, gündəlik həyatın xüsusiyyətləri ilə bağlı məlumatlar verilir. «Manas» dastanında qırğız xalqının yaşadığı müxtəlif dövrlərlə bərabər, qədim türk adət-ənənə və inanclarının izlərini də tapmaq mümkündür. Dastanın baş qəhrəmanı Manas Batır qəhrəmanlıq, şücaət, mərdlik və vətənsevərlik mücəssəməsidir. «Manas» dastanının 70-dən çox variantı yazılmışdır. Bu dastan dünyanın ən uzun dastanı olaraq «Ginnesin rekordlar kitabı»na düşmüşdür. 2013-cü ildə Bakı şəhərində Azərbaycanın təklifi ilə «Manas» eposu UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil olunub.

2. TÜRK XALQLARININ ORTAQ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİ

Türk xalqlarını birləşdirən daha bir xüsusiyyət onların tarixi adət və ənənələrə bağlı olan milli bayramlarının ortaq olmasıdır. Bunlar «Novruz» bayramı, on iki heyvanla bağlı olan türk təqvimi, xalq rəqsləri, oyunlar və başqalarıdır.

Novruz bayramı

Bu bayram Şərqi Türküstandan Balkanlara qədər bir çox bölgədə «Novruz», «Nevruz», «Növrüz», «Nauruz», «Nooruz» kimi adlarla məlumdur. Ən qədim bahar bayramlarından biri olan Novruz bayramı hər il martın 21-dən başlayaraq bir neçə gün keçirilir. Bu bayram Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Əfqanıstan, İran və Tacikistanla bərabər, Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşıstan və Şimali Qafqazda ənənəvi olaraq ilin başlanğıcı və baharın gəlişi kimi qeyd olunur. Novruz bayramı günlərində ləziz milli xörəklər bişirilir, qonaqlar qəbul edilir, ənənəvi oyunlar və yarışlar keçirilir.

AYİHE

NOVRUZ BAYRAMININ KEÇİRİLMƏSİ

Azərbaycan

Qazaxıstan

Nümunə

Özbəkistan

Qırğızıstan

LAYİHƏ

Türkmənistan

Tatarıstan

Nümunə

Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğat-it-türk» əsərində Novruz bayramı ilə bağlı dördmisralıq şeir vardır. Bu şeirdə təbiətin ilin əvvəlində oyanmasından bəhs olunur.

Türlü çiçek saçıldı,
Güllü kilim yayıldı,
Alem cennetsi oldu,
Artıq dönmez soğuklar.
(Əlvan çiçək saçıldı,
Güllü kilim yayıldı,
Aləm cənnətə döndü,
Artıq dönməz soyuqlar.)

Azərbaycan şairi Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» şeirində Novruz bayramı belə təsvir olunub:

Bayram yeli çardaxları yıxanda,
Novruzgülü, qar çiçəyi çıxanda,
Ağ buludlar köynəklərin sıxanda
Bizdən də bir yad eləyən sağ olsun,
Dərdlərimiz qoy dikəlsin, dağ olsun.

Qazax şairi Mukaqali Makatayevin «Naurız duman» şeirindən bir parça:

Novruz ayı gələndə
Şənlik olur burada.
Verilir bayram payı
Səfərçi oğlanlara
Novruz ayı gələndə.

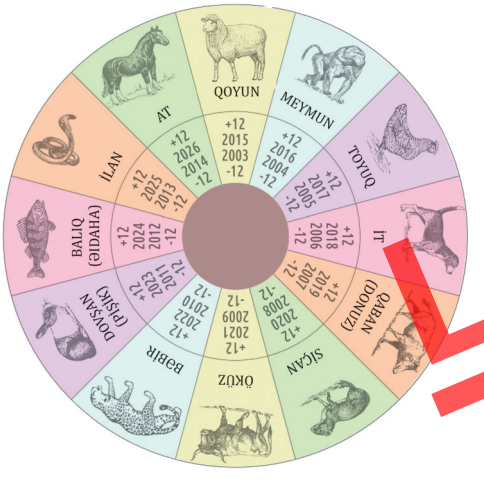

On iki heyvanla bağlı olan türk təqvimi

Hunlar dövründən etibarən istifadə olunan bu təqvim Göytürk kitabələri və qədim uyğur sənədlərində qeyd olunmuşdur.

LAYİHƏ

«Kül tegin kon yılka yeti yegirmeke uçdı
Tokuzınç ay yeti otuzka yog ertürtümiz
Barkın bedizin bitig taşın biçin yılka yetinç ay yeti otuzka kop alkdımız».
(«Kül tigin qoyun ilinin on yeddinci günündə dünyasını dəyişdi. Doqquzuncu ayın iyirmi yeddinci günündə yas mərasimi keçirdik. Onun türbəsini, rəsmini, kitabə daşını meymun ilinin yeddinci ayının iyirmi yeddinci günündə tamamladıq»).

User H.Ş. «Göytürk və Ötükən Uyğur xaqanlığı kitabələri. Söz varlığı incələməsi». Konya, 2009, səh. 451–452

Mahmud Kaşğarlının məşhur əsərində də öz əksini tapmış bu türk təqvimi Mərkəzi Asiya, Sibir, İdil-Ural və Qafqaz türklərində geniş istifadə olunur. Mahmud Kaşğarlının əsərində on iki heyvanla bağlı təqvimdən aşağıdakı kimi bəhs olunur:

Türk xaqanlarından biri bir neçə il öncə baş vermiş müharibə ilə maraqlanır, lakin müharibənin olduğu ili yada sala bilmirlər və çaşıb qalırlar. Xaqan yığıncaq çağırıb deyir: «Biz bu tarix haqqında necə yanıldıqsa, bizdən sonra gələcək nəsillər də belə yanılacaqlar. İndi biz on iki ayı və on iki bürcü nəzərə alaraq on iki ilə ad verək ki, bu illərin dəyişməsi ilə tarix hesablansın və əbədi bir xatirə olsun». Xalq xaqanın bu təklifini qəbul edir.

Beləliklə, xaqan ova çıxır və əmr edir ki, vəhşi heyvanları böyük bir çay olan İli çayına tərəf qovsunlar. Camaat heyvanları çaya tərəf qovur. Bu heyvanların bir hissəsi suya atılır və onlardan on ikisi çayı keçir. Hər çayı keçən heyvanın adı bir ilə ad olaraq verilir. Heyvanlardan birincisi siçan olur. İlk olaraq suyu keçən heyvan olduğu üçün birinci il siçanın adı ilə bağlı olaraq «siçan ili» adlandırılır. Bundan sonra suyu keçən heyvanların adları ardıcıl olaraq növbəti illərə verilir:

Ud yılı (öküz və ya inək ili)
Pars yılı (pələng və ya bəbir ili)
Tavışgan yılı (dovşan ili)
Nek yılı (əjdaha və ya timsah ili)
Yılan yılı (ilan ili)
Yund yılı (at ili)
Koy yılı (qoyun ili)
Biçin yılı (meymun ili)
Takagu yılı (xoruz və ya toyuq ili)

LAYİHƏ

İt yılı (it ili)
Tonquz yılı (qaban və ya donuz ili)

İl sayı qaban ilinə çatdıqdan sonra yenidən siçan ilindən başlayır.

Kaşğarlı Mahmud. «Divanü lüğat-it-türk». Ankara, TDK, 2014, səh. 149

Aşağıda on iki heyvanla bağlı təqvim haqqında qazax nağılı verilmişdir:

Təqvimdə birinci olmaq istəyən heyvanlar haqqında nağıl

Qədim zamanlarda heyvanlar təqvimdə birinci olmaq üçün öz aralarında mübahisə etməyə başlayırlar.

At deyir:

– Mən uzaqları yaxın edə bilirəm. Mənim gücümdən faydalanır, südümdən içir, hətta tükümdən sap kimi istifadə edirlər. İnsanlara məndən çox xeyir verən heyvan yoxdur. Ona görə də təqvimdə birinci mən olmalıyam.

Dəvə deyir:

– Sən insanların işini görürsən, yediyin saman üçün onlara kölə olursan. Mən isə sənin daşıya bilmədiyin ağır yükləri daşıyır və aylarla uzaq məsafələrə gedə bilirəm. Ac olduqda arpa, buğda istəmirəm. Nə tapıramsa, onu yeyirəm. Su tapanda içirəm, tapmayanda səhrada onsuz keçinirəm. Təqvimdə birinci olmağa mən layiqəm.

İnək (və ya öküz) deyir:

– İnsan tarlada əkin əkirsə, məndən istifadə edir, südümü içir və ondan yağ düzəldir. Ona görə də təqvimdə birinci mən olmalıyam.

Qoyun deyir:

– Əgər mən olmasaydım, qazaxlar öz alaçıqlarını nə ilə örtərdilər? Onlar mənim yunumdan keçə düzəldir, paltar tikir, ip və sap əyirirlər. Məndən faydalısı yoxdur.

İt deyir:

– Mən olmasaydım, bir çoxunuz ya oğurlanar, ya da qurd-quşa yem olardınız. Mən hamınızın qoruqçunuzam, düşmən görəndə hürür, sahibimə xəbər verirəm.

Xoruz deyir:

– Mən olmasaydım, insanlar tezdən yuxudan dura bilməz, yatıb qalardılar. Mən onlara səhərin açılmasını bildirirəm. Axşam düşəndə isə yatmaq vaxtının gəldiyini xəbər verirəm.

LAYİHƏ

Onları dinləyən siçan nə deyəcəyini bilmir. O, bir hiylə düşünüb deyir:

– Bu mübahisədən bir şey çıxmaz. Gəlin günəşin çıxmasını gözləyək, kim onu birinci görsə, qoy o da təqvimdə birinci olsun.

Hamı fikrə gedir. Dəvə öz hündür boyuna güvənərək fikirləşir: «Kim məndən tez görə bilər ki?!» Sonra siçanın sözlərini dəstəkləyir. Bir müddət keçəndən sonra siçan dəvənin belinə çıxıb onun hörgücündə oturur. Heyvanlar bir-biri ilə ilk kimin günəşi görə biləcəyi haqqında mübahisə edərkən hamıdan yüksəkdə oturan siçanı görəndə dərhal susurlar.

Beləliklə, günəşin çıxmasını birinci siçan görüb xəbər verir və təqvimdə birinci olur. Öz hündür boyuna arxalanan dəvənin isə ümidləri boşa çıxır.

Qazax nağılları. Almatı, 1962, II c., səh. 190–191

Xalq rəqsləri

Türk xalqlarının yaşadığı hər bölgənin özünəməxsus musiqisi və rəqsləri var. Xalq rəqsləri sahəsində ortaq xüsusiyyətlər qorunmaqla bərabər, Qafqaz, Yaxın Şərq, Anadolu, Balkanlar, Krım, Mərkəzi Asiya, Volqa-Ural və Sibir kimi bölgələrin hər birinin özünəməxsus üslubu formalaşmışdır. Bölgəyə görə türk xalqlarının musiqi və rəqslərində həm oxşarlıq, həm də fərqliliklər var. Bununla belə, bir-biriləri ilə həmsərhəd olan bölgələrin mədəni dəyərləri tədricən bir-birinə keçərək vahid ənənələr zənciri yaratmışdır.

Türk xalqlarında xalq rəqslərinin çoxlu sayda növləri mövcuddur. Anadolu və Yaxın Şərqdə «Halay», Azərbaycanda «Yallı», özbəklərdə «Ləzgi», qazax və qırğızlarda «Qara corqa», Krım tatarlarında «Qaytarma» və s. rəqs növləri var. «Halay» və «Yallı», «Ləzgi» və «Qaytarma» rəqsləri arasında çox oxşarlıq var. Qərbi Anadoluda yayılmış «Zeybək» rəqsi isə bir çox cəhətdən Mərkəzi Asiya və Sibir xalq rəqslərinə oxşayır.

Yallı rəqsi

Azərbaycan xalq mədəniyyətində əhəmiyyətli yer tutan bu rəqs mifologiya ilə bağlıdır. Qobustan qayalıqlarında bizim eradan əvvəlki dövrlərə aid olan təsvirlər vardır. Bu qayaüstü rəsmlərdə çoxlu sayda insanların əl-ələ tutub rəqs etmələrini görmək olar.

LAYİHƏ

Yallı rəqsi. Qobustan qayaları. Azərbaycan

Yallı rəqsini ifa edənlər kainatın əbədi dövr etməsini, hərəkətliliyini, dinamizmini simvolizə edən mistik bir dairə boyunca sıx şəkildə düzülürlər. Rəqsin sonrakı hissələrində qaçışır və birdən-birə yerə uzanırlar. Bu hərəkətlərin hamısının ayrıca mənası vardır.

Bu xalq rəqsinin Cənubi Qafqaz türkləri, Anadolu və Yaxın Şərq türklərinin rəqslərinə oxşarlığı vardır.

«Naz eləmə» rəqsi. Azərbaycan

«Zeybək» rəqsi. Türkiyə

LAYİHƏ

Azərbaycan xalq rəqsi «Yallı»

Krım tatarlarının xalq rəqsi

Özbək xalq rəqsi (Xarəzm)

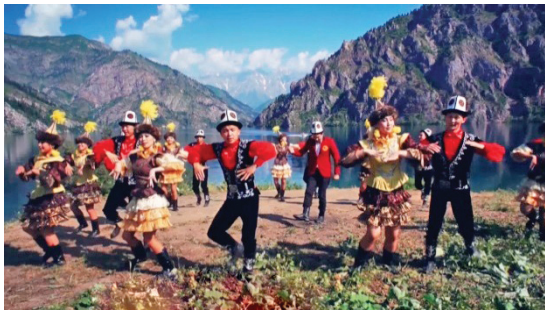

Qırğız xalq rəqsi

Qazax xalq rəqsi

Türkmən xalq rəqsi

3. TÜRK XALQLARININ ORTAQ MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ

LAYİHƏ

Qədim türklərdən bu günümüzə gəlib çatan evlər (*eb, otav, keçə ev*), bunlarla bağlı ifadələr (ev alətləri üçün istifadə olunan ifadələr, simvolik yer – *tör*) və bəzək əşyalarının ortaq olduğu məlumdur.

Milli geyimlər və əl sənəti hər türk xalqında özünə xas olan xüsusiyyətlər daşıdığına baxmayaraq, onlar üçün istifadə olunan termin və ifadələrdə, forma,

Qazax çadırı (otağ)

rəng seçimi, bəzək işləri, xalçatoxuma və naxışlarda ortaqlıq gözə çarpır.

Bu ortaqlığı türk xalçaçılıq ənənələrində də görmək olur. Əksər türk xalqlarının xalçalarında həndəsi naxışlarla bərabər, həm də heyvan təsvirləri və ya buynuzları vardır.

Bundan başqa, toylarda, doğum və ölümlə bağlı mərasimlərdə tətbiq olunan adətlərdə çoxlu oxşarlıqlar müşahidə etmək olur. Məsələn, demək olar, əksər türk xalqlarında evlilik (nikah) mərasimi *toy* adlandırılır. Toylarda verilən yemək-içməklərdə, xalq oyunlarında və təbriklərdə bu oxşarlıq özünü aydın büruzə verir. Toylarda *vəkil ata*, *ökil ata*, *sağdış* adında təmsilçilərin olması, uşaq doğulduqda *beşik toyu* adı ilə tədbir keçirilməsi, sünnət toylarında uşağın dayısı tərəfindən *dayça* (at balası) hədiyyə edilməsi bunlara nümunədir. Elçilik adətlərində də oxşarlıq var.

Türk xalqlarının musiqi mədəniyyəti və xalq oyunlarında hər bir bölgənin özünəməxsusluğu fərqlilik kimi görünsə də, ortaq xüsusiyyətlər daha çoxdur. Bu xüsusilə bəzi çalğı alətlərinin eyni adla adlandırılmasında gözə çarpır. Məsələn, *dombra, qopuz* (kobuz), *çan-kobuz*, *sipsi* (sıbızğı), *davul* (tabıl), *zurna* (sürney), *boru* (burğu).

Qazax sırmağı (naxışlı keçə xalça)

Nümunə

Qopuz

Dombra

4. TÜRK XALQLARININ ORTAQ MİLLİ OYUNLARI

Milli oyunlar və idman növlərində də ortaqlıq müşahidə olunur. Məsələn, türklərin əsas idman oyunu olan güləş *(kureş, küres, güreş)* Mərkəzi Asiya, Volqa-Ural, Qafqaz, Anadolu və Balkan türkləri arasında geniş yayılmışdır. Bu idman oyunu toylarda, bayram və şənliklərdə həyata keçirilir.

Azərbaycan türklərində *çövkən (çovqan)*, qırğızlarda *kökbörü*, qazaxlarda *kökpar*, özbəklərdə *kökpari* və ya *oğlak*, türkmənlərdə *oğlakkapdı* adları ilə tanınan atüstü idman növü türk xalqlarının sevimli oyunudur. Atüstü oyunun çoxlu sayda növlərinə Anadolu və Qafqazda da rast gəlinir. Bununla bərabər, *payqa* və ya *bayqa (bayge)* kimi tanınan ənənəvi at yarışları da məşhurdur.

LAYİHƏ

Azərbaycan milli oyunu «Çövkən»

Qırğız milli oyunu «Kökbörü»

Çövkən adı ilə bilinən atüstü oyun komanda oyunu olub, müasir polo oyununun bir növüdür. «Qarabağ atı ilə oynanılan çövkən oyunu» 2013-cü ildə UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin Reprezentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

Bununla bərabər, uşaq oyunları və oyuncaqlarında da çox oxşarlıq vardır. Oyunlar üçün istifadə olunan ifadələr (*dokuz kumalak / doqquz daş, ak terek, ak süyek / ak çölmök, kurçak/koqurçaq, asık /aşıq)* və oyun texnikasındakı oxşarlıq ortaq köklərin olduğunu sübut edir.

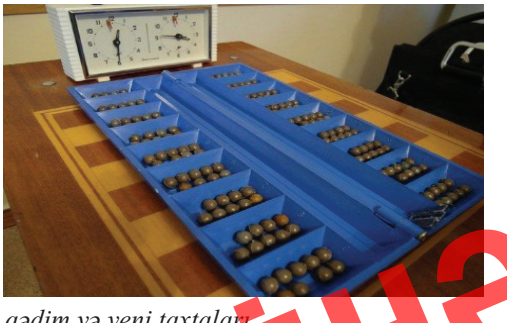

«Doqquz daş» oyununun qədim və yeni taxtaları

«Aşıq-aşıq» oyunundan bir görüntü

LAYİHƏ

Güləş

Güləşçi (*güreşçi*, *pəhlivan*, *paluan* və s.) adı qazanmış insanlar türk mədəniyyətində mühüm yer tuturlar. Bəzi dastanlarda əsərin qəhrəmanı evlənmək istədiyi qıza görə öz rəqibləri ilə güləşərək onlara qalib gəlmək istəyir. Cəsur igidlər altı yaşlarından güləşir və böyüdükdə güclü bir güləşçi olurlar. «Manas» dastanının qəhrəmanı Koşay xan dünyanın ən bacarıqlı güləşçisi kimi ad qazanır. «Alpamış» dastanında isə baş qəhrəman Alpamış doxsan kalmık güləşçisinə qalib gələrək şöhrət qazanır.

Mərkəzi Asiyada güləş ənənəsi toyların sayəsində yayılmışdı. Toylarda güləş yarışları keçirilir, güləşçilər böyük mükafatlar alırdılar. Bu da həmin ənənənin qorunub saxlanmasına səbəb olmuşdu.

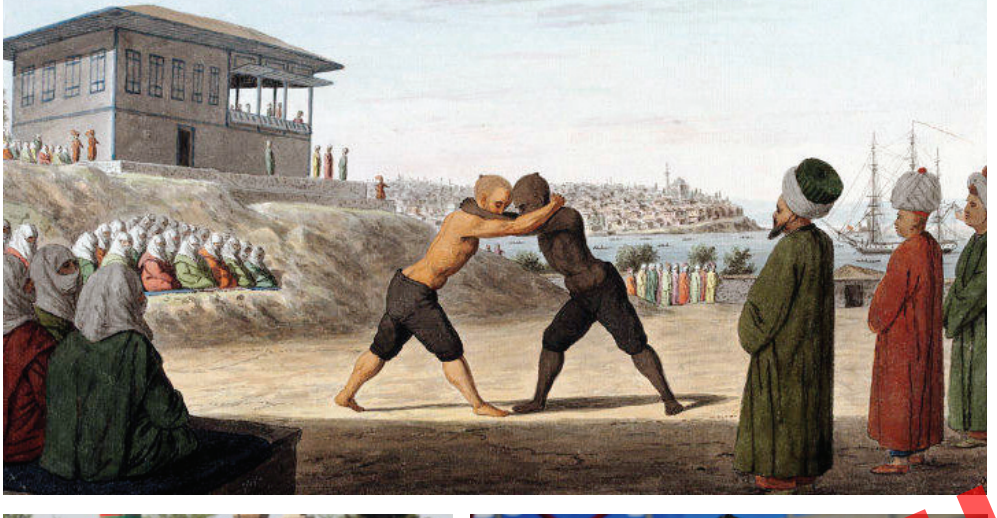

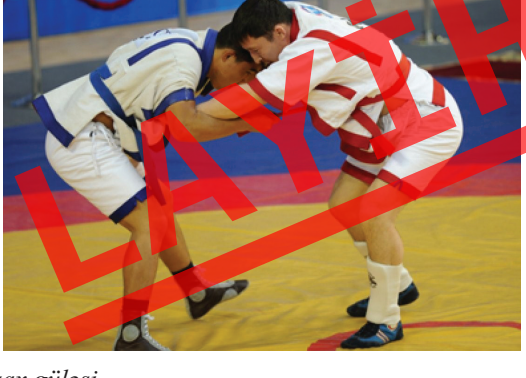

Qazax güləşi

LAYİHƏ

«Yağlı güləş». Qırxpınar

Bu gün türk xalqları yaşadıqları Anadoludan Sibirə qədər uzanan geniş məkanda güləşi, bir qayda olaraq, ənənəvi bayramlarda (*Novruz, Sabantoy* və s.) və xüsusi əhəmiyyətli günlərdə keçirirlər. Hər il iyun ayında Türkiyədə keçirilən «Qırxpınar yağlı güləşləri», Tatarıstan, Başqırdıstan və Çuvaşıstanda yayın əvvəlində ənənəvi *Sabantoy* bayramında keçirilən «Köreş/Köreşü» yarışları buna nümunə ola bilər. Özbəkistanın təşəbbüsü ilə hər il dünyanın müxtəlif ölkələrində həyata keçirilən beynəlxalq «Özbek kureşi» yarışları, Qazaxıstan tərəfindən təşkil olunan beynəlxalq «Kazak küresi» yarışları və Qırğızıstanda keçirilən «Köçmön oyundarı» (Köçəri oyunları) kimi əcdadlarımızdan bizə irs qalan bu idman növünün türk xalqları üçün nə dərəcədə dəyərli olduğunun əyani sübutudur.

LAYİHƏ

Kökbörü

«Kökbörü» oyunu Mərkəzi Asiya xalq mədəniyyətində, xüsusilə türk xalqlarında at yarışı növlərindən biridir. Bu oyun iki komanda arasında *oğlağın* (keçi balası) at belində müəyyən məsafəyə qədər aparılması şəklində keçirilir. Oğlağı aparan atlı

Kökbörü oyunu

ilə bərabər, digər oyunçular da oğlağı onun əlindən almaq üçün yarışırlar. Bu oyunu ən çevik və atını yaxşı idarə edən komanda qazanır.

Orta Asiya türklərində «Kökbörü» oyunu «kökbörü» (bozqurd) ifadəsi ilə bağlıdır. Oyunun üslubu canavarın ovlanmasına bənzədilib və bu şəkildə meydana çıxıb.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ ÜÇÜN SUALLAR

1. «Oğuz xaqan» dastanında dövlət necə təsvir olunur?
2. Dədə Qorqud haqqında hekayələrin türk mədəniyyəti baxımından əhəmiyyəti nədir?
3. Türklərdə hansı ənənəvi idman növləri mövcuddur?
4. Novruz bayramının Türk dünyasında keçirilməsi haqqında məlumat verin.
5. On iki heyvanla bağlı təqvimin qədim türklərin sosial və iqtisadi həyatı ilə bağlılığını müzakirə edin.

LAYIHƏ

LÜĞƏT

- A -

Abbasilər – Əməvi sülaləsindən sonra hakimiyyətə gələrək xəlifəliyi beş əsrdən artıq (750–1258) əlində saxlayan sülalə olmuşdur.

Alp Arslan – 1029–1072–ci illərdə yaşamış Böyük Səlcuqlu dövlətinin sərkərdəsi, ikinci sultanı olmuşdur. Türklərin Orta Asiyadan Anadoluya gəlməsində rolu böyükdür.

Altaylar – türk xalqlarından biridir. Çox hissəsi Rusiya Federasiyasındakı Altay Respublikasında və Altay diyarında, bir hissəsi Tuva və Monqolustanda yaşayır.

Altay dağları – Orta Asiyada, Qazaxıstan, Rusiya (Sibir), Monqolustan və Çinin sərhədlərində yerləşən sıra dağlardır. Uzunluğu qərbdən şərqə doğru 2000 km-dir.

Altay dil ailəsi – türk, monqol, tunquzmançu, yapon, Koreya dil qruplarından ibarətdir. Bu dillər Avropadan Yaxın Şərqə və Mərkəzi Asiyadan Uzaq Şərqə qədər uzanan ərazidə danışılan dilləri əhatə edən bir dil ailəsidir.

Amudərya – tarixi adları «Amu» və «Ceyhun»dur. Pamir dağlarından başlayır, Tacikistan, Özbəkistan və Əfqanıstanın şimal-şərq sərhədlərindən keçdikdən sonra Türkmənistan və Özbəkistandan keçərək Aral gölünə tökülür.

Anadolu – digər adı «Kiçik Asiya»dır. Asiya qitəsinin qərbində, Qara dəniz, Aralıq dənizi, Egey dənizi arasında yerləşən yarımadadır. Türkiyənin Asiya qitəsində qalan ərazisini təşkil edir.

Aral gölü – Qazaxıstan–Özbəkistan (Qaraqalpaqıstan) sərhədləri içərisində olan Mərkəzi Asiyadakı ən böyük göldür.

Atabəy – Səlcuqlu dövlətində şahzadələri öyrədib yetişdirən dövlət adamları olmuşdur. İlk dəfə Səlcuqlularda istifadə olunmuş, ancaq əvvəlki türk-müsəlman dövlətlərində də bu vəzifəni daşıyanlar olmuşdur.

Atabəylər sülaləsi – digər adı Eldənizlərdir. 1136–1225-ci illər arasında Şimali və Cənubi Azərbaycanda hökm sürmüşdür. Dövlətin paytaxtı əvvəlcə Naxçıvan, sonra Təbriz olmuşdur.

Avesta – zərdüştiliyin müqəddəs kitabıdır. İyirmi bir kitabdan ibarət olsa da, Böyük İsgəndərin işğalından sonra yox olan kitablardan yalnız Yasna, Visparad və Vendidad qalmışdır.

Avrasiya – Avropa ilə Asiyanı əhatə edən coğrafi bölgəyə verilən addır. Avropa və Asiya sözlərinin birləşməsidir.

Azov dənizi – Qara dənizin şimal-şərqində yerləşir. Kerç boğazı ilə Qara dənizə bağlanan, Rusiya ilə Ukrayna arasındakı daxili dənizdir.

LAYİHƏ

- B -

Balxaş gölü – Qazaxıstanın mərkəzi hissəsində yerləşir. Gölün mənbələri İli, Karatal, Lepsi, Ağsu və Ayaköz çaylarıdır.

Baktriya – digər adı Toharıstandır. Hindiquş dağları və Amudərya çayı arasında yerləşən, mərkəzi Bəlx şəhəri (Şimali Əfqanıstan) olan tarixi bölgədir. Cənubi Özbəkistan, Cənubi Tacikistan və Şimali Əfqanıstanı əhatə etmişdir.

Bəsrə körfəzi – «Fars körfəzi» də adlanır. Ərəbistan yarımadası ilə İranın cənub-qərbi arasında qalan, Hind okeanına bağlı olan körfəzdir.

Baykal gölü – dünyanın ən dərin gölüdür. Qədim türkcədə «Bayköl» kimi qeyd edilir. Sibirin şərqində, Rusiya Federasiyasına aid olan İrkutsk vilayəti və Buryatiya arasında yerləşir.

Bizans – digər adı Şərqi Roma imperiyasıdır. Kiçik Asiya və onun ətraflarında hökm sürmüşdür. Bizansın yaranması Roma imperiyasının iki hissəyə bölünməsi ilə bağlıdır.

Buddizm – bu gün təxminən 500 milyondan çox üzvü olan bir dindir. Əvvəlcə Hindistanda meydana gəlmiş, sonralar tədricən Cənub-Şərqi və Şərqi Asiyada (Çin, Yaponiya, Koreya, Monqolustan, Nepal, Şri-Lanka, Tailand, Tibet) yayılmışdır.

Böyük Bulqar xaqanlığı – Bizans mənbələrinə görə, «Onoquriya» adlanır. Göytürklərin dağılması və avarların zəifləməsi nəticəsində müstəqillik əldə etmişdir. Bulqarlar türk tayfalarının birləşməsi ilə 630-cu ildə meydana çıxmışdır. Kubrat xan tərəfindən qurulan dövlət onun ölümü və Xəzərlərin hücumu nəticəsində dağılmışdır.

- C -

Cəlairilər – 1340-cı illərdə bügünkü İraq və İran torpaqlarında Böyük Həsən tərəfindən qurulmuş dövlətdir. Böyük Həsən əvvəlcə Elxanilər dövlətində mühüm mövqeyə sahib olan türk-monqol Cəlairi tayfasının başçısı olmuşdur.

Cunqariya – Mərkəzi Asiyada şimalda Altay ilə cənubda Tanrı dağlarının şərq kəsimi arasında yerləşən quraqlıq bölgədir. Çindəki Sintszyan Uyğur muxtar bölgəsinin (Şərqi Türküstan) şimal yarısını əhatə edir.

- Ç -

Çu çayı – Mərkəzi Asiyada şimalda Qırğızıstan və cənubda Qazaxıstandan keçən, uzunluğu 1300 km olan bir çaydır.

- D -

Dəşti-Qıpçaq – farsca «Qıpçaq çölü» mənasını daşıyır. Dnestr və şərqdə İrtış çayları arasındakı çöl zonasının tarixi adıdır.

Dəclə çayı – Türkiyədən başlayıb, İraq ərazisindən keçərək orada Fərat çayı ilə birləşir və Şəttül-ərəbdə Bəsrə körfəzinə tökülür.

LAYİHƏ

Don çayı – Rusiya Federasiyasının başlıca çaylarından biridir. Orta dövr türkcəsində adı «Tın»dır. Moskvanın cənub-şərqindən başlayaraq Azov dənizinə tökülür.

Dunay çayı – Mənbəyi Almaniyadan başlayır, Mərkəzi, Şərqi və Cənubi Avropanın bir sıra ölkələrinin (Macarıstan, Slovakiya, Rumıniya, Bolqarıstan və s.) ərazisindən keçərək Qara dənizə tökülür.

Dunhuanq – Çinin Qansu əyalətində yerləşən tarixi bölgədir.

- E -

Elbistan – Türkiyədə Qəhrəmanmaraş vilayətinin tərkibində olan ən böyük bölgədir. Aralıq dənizi, Mərkəzi və Şərqi Anadolu bölgələrinin kəsişdiyi nöqtədə yerləşir.

- Ə -

Əfqanıstan – Mərkəzi Asiyanın cənubunda yerləşir. Cənub-şərqdə Pakistan, qərbdə İran, şimalda Türkmənistan, Özbəkistan və Tacikistan, şərqdə kiçik bir sahə ilə Çinlə həmsərhəddir.

Əhəməni sülaləsi – qədim fars dövlətidir. Sülalə e.ə. 550–330-cu illərdə Asiyanın qərb hissəsində hökm sürmüşdür.

Əməvilər – dörd xəlifə dövründən (632–661) sonra müsəlman ərəb dövlətinə hakim olan sülalə olmuşdur. Abbasilər tərəfindən dağılana qədər 661–750-ci illər arasında hökm sürmüşdür.

Ərdəbil – tarixi Azərbaycanda şəhər, müasir İranda əyalət mərkəzidir.

Ərəblər – Yaxın Şərqin ən çox saylı (400 milyona yaxın) əhalisidir. Aralıq dənizinin cənub-şərqi, Şimali Afrika, Böyük səhra və Sudan, İraq və Ərəbistan yarımadasını əhatə edən geniş bir ərazidə yaşayırlar.

Ərəbistan yarımadası – Asiyanın cənub-qərbi və Afrikanın şimal-şərqində yerləşən yarımadadır. Bura daxildir: Səudiyyə Ərəbistanı, Yəmən, Oman, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər, Bəhreyn, Küveyt, İraq və İordaniya.

Əyyubilər dövləti – Misirdə 1171–1250-ci illərdə hökm sürmüşdür. Səlahəddin Əyyubinin qurduğu, türk və ərəblərdən ibarət sünni müsəlman sülaləsidir. Bir müddət Misir, Suriya, İraq, Hicaz və Yəməni hakimiyyəti altında saxlamışdır.

- F -

Fəqih – islam hüququ ilə məşğul olan adamdır.

Fərat çayı – Türkiyə, Suriya və İraq torpaqlarından keçərək Dəclə çayı ilə birləşib Şəttülərəbi əmələ gətirir və Bəsrə körfəzinə tökülür.

- G -

Gürqan – digər adı «Cürcan»dır. İranın şimal-şərqində, Xəzər dənizinin cənub-şərqində yerləşən indiki Gülüstan əyalətindəki tarixi bölgədir.

LAYİHƏ

- H -

Hind çayı – Çindəki Tibet platformasından başlayaraq, qərbə doğru Şərqi Hindistanı keçib Pakistana çatır və Ərəbistan (Oman) dənizinə tökülür.

Hindiquş dağları – Asiyada Əfqanıstanın mərkəzi ilə Pakistanın şimalı boyunca uzanan 800 km-lik dağ silsiləsidir.

- X -

Xaqan – türk və monqol dövlətlərində hökmdarların ən yüksək tituludur. Juanjuanlar (avarlar) dövründən bəri türk dövlət mədəniyyətində geniş istifadə olunmuş termindir.

Xaqanlıq – geniş torpaqları əhatə edən və bir çox cəmiyyətləri idarə edən siyasi birlik olmuşdur.

Xan sülaləsi – Çində e.ə. 206 – b.e. 220-ci illəri arasında hökm sürmüşdür. Çin mədəniyyətinin zirvədə olduğu dövrlərdən biri olaraq qəbul edilir. Bu gün sülalənin şərəfinə olaraq çinlilər özlərini «Xan-zu» (Xan insanı) adlandırırlar.

Xanqay dağları – Orxon abidələrində «Kadırkan» adlandırılan və Monqolustanın mərkəzi hissəsində yerləşən dağ silsiləsidir.

Xarəzm – Amudərya çayının aşağı hövzəsində yerləşən tarixi bölgədir. Bu gün böyük bir hissəsi Özbəkistanda, bir hissəsi isə Türkmənistan sərhədlərində yer alır.

Xəzərlər – 630–965-ci illərdə İdil (Volqa) sahilləri və Krım yarımadası arasında imperiya quran bir türk tayfasıdır.

Xəzər dənizi – digər adı «Kaspi»dir. Qərbdə Azərbaycan və Rusiya, şimal-şərq və şərqdə Qazaxıstan, cənub-şərqdə Türkmənistan, cənubda İran torpaqları ilə əhatə olunur.

Xorasan bölgəsi – İranın şimal-şərq, Əfqanıstanın şimal-qərb və Türkmənistanın cənub hissələrini əhatə edən tarixi bölgədir.

Xotan – Çindəki Sintszyan Uyğur muxtar bölgəsinin cənub-qərbində yerləşən tarixi bölgədir.

- İ -

İdil – indiki adı Volqadır. Uzunluğu təqribən 3500 km olan bu çay Moskva ilə Sankt-Peterburq arasından başlayır və Xəzər dənizinə tökülür. Çayın hövzəsində Çuvaşıstan, Tatarıstan və Başqırdıstan kimi türk ölkələri yerləşir.

İli çayı – Mərkəzi Asiyada Qazaxıstanın cənub-şərqi və Sintszyan Uyğur muxtar bölgəsinin qərb hissələrindən keçən bir çaydır.

İpək yolu – keçmişdə Çindən başlayaraq, Mərkəzi Asiyadan keçib Anadoluya (Kiçik Asiya) və Aralıq dənizi vasitəsilə Avropaya qədər uzanan tarixi ticarət yoludur.

İrtış çayı – Altay dağlarından başlayaraq, Sintszyan Uyğur muxtar bölgəsi

LAYİHƏ

içərisindən şimal-şərqə doğru axıb, Zaysan gölü vasitəsilə Qazaxıstan və Qərbi Sibirdən keçir.

- K -

Karpat dağları – Şərqi Avropadakı sıra dağlardan biridir. Çex Respublikası, Slovakiya, Polşa, Ukrayna və Rumıniya kimi beş ölkənin ərazisində yerləşir.

Kuban çayı – Rusiya Federasiyasında, Şımali Qafqazın şimal-qərbində yerləşir. Qafqaz dağlarında Elbrusdan başlayıb, Azov dənizinə tökülür.

- Q -

Qandhara bölgəsi – tarixi Şimali Hindistanda eramızdan əvvəlki dövrlərdən islama qədər insanların yaşadığı mədəniyyət bölgəsi olmuşdur. Ərazisi indiki Pakistanın şimal vilayətlərini əhatə edirdi.

Qarluqlar – qədim türk tayfalarından biridir. Uyğur və özbək dillərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Qansu/Kansu – Çinin bir əyalətidir. Şimal hissəsi Monqolustan, cənub hissəsi Çinqhay, Sicuan əyalətləri, şərq hissəsi Ninqxia muxtar bölgəsi, Şansi əyaləti və Mərkəzi Monqolustan muxtar bölgəsi, qərb hissəsi Sintszyan Uyğur muxtar bölgəsi ilə əhatə olunmuşdur.

Qaşqar – Çində Sintszyan Uyğur muxtar bölgəsinin qərbində yerləşən tarixi bir şəhərdir.

Qıpçaqlar – digər adı «Kumanlar»dır. Qədim türk qəbilələrindən biridir. Dilləri üç qolda inkişaf etmiş və daha sonra qıpçaq dillərinə mənbə olmuşdur.

Qobi səhrası – Mərkəzi Asiyadakı ən böyük çöldür. Monqolustanın cənubunu və Çinin şimal-qərbindəki bölgələri əhatə edir.

Qumul – Çin dilində adı «Hami»dir. Çində Sintszyan Uyğur muxtar bölgəsinin şərqində İpək yolunun şimal-şərq marşrutunda yerləşən tarixi şəhərdir.

- M -

Maniheizm (manilik) – III əsrdə Fars imperiyasının ərazisində Mani tərəfindən qurulmuş və qısa müddətdə sürətlə yayılmışdır. Mani dini ən parlaq dövrünü VIII əsrdə Uyğur xaqanlığının rəsmi dini olaraq elan edilməsi zamanı yaşamışdır.

Mavəraənnəhr – Mərkəzi Asiyada, Ceyhun (Amudərya) və Seyhun (Sırdərya) çayları arasında yerləşən tarixi bölgədir. İndi bu bölgə Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistan arasında bölünmüşdür. İslam mədəniyyətinin inkişaf etdiyi bu bölgədə Səmərqənd və Buxara şəhərləri mühüm mədəniyyət mərkəzləri olmuşdur.

Mesopotamiya – Yaxın Şərqdə, Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən tarixi bölgədir. Mesopotamiya bugünkü İraq, Suriyanın şimal-şərqi, Cənub-Şərqi Anadolu və İranın cənub-qərb torpaqlarını əhatə edirdi.

LAYİHƏ

Mərkəzi Asiya – dar mənada beş ölkə: Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Tacikistan nəzərdə tutulur. Geniş mənada isə adıçəkilən beş dövlətdən əlavə, Əfqanıstan, Pakistanın şimalı, Çinin qərbi (Şərqi Türküstan və Tibet), Monqolustan və Rusiyanın bir hissəsi ilə İranın şimal-qərbi də (Xorasan) nəzərdə tutulur.

Monqolustan – Şərqi və Mərkəzi Asiyada yerləşən ölkədir. Ölkə şimalda Sibir (Rusiya), cənub, şərq və qərbdə Çin ilə həmsərhəddir. Burada keçmişdə Böyük Hun imperiyası, Juan-juan (Avar), Göytürk, Uyğur, Qırğız və Qarakitay dövlətləri hökm sürmüşdür. Çingiz xanın başçılığı ilə 1206-cı ildə ilk Böyük Monqol dövlətinin qurulduğu bir bölgədir.

Moğolustan xanlığı – Çağatay dövlətindən sonra XIV əsrin ortalarında Yeddisu və Mavəraənnəhr bölgələrində yaşayan türk tayfalarından ibarət olan müstəqil bir dövlətdir.

- O -

Oğuzlar – «Oğuz xaqan» dastanına görə, 24 tayfadan və Kaşğarlı Mahmudun «Divanü lügat-it-türk» əsərinə görə, 22 tayfadan ibarət olan Mərkəzi Asiya mənşəli, sıx yerləşmiş türk qəbiləsidir. Bu gün türk cəmiyyətlərinin əhalisinin çoxu Oğuz türkləridir.

Onon çayı – Sibir (Rusiya) ilə Şimal-Şərqi Monqolustan arasındakı 818 km uzunluğunda bir çaydır.

Ordos – Şimali Çində Mərkəzi Monqolustan muxtar bölgəsinin cənub hissəsindəki bölgədir. Xuanxe çayının şimal döngəsi içərisindəki sahəni əhatə edir.

Orxon vadisi – Mərkəzi Monqolustandakı Orxon çayının vadisidir. Orxon çayı Baykal gölünə qədər uzanan Selengi çayına axır.

- Ö -

Ötükən – türk və monqol tarixlərində müqəddəs yerdir. Orxon çayı öz mənbələrini bu bölgədən alır. Göytürk xaqanlığının da paytaxtı bu bölgədə qurulmuşdur.

- P -

Parfiya imperiyası, Parfiya – İranın şimal-şərqində yerləşən tarixi dövlət dir (e.ə. III əsr – b.e. III əsri). İmperiyası bugünkü İran, Azərbaycan, Ermənistan, İraq, Gürcüstan, Türkmənistan, Əfqanıstan, ərəb ölkələri və Bəsrə körfəzini əhatə edirdi.

- S -

Sasani imperiyası – II Fars imperiyasının adıdır (226–651). Sərhədləri bugünkü İran, Azərbaycan, İraq, Ermənistan, tarixi Şimali Hindistan, Türkiyənin şərq bölgəsi, Suriyanın bir hissəsi, Qafqaz, Mərkəzi Asiyanın cənub-qərb hissəsi və bütöv Ərəbistanı əhatə edirdi.

Sayan dağları – Göytürk xaqanlığı dövründəki adı «Kögmen»dir. Monqolus-

LAYİHƏ

tanın şimal-qərbində, Sibirin cənubunda yerləşən dağ silsiləsidir.

Sibir – Rusiya Federasiyasında yerləşən dağlıq və meşəlik bölgədir. Şimalında Şimal Buzlu okeanı, şərqində Sakit okean, cənubunda Qazaxıstan, Monqolustan, Mancuriya və qərbində Ural dağları yerləşir. Əsas olaraq üç bölgəyə ayrılır: Qərbi Sibir, Şərqi Sibir və Rusiyanın Uzaq Şərqi.

Sırdərya – tarixi adlarından biri «Seyhun»dur. Mərkəzi Asiyada bir çaydır. Tanrı dağlarından başlayır. Qırğızıstandakı Narın çayı ilə Qaşqadərya çayları Fərqanə vadisində birləşərək Sırdəryanı əmələ gətirir. Uzunluğu 2212 km olan çay Aral gölünə tökülür.

Soqd – digər adı «Soqdiana»dır. Mərkəzi Asiyada Zərəfşan çayı hövzəsindəki Pəncikənd (Tacikistan), Özbəkistandakı Səmərqənd, Buxara və Qaşqadərya çayı hövzəsindəki Keş (Şəhrisəbz) və Nahşep (Karşı) vilayətlərini əhatə edən tarixi bölgədir.

Suy sülaləsi – 581–618-ci illər arasında Çində hakim olmuşdur. Bu dövrdə Göytürklərlə müharibə vəziyyətində olan sülalə daxili üsyanların artmasından sonra dağılmışdır.

- Ş -

Şanyu – Hsiunq-nu (Hun) başçılarının istifadə etdiyi tituldur. Qədim Çin mənbələrindən məlum olduğuna görə, bu titul «Tenqri Qut Şanyu» olub, «Göy üzü» («Tanrı»), «uşaq» və «geniş sifət» mənasını verir, yəni «Göy kimi geniş Tanrının oğlu» deməkdir.

Şad – qədim türk xaqanlıqları dövründə istifadə olunan tituldur.

Şərqi Avropa – Avropa qitəsinin şərq hissəsidir. Baltik dənizindən Adriatik dənizinə qədər uzanan bölgədə yerləşən ölkələri (Avstriya, Macarıstan, Ukrayna, Moldova, Rumıniya, Balkan ölkələri və s.) əhatə edir.

Şərqi Türküstan – Mərkəzi Asiyanın orta hissəsində yerləşən böyük Türküstanın şərq hissəsidir. Çindəki Sintszyan Uyğur muxtar bölgəsinin tarixi ərazi adıdır.

Şimali Afrika – Afrika qitəsinin şimalındakı bölgəyə verilən addır. Bu gün burada Mərakeş, Əlcəzair, Tunis, Liviya, Misir və Sudan dövlətləri yerləşir.

Şimali Hindistan – indiki Hindistanın şimalını, bugünkü Pakistan və Əfqanıstanın şərq hissələrini əhatə edən tarixi bölgədir.

Şimali Qafqaz – Avropa qitəsinin cənub-şərqində Asiya ilə sərhəd olan bir bölgədir. Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxildir. Burada Rusiyaya aid olan yeddi muxtar respublika (Dağıstan, Çeçenistan, Kabarda-Balkar, Şimali Osetiya, Adıgey, İnquşetiya, Qaraçay-Çərkəz) ilə vilayət statusunda olan Krasnodar və Stavropol bölgələri yerləşir.

LAYİHƏ

Şimali Qara dəniz bölgəsi – Qara dənizin şimal sahilindən, Cənubi Rusiyadakı Kuban çayı və Don düzənliklərindən Şimali Qafqaza qədər uzanan bölgədir.

- T -

Talas çayı – Qırğızıstanın Talas vilayətindən başlayıb, Qazaxıstanın Taraz şəhərindən keçir və Moyunkum qumlarına hopur.

Tan sülaləsi – Çində hökm sürmüş sülalədir (618–907). Bu dövrdə Çinin ərazisi genişlənmiş, fərqli irq, mədəniyyət və dinlərdən olan xalqlarla əlaqələr qurulmuşdur.

Tanrı dağları – Çin dilində adı «Tyan-Şan», qədim türk dilində «Tengri tağ»dır. Mərkəzi Asiyada olan böyük sıra dağlardan biridir. Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Çinin Sintszyan Uyğur muxtar bölgəsinin mərkəzi hissələrinə yayılır. Şimalda Cunqariya və Cənubi Qazaxıstan düzənlikləri, cənub-şərqdə Tarım hövzəsi, cənub-qərbdə Hisar və Alay sıra dağları ilə məhdudlaşır.

Tarım çayı – Çinin Sintszyan Uyğur muxtar bölgəsində 2030 km uzunluğunda bir çaydır.

Tigin – Qədim türk dövlətlərində hökmdarın oğulları tərəfindən istifadə olunan tituldur, «şahzadə» mənasını verir.

Tenqriçilik – tanrıçılıq. Türk və monqol xalqlarının ən qədim inancıdır. Tanrıya ibadət etməklə bərabər, animizm, totemizm, şamanizm bu inancın ana xətlərini təşkil edir.

Tie-le – digər adları «Tinq-linq», «Çiele»dir. Qədim türk qəbilələrinin ümumi adıdır. Əsasən, Cənubi Sibirdə Lena çayı boyunca, Baykal gölünün qərbində yaşayırdılar. Bizim eradan əvvəl III əsrdə qərbə doğru yayılmağa başlamışdılar.

Toharıstan – Qədim Baktriyanın orta dövrlərindəki adıdır. Bugünkü Cənubi Özbəkistan, Cənubi Tacikistan və Şimali Əfqanıstanı əhatə edən tarixi bölgədir.

Transilvaniya – digər adı «Erdel»dir. Bugünkü Rumıniyanın qərb və orta bölgələrinin tarixi adıdır.

Turfan – Şərqi Türküstanda tarixi bir bölgədir. Qərbdə Toksun vilayəti, şimal-qərbdə Urumçi şəhəri, şimalda Cimsar, şərqdə Pişan və cənubda Lobnor vilayəti ilə həmsərhəddir.

Türküstan – Qərbdə Xəzər dənizi və Aşağı Volqadan başlayaraq, şərqdə Monqolustandakı Altay dağlarına, cənubda Kopet, Hindiquş, Qaraqorum dağlarına, şimalda Qazax çöllərinə qədər uzanan Mərkəzi Asiyanın tarixi adıdır.

- U -

Ural dağları – bir hissəsi Rusiya Federasiyasındakı Başqırdıstan torpaqlarında olan, Qazaxıstan çöllərindən Şimal qütbünə qədər uzanan sıra dağlardır. Ural dağları Avropa və Asiyanı bir-birindən ayırır.

LAYİHƏ

Uzaq Şərq – Asiyanın şərqindəki ölkələrə verilən addır. Bura Mancuriya (Şimal-Şərqi Çin), Koreya və Yaponiya ölkələri aiddir.

- Y -

Yabqu – başqa şəkildə «Cabgu». Qədim türk dövlətlərində hökmdar mənasında istifadə olunan tituldur. Qədim türk ənənəsinə görə, yabquluq sistemində baş idarəçi «yabqu» titulunu daşımış və mövqe baxımından xaqandan sonra gəlmişdir.

Yabquluq – daha çox müəyyən bir bölgə ilə məhdudlaşmış, çox vaxt özündən üstün siyasi birliyin, yəni bir xaqanlığın nəzarəti altında olmuşdur.

Yaxın və Orta Şərq – Hindistan və Aralıq dənizi arasındakı cənub-qərbi Asiya ölkələrinə verilən addır. Bura Orta Şərq də deyilir.

Yeddisu bölgəsi – Mərkəzi Asiyadakı tarixi ərazidir. Şimalında Balxaş gölü, şimal-şərqində Sasık gölü və Alagöl, şərqində Cunqariya Aladağları, cənub və cənub-qərbində isə Şimali Tanrı dağları yerləşir.

Yüeçilər – qədim etnos adıdır. Vətənləri Mərkəzi Asiyada Tanrı dağları ilə Qansu bölgəsi idi. Bizim eradan əvvəl III əsrdə Çinin Qansu əyalətində güclü bir dövlət qurmuşdular.

- Z -

Zərdüştilik – qədim dinlərdən biridir. Bu dinə mənsub olanlar tək Tanrının var olduğuna, odun, atəşin onları təmsil etdiyinə inanırlar, ona görə də oda sayğı göstərirlər. Təxminən 3500 il əvvəl Zərdüşt tərəfindən yaradılmış, Mərkəzi Asiyada yayılaraq islama qədər əsas din olmuşdur.

LAYİHƏ

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Arat R.R. Kutadgu Bilig, I.Metin. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.

2. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. – Bakı: «Elm», 2007–2008.

3. Əfəndiyev O. Səvəfilər dövləti. – Bakı: «Şərq-Qərb», 2007.

4. Babayar G. Kök Türk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu – The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate. – Ankara: TİKA, 2007.

5. Ögel B., İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. – Ankara: TTK Yayınları, 1984.

6. Bregel Y. An historical atlas of Central Asia. – Leiden – Boston: Brill, 2003.

7. Bünyadov Z. Atabəylər dövləti. – Bakı: «Şərq-Qərb», 2007.

8. Çandarlıoğlu G. Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9. – 11. Asırlar). – İstanbul, 2004.

9. Divanü Lügat-it Türk Tercümesi. Cilt I-IV. Çev. B.Atalay. – Ankara: TDK yayınları, 1985.

10. Golden P.B.Türk Halkları Tarihine Giriş. Çev. O.Karatay. – Ankara: KaraM, 2002.

11. Genç R.Karahanlı Devlet Teşkilatı. – Ankara: TTK, 2002

12. Gömeç S.Kök Türk Tarihi. – Ankara: TTK, 1997.

13. Herodotos, Herodot Tarihi, Çev. Azra Erhat. – İstanbul: Remzi Kitabevi 1983.

14. Hunkan S. Türk Hakanlığı (Karahanlılar). 2. Baskı. – İstanbul, 2007.

15. İbn Fadlan, Seyahatname, Çev. R. Şeşen. – İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.

16. İnalcık H. Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600). – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

17. Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. – İstanbul, 1983.

18. Karoly Czegledy, Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri, Özne Yayınları, Çev. Erdal Çoban. – İstanbul, 1998.

19. Memmed B.Z., Yusubov Y. Azerbaycan tarihi, I. (Yüksekokullar için ders kitabı). – Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1994.

20. Muhammadjonov A. Özbekistan tarixi (IV asırdan XVI asır boşlarigacha kadar). 7. Sınıf. – Toskent: Sharq, 2013.

21. Okur Y. vd. Ortaöğretim. Tarih. 9. Sınıf. Milli Eğitim Bakanlığı. – Ankara: Saray Matbaacılık, 2013.

22. Okur Y. vd. Ortaöğretim. Tarih. 11. Sınıf. Milli Eğitim Bakanlığı. – Ankara: Saray Matbaacılık, 2013.

23. Ortaöğretim 9.Sınıf Tarih Ders Kitabı. – Biryay Yayınları.

24. Saray M. Osmanlı Devletiyle Türkistan Hanlıkları Arasında Siyasi Münasebetler. Ankara: TTK, 1996.

25. Taşağıl A. Gök Tengri'nin Çocukları. Ankara: Bilge Kültür Sanat yayınevi, 2013.

26. Tekin T. Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk. – İstanbul: Yıldız Yayınları, 2003 – 144 s.

27. Türkler. Cilt 1-3. İlk Çağ. Editor. Güzel H.S., Çiçek K., Koca S. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

LAYİHƏ

28. Türkler. Cilt 4–6. İlk Çağ. Editor. Güzel H.S., Çiçek K., Koca S. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

29. Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. – Oxford University Press, 2000.

30. Sümer F. Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları. Ankara, 1967.

31. Togan Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş. 3. Baskı. – İstanbul, 1981.

32. Türk Dünyası El Kitabı, Ankara: TKAE Yay., C.:1-3, 1992.

33. User H.S. Kök Türk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi. 1.Baskı. – Konya: Kömen Yayınları, 2009.

34. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызтан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек, 1999.

35. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX – XIII вв. – Ашгабад: Ылым, 1969.

36. Аманжолов К., Рахметов К. Туркі халыктарынын тарихы. Алматы: Білім, 1996.

37. Артамонов М.И. История хазар. – Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962.

38. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Гылым, 1995.

39. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения. Т. II. Ч. 2 – Москва: Наука, 1964. – С. 19-194.

40. Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. До н.э. – 1757 г. н. э.) / Пер. Д.В. Рхлядева, В.Б.Кузнецова: науч. ред. и пред. Д.В.Рхлядева. – Санкт-Петербург, 2009.

41. Бируни, Абу Рейхан. Памятники минувших поколений / Перевод с арабского и примечания М.А. Салье // Бируни. Избранные произведения. Т. 1. – Т., 1957.

42. Бичурин, Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – том I–III, – Москва – Ленинград: Изд. АН СССР. 1950.

43. Босворт К.Э. Мусулмон сулолалари. – Тошкент: Фан, 2007.

44. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097–1231). – Москва: Наука, 1986.

45. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Работы по истории и этнографии монгольских народов Б. Я. Владимирцов. Сост. Г.И.Слесарчук. – Москва: Восточная литература, 2002.

46. Гафуров Б.Г. Таджики, древнейшая, древняя и средневековая история – Москва: Наука, 1972.

47. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва: Наука, 1967.

48. Дадабоев Х., Хамидов З., Холманова З. Узбек адабий тили тарихи. – Тошкент: Фан, 2007.

49. Досымбаева А. Батыс Турік каганаты казак даласынын мәдени мурасы. – Алматы, 2007.

50. Джуманалиев Т.Д. Очерки политической истории кочевников При-

LAYİHƏ

тяньшаня с древности до конца XVII ВЕКА. – Бишкек, 2007.

51. Жолдасбаев С. Орта гасырлардагы Казакстан тарихи. 7-сынып. Алматы: Атамура, 2012.

52. Зиё А. Узбек давлатчилиги тарихи (Энг кадимги даврдан Россия босқинига кадар). – Тошкент: Шарқ, 2001.

53. Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-пресс, 2002.

54. Исхадов Д.М. Тюрко-татарские государства XV–XVI вв. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2004.

55. Камолиддин Ш.С. О религиозной принадлежности предков Саманидов // Культурные ценности. 2004-2006. Центральная Азия в прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург, 2008. С. 13-21.

56. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государство и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. – Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2004.

57. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. – Москва: Восточная литература, 2006.

58. Кумеков Б.Е. Гоосударство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972.

59. Кычанов Е.И. Кочевые государствы от гуннов до маньчжуров. – Москва: Восточная литература, 1997.

60. Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – Москва: Изд-во Вост. лит., 1961.

61. Казакстан тарихи (коне заманнан бугінге дейін). Бес томдык. – Алматы: Атамура, 2010.

62. Мухторов А., Санакулов У. Узбек адабий тили тарихи. – Тошкент: Укитувчи, 1995.

63. Рашид-ад-дин. Сборник летописей, Т. I., Кн. 1 / Пер. с персидского Л.А.Хетагурова. – Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1952.

64. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – Москва: Наука, 1993.

65. Ходжаев А. Из истории древних тюрков (сведения древнекитайских источников). – Ташкент: Тафаккур, 2010.

66. Чоротегин Т.К., Омурбеков Т.Н. История Кыргызстана (IX–XVIII вв.): Учеб. Для 7 кл. общеобразовательной сред. Шк. – Бишкек: «Инсанат», 2012.

67. Шонийзов К.Ш. Канг давлати ва Канглилар – Тошкент: Фан, 1990.

LAYİHƏ

BURAXILIŞ MƏLUMATI

ORTAQ TÜRK TARİXİ – 8
Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün
Ortaq türk tarixi *fakültativ fənni üzrə*
DƏRSLİK

Müəlliflər:

Darxan Kıdırəli,
tarix elmləri doktoru, professor

Qaybulla Babayar,
tarix elmləri doktoru, dosent

Tərcümə edən ***Elşadə Əzizova***

Bədii və texniki redaktor ***Abdulla Ələkbərov***
Dizayner ***Təhmasib Mehdiyev***
Səhifələyici ***Səbinə Məmmədova***
Korrektor ***Mətanət Kərimova***

Yığılmağa verilmişdir 24.09.2019. Çapa imzalanmışdır 03.02.2020.
Hesab-nəşriyyat həcmi 9,3. Fiziki çap vərəqi 10,0.
Formatı 70x100 $^{1}/_{16}$. Kəsimdən sonrakı ölçüsü 165x240. Səhifə sayı 160.
Ofset kağızı. Məktəb qarnituru. Şriftin ölçüsü 9-12 pt.
Ofset çapı. Sifariş 149. Tiraj 4950. Pulsuz.
Bakı–2020.

Nəşriyyatın adı və ünvanı:

«Aspoliqraf LTD» MMC
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149

Çap məhsulunu hazırlayanın adı və ünvanı:

«Aspoliqraf LTD» MMC
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149

LAYİHƏ

PULSUZ

LAYİHƏ